

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П.ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

СИЧ ОЛЕКСІЙ ІВАНОВИЧ

УДК 94(477) : 37(043.3)

**ГРОМАДСЬКО-КУЛЬТУРНА ТА ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ
М.П.ДРАГОМАНОВА**

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата
історичних наук

Науковий керівник

Дробот Іван Іванович,

доктор історичних наук, професор,

заслужений діяч науки і техніки

України

Київ – 2009

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1	
ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Дорадянська та радянська історіографія про громадсько-культурну та педагогічну діяльність М.П.Драгоманова.....	9
1.2. М.П.Драгоманов в наукових дослідженнях сучасних істориків та української діаспори.....	34
1.3. Аналіз джерельної бази.....	52
РОЗДІЛ 2	
М.П.ДРАГОМАНОВ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДСЬКО-КУЛЬТУРНОГО РУХУ	
2.1. Становлення світогляду М.П.Драгоманова.....	64
2.2. Наукова робота М.П.Драгоманова в “Основі” та Київській Громаді.....	82
РОЗДІЛ 3	
ЗАКОРДОННА ДІЯЛЬНІСТЬ М.П.ДРАГОМАНОВА	
3.1. Громадсько-культурна робота М.П.Драгоманова за кордоном.....	98
3.2. Видавнича діяльність М.П.Драгоманова в еміграції.....	113
РОЗДІЛ 4	
ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА М.П.ДРАГОМАНОВА	
4.1. Формування педагогічної думки М.П.Драгоманова.....	125
4.2. М.П.Драгоманов про політику російського царизму щодо освіти в Україні.....	134
4.3. Теоретичні та практичні основи діяльності народної школи у працях М.П.Драгоманова.....	163
ВИСНОВКИ.....	175
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	185

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасний стан розвитку історичної науки в Україні характеризується необхідністю зміни ідеалів і цінностей у суспільстві. Українська держава стає активним суб'єктом міжнародного життя, тому важливими є дослідження місця й ролі видатних представників інтелігенції, які боролися за визнання України у світ. Значний інтерес у відтворенні історії українського національного руху кінця XIX ст. становить доробок М.П.Драгоманова, видатного громадсько-культурного діяча та педагога, відомого публіциста і літературного критика, ученого європейського та світового рівня. Він був одним із найактивніших учасників зепеклої боротьби, що велася прогресивними громадськими колами проти антидемократичної та антиукраїнської політики царизму. М.П.Драгоманов відіграв важливу роль у формуванні громадсько-культурного та педагогічного життя України XIX ст. Послідовно йдучи шляхом демократизму, учений відчував себе людиною української нації. І саме служінню українському народу він присвятив усе своє життя.

Посилення боротьби з українством, звинувачення прогресивних діячів у сепаратизмі, що мало трагічні наслідки для їхньої діяльності, викликали у М.П.Драгоманова невдоволення та протест. Він старанно вивчав проблеми українського питання, його місця в європейському просторі. Учений змушений був розпочинати нову епоху в Україні і протягом більш як двох десятиліть наповнювати її новоевропейськими суспільно-політичними поглядами та своїм розумінням педагогічного процесу. У його працях піднімаються надзвичайно важливі питання, які є актуальними й тепер. М.П.Драгоманов, залишаючись відданим принципам гуманізму, стверджував, що формування будь-якої особистості повинно відбуватися на українському національному ґрунті, на традиціях свого народу. Він постійно піклувався про підвищення культурного,

освітянського рівня народу, і в багатьох його публіцистичних творах, педагогічних статтях, листах спостерігаємо педагогічні та культурологічні погляди, політичні ідеї. Саме ці погляди М.П.Драгоманова найбільше цікавлять сучасних дослідників, спеціалістів, науковців, істориків та політологів.

Сьогодні, коли розв'язується найгостріша проблема відродження національних цінностей у всіх сферах життя, коли Україна відстояла право бути незалежною, коли набуває особливого значення звернення до джерел духовності рідного народу, повернення творчої діяльності М.П.Драгоманова, глибоке її вивчення та аналіз є надзвичайно актуальним, необхідним, важливим. Досліджувана проблема має важливе значення не лише для всебічного оцінювання діяльності М.П.Драгоманова, але й для відтворення динаміки історичних процесів в Україні у другій половині XIX ст.

Однак аналіз наукового доробку з цього питання довів, що в історичних працях дослідників недостатньо досліджена громадсько-культурна та педагогічна діяльність ученого. Необхідність поглибленого вивчення громадсько-культурної та педагогічної діяльності М.П.Драгоманова забезпечує актуальність дисертаційного дослідження в переосмисленні історії України другої половини XIX ст. Актуальність дослідження полягає в тому, що нині відсутня спеціальна праця, у якій би ґрунтовно було викладено громадсько-культурну та педагогічну діяльність М.П.Драгоманова на основі широкої джерельної бази та нових методологічних підходів, що й визначило тему дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну роботу виконано в межах наукового напрямку “Теорія та технологія навчання і виховання в системі освіти”, що розробляється в Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, та відповідно до науково-дослідницької тематики кафедри історії та філософії історії Інституту філософської освіти і науки. Тема дисертації затверджена

Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова,(протокол №9 від 26 травня 2005 р).

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі узагальнення і критичного переосмислення архівних джерел, опублікованих матеріалів та наукового доробку попередників відтворити повну картину громадсько-культурної та педагогічної діяльності М.П.Драгоманова на теренах України та в еміграції, визначити роль та місце вченого в суспільно-політичних процесах, його особистий внесок у розвиток науково-педагогічної думки другої половини XIX ст.

Для досягнення цієї мети визначені такі **завдання**:

- з’ясувати ступінь вивчення проблеми, узагальнити історіографічний доробок і джерельну базу;
- виявити головні чинники, які впливали на формування національної свідомості та громадської позиції М.П.Драгоманова;
- встановити його місце і роль у громадсько-культурному житті еміграції;
- дослідити основні погляди М.П.Драгоманова на політику російського царизму щодо освіти в Україні XIX ст.;
- визначити внесок вченого у розвиток народної школи та дати загальну оцінку педагогічної спадщини вченого.

Об’єктом дослідження є громадсько-політичне та культурне життя в Україні у другій половині XIX ст., розвиток філософської та науково-педагогічної думки в середовищі української інтелігенції через призму життя та творчості М.П.Драгоманова.

Предметом дослідження стала громадсько-культурна та педагогічна діяльність М.П.Драгоманова, а також його внесок у громадсько-культурне та педагогічне життя України в контексті національної історії другої половини XIX ст.

Хронологічні рамки дисертації зумовлені специфікою дослідження й охоплюють життєвий шлях, громадсько-культурну та педагогічну діяльність М.П.Драгоманова в період з 1841 р. по 1895 р., проте у праці свідомо зроблено відступи за визначені часові межі, з метою встановити причинно-наслідкові зв'язки певних явищ та процесів.

Методологічна основа дослідження зумовлена сучасною методологією соціально-гуманітарного наукового пізнання та ґрунтується на загальнонаукових принципах історизму, що передбачає висвітлення минулого в його історичному контексті; об'єктивності, що вимагає виявлення всіх чинників та умов, що детермінували діяльність М.П.Драгоманова; принцип багатofакторності, чи сукупного вивчення об'єктивних та суб'єктивних чинників історичного розвитку; принцип усебічності, орієнтований на виявлення внутрішніх і зовнішніх взаємозв'язків предмета дослідження. У дослідженні використано такі загальнонаукові та спеціально-історичні методи: конкретно-пошуковий (оптимальне використання нових неопублікованих джерел, монографічної літератури, періодичних видань тощо); порівняльно-історичний (аналіз стану наукового розроблення та джерельної бази дослідження); критичний (визначення джерел громадсько-культурної та педагогічної діяльності М.П.Драгоманова); проблемно-хронологічний (становлення світогляду М.П.Драгоманова); персоналізації (уможливив визначити особистий внесок М.П.Драгоманова в національний розвиток України кінця ХІХ ст.); метод історичної ідеографії; описовий; логічно-аналітичний (аналіз подій соціально-культурного життя суспільства та процесу становлення і трансформації світогляду М.П.Драгоманова); узагальнення і систематизації. Використання проаналізованих принципів і методів, застосування новітніх підходів до вивчення соціальних процесів, дали змогу охопити всю сукупність наявних джерел, сконцентрувати увагу та конкретно визначених завданнях дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що робота є спробою висвітлення громадсько-культурної та педагогічної спадщини М.П.Драгоманова, яка здійснена на основі використання широкої джерельної бази та нових методологічних підходів. У дисертаційному дослідженні запропоновано уточнений опис фондів, пов'язаних з ім'ям М.П.Драгоманова в архівах України й Росії; вперше зроблено історіографічний аналіз громадсько-культурної та педагогічної спадщини М.П.Драгоманова; вперше проаналізовано еволюцію громадсько-культурної та педагогічної діяльності в контексті розвитку його епохи; виявлено головні чинники, які впливали на формування національної свідомості та громадської позиції вченого; переосмислено оцінку педагогічної спадщини в доробку М.П.Драгоманова та окремих аспектів його громадсько-культурної діяльності; з'ясовано міру впливу М.П.Драгоманова на розвиток національного руху кінця XIX ст.; встановлено місце М.П.Драгоманова в розвитку національної та європейської наукової думки, у громадській діяльності української еміграції.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що її положення фактичний матеріал та висновки можуть бути використані для підготовки узагальнених досліджень з історії та історіографії України, всесвітньої історії, педагогіки, історії педагогіки, біографістики, праць з історії науки і культури, навчальних курсів для вищої школи, лекцій, спеціальних розробок у галузі національних відносин та освітньої політики держави; для роботи з широким громадським загалом.

Апробація результатів дисертації. Дисертацію обговорено на засіданні кафедри історії та філософії історії Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Основні теоретичні положення дослідження викладено в наукових доповідях, виголошених на Других Міжнародних Драгоманівських читаннях (Київ, 2006), на науково-практичній конференції “Педагогічна освіта України: національні

традиції та європейські інновації” (Київ, 2005), на засіданні Всеукраїнського круглого столу, присвяченого 150-річчю з дня народження І.Франка (Київ, 2006), на міжуніверситетській науково-практичній конференції студентів та аспірантів (Київ, 2007) щорічних звітніх наукових конференціях викладачів, докторантів і аспірантів(2005-2008 рр.).

Публікації. Основні положення та результати дослідження висвітлено в шести публікаціях, з них п’ять – у фахових виданнях, затверджених ВАК України. Усі публікації є одноосібними.

Структура дисертації зумовлена змістом, метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів (десяти підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг дисертації становить 248 сторінок, із них 184 сторінки основного тексту, бібліографія містить 759 позицій і подана на 64 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Дорадянська та радянська історіографія про громадсько-культурну та педагогічну діяльність М.П.Драгоманова

Для поціновувачів сучасної науки та культури ім'я М.П.Драгоманова стоїть поряд з іменами визнаних геніїв українського народу, а його спадщина й надалі залишається одним із важливих джерел національного саморозвитку. “Історик за фахом, раціоналіст за складом мислення, просвітитель за сенсом своєї діяльності, учений і публіцист живого темпераменту і високої морально-етичної позиції, він являв собою довершений тип європеїзованого українця” [506; с. 8]. Така характеристика непересічної людини особливо актуальна в сьогоденному контексті інтеграції України в Європу, здійснення реального, а не декларованого входження у світ європейських цінностей. Адже уся праця М.П.Драгоманова – це намагання прищепити українському народові культуру мислити й діяти, не утискаючи інтересів особистості, незалежно від її національності, релігійної належності чи соціального статусу.

Діяльність М.П.Драгоманова – це особливий період у вивченні історії України. Він працював для сучасності та прагнув із досвіду інших народів та здобутків інших культур перейняти те, що потрібно для піднесення культурної ініціативи власної нації. Ще І.Франко відзначав драгоманівське розуміння української історії через зв'язок з історією інших європейських народів: “М.П.Драгоманов навчив нас бачити сліди давніх культурних зв'язків нашого народу з другими” [723; с. 29].

Пропоноване дослідження є однією із спроб комплексного підходу до

вивчення спадщини М.П.Драгоманова, зокрема в дослідженні його громадсько-культурної та педагогічної діяльності. Щодо стану наукового розроблення проблеми, то різнобічній діяльності М.П.Драгоманова присвячена широка історіографія, яку слід поділити на дорадянську, радянську, сучасну українську та зарубіжну історіографію.

За життя М.П.Драгоманова його ім'я з'являлося в енциклопедичних словниках, засвідчуючи його визначний науковий, літературний і педагогічний талант [440; с. 90]. Його громадсько-культурна діяльність та педагогічна спадщина привертала увагу багатьох сучасників, насамперед колег і однодумців. Після смерті М.П.Драгоманова намітився перехід від з'ясування окремих аспектів його наукового та публіцистичного доробку до всебічного дослідження їх та осмислення його внеску в інтелектуально-духовний потенціал України та світову науку, культуру [674; с. 247].

М.Павлик, друг і дослідник спадщини М.П.Драгоманова, зібрав матеріали, пов'язані зі святкуванням 30-ї річниці наукової діяльності М.П.Драгоманова, а також матеріали, що мали стосунок до його смерті – некрологи, жалобні телеграми, виступи присутніх на похованні тощо. На думку М.Павлика, “М.П.Драгоманов як русько-український діяч такий великий, що тепер і ще нелегко оцінити, як треба, його працю для Руси-України” [628; с. 24].

З виходом у світ збірки М.Павлика починається видання багатьох творів М.П.Драгоманова, його публіцистики, значної частини епістолярної спадщини: було здійснено видання листів М.П.Драгоманова до Лесі Українки [193], М.Павлика [198], Ю.Бачинського [183], В.Навроцького [191], П.Лаврова [235], було опубліковано спогади про М.П.Драгоманова І.Антоновича [181], О.Пчілки [180], С.Ліндфорси [179]. Згадуючи педагогічну діяльність М.П.Драгоманова, С.Ліндфорса підкреслювала зростання популярності вченого як серед викладачів та студентів, так і серед українського громадянства загалом. Вона зазначала, що сила вогню, розуму, гумору була в усіх його промовах,

розмовах і викладах [179; арк. 400].

Започатковану в 1895 р. М.Павликом роботу одним з перших продовжив І.Франко, який у 1906 – 1908 рр. опублікував велику кількість листів, що отримав від М.П.Драгоманова [248]. Оцінюючи ідейну спадщину М.П.Драгоманова, І.Франко писав, що М.П.Драгоманов як учений, як політик і мислитель не перестав і досі промовляти до нас, і його голос знаходить собі широке відлуння політичні програми, для яких він працював і за які боровся перед десятьма літами, тільки тепер стали на черзі політичних змагань. Надійшла пора для всебічної, об'єктивної оцінки його значення і його ідей [707; с. 9].

Видатним політичним мислителем вважали М.П.Драгоманова В.Стефаник, С.Степняк-Кравчинський і Є.Лазарев. Вони називали його лідером усіх революційних кіл, практичні положення і вказівки якого випереджали події, які, у свою чергу, могли бути належно поціновані лише після здійснення політичного перевороту 1917 р. в Росії [628; с. 86].

С.Єфремов услід за М.Павликом продовжив популяризацію драгоманівської спадщини, спираючись на твердження: “Український соціаліст-федераліст – так можна назвати М.П.Драгоманова, і всяка інша характеристика буде глибоко несправедлива” [447; с. 162]. С.Єфремов наголошував на загальнодержавному характері громадсько-культурної та педагогічної діяльності М.П.Драгоманова і стверджував, що без його творів не може обходитися жоден дослідник не лише українського, але й загальноросійського визвольного руху; мало того, без них неможлива навіть правильна постановка питань із недавнього минулого російського громадського життя [464; с. 21]. Він дав високу оцінку діяльності М.П.Драгоманова, вважаючи її гармонійною. Поклавши в основу своєї діяльності інтереси та потреби народу, М.П.Драгоманов, з одного боку, не загубився в безкінечному морі абстрактного космополітизму, а з іншого – не замкнувся й у вузьких межах доктринерського націоналізму [457; с. 31]. Позиція С.Єфремова подібна до точки зору І.Лисяка-Рудницького: вони розуміли

драгоманівський світогляд без внутрішніх суперечностей. Будучи європейцем, констатував С.Єфремов, у кращому значенні цього слова і послідовним космополітом у кінцевих цілях своєї діяльності, М.П.Драгоманов був таким же послідовним націоналістом у її формах і засобах. Українська справа для нього перебувала в тісному і нерозривному зв'язку із діяльністю на благо трудящих мас, свідоме українство – із соціалізмом. Щодо державного устрою М.П.Драгоманов був не менш послідовним федералістом і противником державного централізму, вважав ідеалом людського співіснування вільний союз незалежних громад [457; с. 32].

Серед робіт про спадщину М.П.Драгоманова, які були опубліковані на початку ХХ ст., слід назвати спогади І.Антоновича [181]. Інший дослідник, ліберал Б.Кістяківський, писав про М.П.Драгоманова, що той, підкреслюючи значення української мови й літератури, не розглядав їх як святиню, а визнавав їхню цінність тільки як засіб культури й цивілізації. Та й саму солідарність, що витворюється нацією, М.П.Драгоманов цінував лише тому, що вона складає основи та є засобом для здійснення соціальних і політичних ідеалів європейської цивілізації [501; с. 38]. За Б.Кістяківським, дуже важливими в науковому доробку М.П.Драгоманова є праці “Чудернацькі думки про українську національну справу” та “Листи на Наддніпрянську Україну”, де у праці він виступає проти формального націоналізму, а найцікавішими сюжетами серед листів є ті, у яких М.П.Драгоманов розповідає про обставини та причини, що змусили його розірвати стосунки з женевською революційною еміграцією. Це перша сюжетна лінія. Друга ж розкриває контакти з Київською Громадою. Щодо Громади, то аналіз згадуваного матеріалу дав змогу стверджувати, що, зародившись у 1859 р. у вигляді студентського гуртка в університеті, вона не тільки не припинила існування після закінчення її засновниками університету, але й продовжила розвиватися і міцніти і, нарешті, не зважаючи на ідейний занепад та поступове згасання енергії її членів за останні два з половиною десятиліття,

проіснувала до наших днів. Проте, з культурно-політичної організації з широкою культурною і радикальною федеративно-демократичною визвольною програмою, що певний час демонструвала дуже активну діяльність, Київська Громада поступово перетворилася на суто культурницьку групу. Давалися ознаки загальний соціологічний закон розвитку та занепад громадських організацій. Темп цього процесу залежав як від самої організації, її цілей, зовнішніх форм і характеру членів, так і від самого громадського середовища, у якому вона діяла [503; с. 133].

Б.Кістяківський зауважував, що рішення видавати в Женеві журнал “Громада” належало не самому М.П.Драгоманову, а Київській Громаді загалом, називаючи це значним фактом громадського-культурного розвитку України. Дослідник зазначав, що та енергійна діяльність, яку розгорнув М.П.Драгоманов за кордоном, повинна була б задовольнити його товаришів і друзів. Але дійсність не підтвердила цього припущення. Там виникла така ж трагедія поступового відчуження старих товаришів та друзів, яку раніше переживав О.Герцен і яка була природною за тих ненормальних умов життя, коли близькі люди позбавляються можливості особистого спілкування. Товариші М.П.Драгоманова спочатку виявилися неспроможними виконати свої літературні обіцянки. Поступово в них згасав інтерес до закордонної літературної та політичної діяльності М.П.Драгоманова, а разом з цим виявилася неакуратність і в наданні коштів для його видань [503; с. 137].

Специфікою дослідження Б.Кістяківським громадсько-культурної та педагогічної спадщини М.П.Драгоманова є спроба дати оцінку драгоманівським ідеям з філософського погляду. Однак слід зауважити, що оцінки Б.Кістяківського дещо заполітизовані. Це пояснюється тим, що ще тривалий час питання необхідності конституції для Росії, порушене М.П.Драгомановим, залишалося актуальним.

Своєрідність сформованого в 60-х роках ХІХ ст. характеру лідера, не

завжди позитивного, часто призводила до конфліктів М.П.Драгоманова як з українофілами щодо недооцінки ним національних вартостей, так і з російськими діячами. Маючи сильний полемічний темперамент, як зазначав М.Грушевський, він узагалі був схильний занадто налягати на оборону своєї позиції даного моменту, спускаючи з очей власну еволюцію [399; с. 4]. Так, у 1861р. М.П.Драгоманов пішов усупереч громадській думці Росії, яка на деякий час була дезорієнтована авторитетним голосом “Современника”, що різко виступив проти М.Пирогова. У полеміці з М.Добролюбовим, на думку О.Волинського, М.П.Драгоманов правильно оцінив весь літературний епізод, у якому “Современник” відіграв істинно сумну роль [398; с. 18]. Про участь М.П.Драгоманова в полеміці між М.Пироговим та М.Добролюбовим маємо побіжні згадки в інших дослідженнях, зокрема в І.Кривецького [524; с. 77]. Наголосимо на основних моментах полеміки, оскільки вона увиразнює громадсько-культурну діяльність М.П.Драгоманова, та її висвітленні в подальших історичних дослідженнях.

У 1858 р. М.Пирогов видав в Одесі невелику книжку літературних статей, яка засвідчила незвичайну індивідуальність автора, глибину його духовного єства. Автор виклав у ній своє бачення виховання, яке б забезпечило особистості здатність боротися із суспільством за вищу правду, “проти реалістичного, торговельного спрямування віку” [488; с. 44]. У статті “Нужно ли сечь детей и сечь в присутствии других детей?” М.Пирогов із хистом педагога спростував усі аргументи на користь різок, що цілком збігалось з поглядами М.Добролюбова. Учений, констатуєчи деморалізацію стосунків між учнями і вчителями, вирішив дещо вдосконалити чинну систему навчання. Оскільки в тогочасних умовах радикальні зміни були неможливі, то чинне адміністрування, яке грубо порушувало педагогічні норми, повинно було урівноважитися постановами на користь розвитку в дітей взаємного довір’я і почуття законності. Учителі та учні, ознайомившись із постановами, повинні

були виконувати їх. Крім того, М.Пирогов поставив питання про відміну різок. Проте педагоги з цією новацією не погодилися, а статут не дозволяв авторові самовільно запровадити реформу. Різки як форму покарання було залишено в таблиці, яку оприлюднив особливий комітет, сформований М.Пироговим. Як попечитель навчального округу, він увів у гімназіях “Правила о проступках и наказаниях учеников гимназий Киевского учебного округа”, які значно обмежили тілесні покарання як засіб виховання. Спосіб покарання учнів тепер мала визначати педагогічна рада більшістю голосів під час закритого голосування. Незабаром нові правила дали досить помітний ефект. Так, учитель, який раніше міг беззастережно зловживати рукоприкладством, тепер змушений був подолати стільки формальностей, щоб задовольнити своє бажання, що втрачався будь-який сенс застосування таких методів.

Але М.Добролюбов одразу зауважив розходження в “Правилах” і різко розкритикував М.Пирогова. Причиною такого нетолерантного ставлення до визнаного вченого було те, що за складом мислення М.Пирогов радикально відрізнявся від світогляду М.Добролюбова і П.Чернишевського [524; с.59]. Так, М.Добролюбов в опублікованій у “Современнике” статті “Всероссийские иллюзии, разрушаемые розгами” знущався за допомоги різких фраз із автора циркуляра [524; с. 63]. Він шмагав його не тільки прозою, а й віршами: у “Современнике” був опублікований також сатиричний пасквіль “Грустная дума гимназиста лютеранского исповедания и не киевского округа” за підписом К.Лілієншвагера (сатиричний псевдонім М.Добролюбова). Видатний російський учений і педагог став мішенню для стріл, отруєних чистокровним російським лібералізмом [524; с. 65]. Після урочистих проведів М.Пирогова з Києва М.П.Драгоманов відгукнувся на ці вкрай нетактовні виступи М.Добролюбова гострою і сміливою статтею “По поводу заметки о Н.Пирогове” в часописі “Русская речь”, де молодий автор викривав виступ “Современника” як факт неповаги до людської особистості, приклад пустої балаканини про гуманність і

в той же час негуманного поводження з людьми. Цей випадок, підкреслював М.П.Драгоманов, не винятковий і свідчить про малодушність, незрілість і непостійність громадської думки в Росії. У цій статті тоді двадцятирічний М.П.Драгоманов не втратив нагоди висловитися про незадовільний стан педагогічної науки, яка аж ніяк не може здійснювати ідеального морального впливу на молоде покоління, бо для цього найперше педагогові потрібно бути високоморальною особистістю [256; с. 30].

Загалом “медовий місяць російського лібералізму”, як назвав С.Єфремов початок 60-х рр. XIX ст., став добрим ґрунтом для ширшого розвитку українського просвітньо-громадського і культурного руху: “...суспільство заворушилося, рвалося до нового життя, і з ним стали оживати приспані українські прагнення” [402; с. 49]. Так відзначив цей період М.Грушевський. Він відігравав провідну роль у становленні драгоманознавства наприкінці XIX ст., будучи засновником і керівником української національної історичної школи у Львові (1894–1913 рр.) та Києві (1908 – початок 1914 рр.), продовживши свою діяльність у радянський період (1924–1930 рр.).

Особливо уважно М.Грушевський ставився до вивчення життєвого шляху і науково-публіцистичної спадщини М.П.Драгоманова, якому присвятив низку спеціальних публікацій та фрагментів в узагальнених працях. З-поміж них передусім потрібно відзначити роботи “З починів українського соціалістичного руху” [398] та “Місія М.П.Драгоманова” [399]. У цих працях визначена мета М.Грушевського – довести, що М.П.Драгоманов був одним з перших наукових теоретиків українського соціалізму. Він вважав, що процес формування його науково-політичної системи відбувався поступово, мав певні етапи, пов’язані з особистими та громадськими подіями, як-то подорож М.П.Драгоманова за кордон у 1870–1873 рр., потім виключення з університету, згодом – тривалий період еміграції [399; с.15].

Після закордонної подорожі відбулися кардинальні зміни у світовідчутті

М.П.Драгоманова: він повернувся до Києва зовсім іншою людиною. “М.П.Драгоманов виїхав членом київського наукового гурту, – пише М.Грушевський, – переповнений до краю його культурно-науковими планами, поруч котрих його інтереси до політичного і культурного життя Європи були більш загальнолюдським інтересом культурної людини, котрій ніщо людське не чуже, ніж живим нервом діяльності” [399; с. 4]. Принципові дискусії молоді навколо проблем освіти, науки й обов’язку перед народом не могли не захопити талановитого вченого. М.П.Драгоманов уже не відкладав політичних планів до часу підведення під них культурно-національної бази, а відразу визначив тверді орієнтири політичного радикалізму, що різко змінило його подальшу діяльність.

Згодом, постійно проживаючи за кордоном, протягом тривалого часу його увагу привертала проблема терору, причому його позиція з цього питання часто викликала непорозуміння і критику серед радикалів в емігрантському середовищі. М.Грушевський писав, що М.П.Драгоманов, який взагалі в питанні терору не міг ніяк знайти твердої позиції, а тепер іще був у такому гострому конфлікті з російськими революціонерами, узяв супроти акту 1 березня холодний тон, чим незвичайно вразив емігрантську братію. Убивство імператора Олександра II 1 березня 1881 р. викликало піднесення настроїв серед емігрантів, але М.П.Драгоманов, за словами М.Грушевського, усе більше відходив від анархістично-революційного федералізму в бік федералізму конституційно-парламентарного, не хотів пускатись на нові емігрантські експерименти [398; с. 8].

Так поступово М.П.Драгоманов за кордоном залишився самотнім. Він продовжував працювати, підготував свій конституційний проект під назвою “Вільна спілка”, який Стара Громада не погоджується друкувати, вважаючи його неадекватним щодо їхньої позиції на той час. Стосунки з Громадою фактично припиняються. М.Павлик писав, що громадівці дивилися на М.П.Драгоманова і його прихильників у Галичині такими очима, якими в Росії дивляться на терористів, тобто крайніх [628; с. 421].

Драгоманівська місія мала позитивні та негативні аспекти. Останні відомі: рідко вимушене емігрантське життя буває солодким, особливо для такої людини-патріота, як М.П.Драгоманов. Позитивні наслідки мало те, що він опинився поза цензурою й познайомив Європу з проблемами тогочасного українства. М.Грушевський стверджував, що місія М.П.Драгоманова зробила епоху в українській житті [398; с. 3]. Він зазначав, що вчений пройшов ідейну школу від В.Белінського до О.Герцена і ця школа значною мірою сформувала його світогляд 1860-х рр., а М.Грушевський застерігав не ототожнювати світогляд 1860-х рр., зі світоглядом 1880-х рр. [398; с. 4].

Після повернення в 1924 р. до Києва та обрання академіком ВУАН М.Грушевський стає керівником наукової кафедри історії України, бере участь у редагуванні журналу “Україна”, “Записок історико-філологічного відділу ВУАН”, “Наукового збірника”, сприяючи дослідницькій діяльності своїх колег у вивченні драгоманівської спадщини.

Коло дослідників, причетних до вивчення творчого доробку М.П.Драгоманова, було специфічним у дорадянський період, коли ідеї М.П.Драгоманова ще не стали суто історичним надбанням і мали гостро політичний характер. Серед них такі постаті, як І.Франко[714-724], Б.Кістяківський [501-506], М.Павлик [628-634], М.Грушевський [396-403], П.Струве [693] та ін., внесок яких у вивчення драгоманівської спадщини нині є незаперечний.

У досліджуваний період в основному окреслювалися ті тематичні напрямки, які стали фундаментом драгоманознавства, зокрема вивчення його громадсько-культурної та педагогічної діяльності: дослідження драгоманівського соціалізму, українофільства та просвітництва, його історичного доробку, його відносини із громадівцями та революціонерами, емігрантами тощо.

Біографія М.П.Драгоманова також є досить цікавою і заслуговує на подальше дослідження й вивчення. Над цією проблемою плідно працювали

С.Єфремов, Ф.Рудницький (“М.П.Драгоманов”) [659], А.Луначарський (“Т.Шевченко та М.П.Драгоманов”) [592], М.Лозинський (“Люди. Біографічно-літературні нариси”) [585], А.Ізгоев (“М.П.Драгоманов і П.Шувалов”) [494], А.Крушельницький (“Про життя М.П.Драгоманова”) [566], С.Глушко (“М.П.Драгоманов і недільні школи”) [375] та інші.

З огляду на проблему, яка досліджується, можна підсумувати, що в дорадянський період відбулося зародження і становлення наукового вивчення спадщини М.П.Драгоманова, було закладено основи його історіографічної традиції, які продовжилися вже в інших історичних умовах.

Аналізуючи доробок радянських істориків у царині драгоманівської спадщини, слід мати на увазі, що, починаючи з 1924 р., після смерті В.Леніна розгортається тотальна реформація історичної науки: ленінські оцінки історичних фактів, явищ і процесів вітчизняної історії стають аксіомами, а історики починають підганяти під них свої висновки. Вони, по суті, стають критерієм науковості і чистоти марксистської методології історичної науки, на що В.Ленін ніколи не претендував і ні від кого не вимагав. Усе це відбувалося “на хвилі процесу формування культу особи В.Леніна, що почався стихійно, ідеалізації і сакралізації революцій і соціалістичних ідеалів” [440; с. 544]. В.Ленін у публіцистичних роботах формулював своє ставлення до певних положень теоретичної спадщини М.П.Драгоманова, зокрема він зазначав, що неприпустимо було б забувати, що, відстоюючи централізм, ми відстоюємо виключно демократичний централізм. Щодо цього питання, то різне міщанство взагалі і національне міщанство зокрема (М.П.Драгоманов серед них) внесли таку плутанину в питання, що доводиться знову і знову відводити час для розплутування [495; с.507]. Загалом ленінські оцінки діяльності М.П.Драгоманова були вельми суперечливі, і дослідники не могли остаточно з’ясувати, яким же чином їм змальовувати історичну постать М.П.Драгоманова.

За радянської доби було продовжено традицію, яку започаткував

С.Єфремов [445-468], – повертатися до вивчення драгоманівської спадщини з огляду на пам'ятні дати його життя [509; с. 1]; проводилася систематизація спадщини М.П.Драгоманова у вигляді видання бібліографічного покажчика його праць [352], а також було створено перелік досліджень із драгоманівської проблематики.

Монографія Д.Заславського стала першим вагомим здобутком радянської історіографії у вивченні спадщини М.П.Драгоманова. Це дослідження мало головну особливість: його підготовка здійснювалася на засадах марксистської методології з її недоліками та перевагами. Д.Заславський зазначає, що історична доля М.П.Драгоманова полягала в тому, що він був змушений творити справу революції [473; с. 42], і подає його як палкого революціонера: Брошури 1876-1877 рр. показують, як впливало на М.П.Драгоманова революційне середовище, з яким він у Женеві зблизився. Він уже був мало схожим на поміркованого й розсудливого професора і публіциста, яким його знали київські українські кола. Жвавий і діяльний темперамент узяв своє, М.П.Драгоманов повірив у близькість революції, політичної, а не соціальної, і без коливань відкрито приєднався до революційного табору [473; с. 90]. Ця перебільшена ідея революційності М.П.Драгоманова, що з'являється у праці Д.Заславського, пронизувала всю радянську історіографію, набувши особливої сили в 1960-70-х рр. Треба віддати належне Д.Заславському в тому, що, аналізуючи взаємини та взаємовплив вченого з народництвом, він все ж робить правильний висновок, що не в галузі політики, ліберальної чи революційної, зосереджувалися переважно інтереси М.П.Драгоманова. За своєю природою він не був професійним політичним діячем. “Партійна кухня”, без чого неможлива політична робота, була йому завжди неприємною. М.П.Драгоманов був за покликанням культурний працівник, літератор, педагог [473; с. 60].

Д.Заславський прагнув визначити витоки, особливості формування непересічності М.П.Драгоманова. Велику роль у цьому процесі, на його думку,

відіграв славетний родовід Драгоманових, який дав українській історії чимало яскравих постатей. Приділивши особливу увагу роботі М.П.Драгоманова в “Санкт-Петербурзьких Відомостях” у 1860-х рр., Д.Заславський зауважував, що його статті нічим особливим не виділялись на загальному тлі видання, але автор негативно ставився до офіційної позиції “Санкт-Петербурзьких Відомостей”, редакція яких обстоювала зміцнення поміщицького землеволодіння і обов’язкове розповсюдження російської мови на українських землях.

Спираючись на статті “Чудернацькі думки про українську національну справу” [313] та “Листи на Наддніпрянську Україну” [287], Д.Заславський сформулював твердження, за яким М.П.Драгоманов не був прихильником української державної самостійності і не виступав як агітатор російської державної єдності. Наостанок Д.Заславський запропонував періодизацію життя М.П.Драгоманова за десятиліттями: 1860-ті, 1870-ті, 1880-ті, 1890-ті рр., з яких найбільш плідним періодом у практичній діяльності М.П.Драгоманова він вважав 1890-ті рр. Ученому вдалося окреслити, а також розвинути деякі тематичні напрямки. Він схарактеризував М.П.Драгоманова як позитивіста, федераліста, еволюціоніста, водночас розкриваючи драгоманівсько-галицькі взаємини, зв’язки з народницькими колами, співпрацю і витоки конфлікту з Київською Громадою, видавничу діяльність М.П.Драгоманова, співвідношення його світогляду з ідеями марксизму, питання його українофільства тощо [473; с. 15].

Монографію Д.Заславського було високо оцінено М.Грушевським, який схарактеризував її як важливе явище в небагатій літературі про М.П.Драгоманова – найцінніше, мабуть, що вийшло про нього російською мовою [400; с. 218]. Проте М.Грушевський зовсім не погоджувався з авторською позицією, особливо щодо тлумачення національної проблеми та місця М.П.Драгоманова в цьому процесі. На його думку, Д.Заславський спрощено підійшов до характеристики українського народства в Галичині і припустився тієї самої помилки, від якої свого часу

застерігав М.П.Драгоманов. Зокрема, Д.Заславський наголошував, що М.П.Драгоманов боровся проти українських гріхів – козацького романтизму, гіпертрофованої ідеалізації української історії – і що, якби до нього уважно прислухались, у майбутньому попередили б багато прикростей. Так само М.Грушевський зробив акцент на тому, що українство не слід вважати чимось цілісним: воно має свої ідеологічні прошарки, які відмінні між собою, і було б наївно думати, що популяризація “Чудернацьких думок” М.П.Драгоманова в революції 1917-20 рр. могла б нейтралізувати наростання українського націоналізму. Влучні думки М.П.Драгоманова були й будуть безсильні проти реальних фактів національної небезпечності українства [400; с. 220].

М.Грушевський дійшов висновку, що ті два завдання, які ставив перед собою автор монографії, розв’язані. По-перше, Д.Заславський хотів довести і довів, що М.П.Драгоманов на певному етапі був революціонером-соціалістом більшою мірою, аніж лібералом-конституціоналістом, по-друге, з’ясував його вплив поза межами української сфери.

Оскільки формування особистості М.П.Драгоманова, його практична діяльність відбувалися на перехресті двох культур – української та російської, то, на думку М.Грушевського, Д.Заславський не помилявся, коли відзначав, що в українським гурті М.П.Драгоманов був у ролі народника та соціаліста, для якого національність мала підрядне, а от у російських гуртах М.П.Драгоманова вважали націоналістом. М.Грушевський підкреслював, що завдяки М.П.Драгоманову в російських революційних і соціалістичних колах національне питання взагалі й українське зокрема привернуло увагу, якої не мало ні перед тим, ні потім, його критика революційного народництва не пройшла безслідно і що він у низці питань проклав дорогу російській соціал-демократії, не зважаючи на свій ідеалістичний світогляд [400; с. 219].

У 20-30-х рр. ХХ ст. зростали негативні тенденції в розвитку історичної науки. З одного боку, критичний підхід до спадщини буржуазної історіографії

супроводжувався різким запереченням будь-якого позитивного її значення, а з іншого – бездумна і тотальна ленінізація. Політична діяльність видатних особистостей оголошувалася виявом буржуазності чи буржуазної історичної науки та відкидалася як не варте уваги радянської історіографії. Цей процес торкнувся і дослідження творчої спадщини М.П.Драгоманова. Зокрема, у другому томі “Малой Советской Энциклопедии”, який побачив світ у 1930 р., М.П.Драгоманов був названий вождем ліберально-буржуазних націоналістів України, що займав помірковану позицію федералізму [597; с. 947].

Подальша сталінізація історичної науки негативно відбилась на розвитку драгоманознавчих студій: упродовж 1930-х – першої половини 50-х рр. побачила світ незначна кількість досліджень, поміж яких варто відзначити статтю молодого дослідника Ф.Ястребова, опубліковану в журналі “Українська література” в 1942 р. [744; с. 351-377]. На думку сучасної дослідниці Н.Костенко, оцінки, які він дав М.П.Драгоманову, були більш близькі до позицій сучасного драгоманознавства, ніж оцінки Д.Заславського [756; с. 69]. Ф.Ястребов, виокремив такі етапи драгоманівської діяльності: 1) у 70-х рр. XIX ст. – розквіт радикальних поглядів М.П.Драгоманова; 2) з 1880-х рр. тривав етап драгоманівського лібералізму, коли М.П.Драгоманов повернув у питаннях, що стосувалися Росії та Наддніпрянської України, від радикалізму до лібералізму. Це виявлялося в тому, що М.П.Драгоманов у 1881-1883 рр. редагував ліберальну газету “Вольное Слово” [744; с. 372].

На думку Ф.Ястребова, ідеї, які М.П.Драгоманов пропагував на ліберальному етапі своєї політичної діяльності як, конституційний проект “Вільна Спілка”, було згодом покладено в основу ідеологічної концепції кадетської партії.

Відомий радянський історик античної доби М.Машкін, звертаючись до теоретичної спадщини М.П.Драгоманова, наголошував на цінності М.П.Драгоманова як історіографа Римської імперії: “М.П.Драгоманов, – писав М.Машкін, – повернувся до питання про значення Римської імперії, яким не

переймалися історики-просвітники першої половини ХІХ ст., і розібрав це питання в історіографічному плані. М.П.Драгоманов намагається пояснити, чим зумовлене негативне ставлення до імперії багатьох істориків нового часу, і приходять до висновку, що в багатьох випадках це було зумовлено їхнім світоглядом. Він вирізняв тенденційність католицької історіографії, а також шовінізм у націоналістичній німецькій історіографії. Але М.П.Драгоманов не бере до уваги, що й ідеалізація Римської імперії також була зумовлена політичними мотивами” [603; с. 58]. Проаналізувавши праці М.Машкіна, що досягнення вітчизняної історіографії не завжди оцінювалися належним чином, на твори видатних учених, з-поміж яких і М.П.Драгоманов, звернули увагу лише після революції 1917 р. [603; с. 64].

Отже, ґрунтуючись на вищезгаданих матеріалах, можна зробити висновок, що історіографія драгоманівської проблематики адаптувалася до нової методології періоду правління Й.Сталіна. Кількість публікацій у 30-х – першій половині 50-х рр. ХХ ст. порівняно з попереднім періодом була значно меншою, але драгоманознавчі студії не зникли, не розчинилися в дослідженнях інших проблем, а продовжували існувати, долаючи негативні тенденції в розвитку радянської історичної науки загалом. Робота Ф.Ястребова стала своєрідним поштовхом до активізації вивчення проблеми драгоманівсько-галицьких зв’язків, яка була докладно розроблена наприкінці 1950-х рр. М.Бернштейном [351], О.Деєм [414], М.Комишанченком [516] та іншими дослідниками.

Плідно працювали не лише історики, але й філологи та журналісти їх роботи свідчать проте, що М.П.Драгоманов був одним з основоположників української демократичної журналістики та літературознавства, майстром, який надавав літературно-публіцистичній діяльності свого часу політичної гостроти. “Не було, мабуть, жодної сфери в українській національній культурі, на яку б діяльність М.П.Драгоманова не наклала свого відбитку”, – писав М.Бернштейн [351; с. 170]. Він наголошував, що питання розвитку української

національної справи, пробудження національного руху в Україні М.П.Драгоманов прагнув тлумачити в контексті загальних закономірностей європейського культурного розвитку [351; с. 199].

Повертаючись до проблеми зацікавлення М.П.Драгоманова галицькими справами, слід зазначити, що ця тема також знайшла відображення в роботі М.Бернштейна “Українська літературна критика 50-70-х років XIX ст.”. На той час у Галичині існували дві течії в національному русі – народовці та москвофіли, які ворогували між собою, але обидві були чужі й далекі від інтересів і потреб народу [351; с. 208]. М.Бернштейн припускав, що М.П.Драгоманов не завжди був правий у своїх оцінках галицьких народовців, хоча його критика мала багато спільного з критикою І.Франка і М.Павлика. Різниця між ними полягала в тому, що М.П.Драгоманов критикував народовців з позицій морально-етичних, тоді як І.Франко і його спільники зуміли викрити соціально-економічні основи програми практичної діяльності народовців [351; с. 212].

Докладніше взаємини М.П.Драгоманова з народовцями опрацював у своєму дослідженні “Українська революційно-демократична журналістика” О.Дей на основі часопису “Друг”, зосередивши свою увагу на аналізові листів М.П.Драгоманова до редакції цього журналу. Як він зазначає, листи М.П.Драгоманова загалом редакція оцінювала схвально [414; с. 59]. Не можна не відзначити видатних заслуг у такому ідейно-естетичному збагаченні української журналістики 70-х р. XIX ст. і наступного періоду окремих діячів української культури, зокрема І.Франка, М.Павлика, а також (коли йдеться про обговорюваний період) М.П.Драгоманова [414; с. 168].

Аналізуючи роботи М.Комишанченка, вдалося встановити, що він досліджував розвиток взаємин М.П.Драгоманова з часописом “Правда”. На початку 1875 р. “Правда” надрукувала статтю О.Кониського “Український націоналізм”, у якій автор виступив з критикою статті М.П.Драгоманова “Малорусское литературное движение в 1874 г.”, опублікованої в газеті “Киевский телеграф”.

О.Кониський доводив, що український націоналізм має власну специфіку, що він – соціальний, а не расовий чи релігійний, і закликав українських письменників боротися проти впливу російської літератури. Після звернення М.П.Драгоманова до “Правди” з відкритим листом під назвою “Спізнаймося”, у якому містилася критика позиції О.Кониського, розпочинається гостра полеміка на шпальтах “Правди”, яка, на думку М.Комишанченка, була серйозною загрозою для подальшого розвитку української літератури, і М.П.Драгоманов з ліберально-буржуазних позицій не зміг протидіяти такому шкідливому акту [516]. Цю місію здійснив І.Франко, надрукувавши в 1878 р. у збірці “Молот” статтю “Література, її завдання і найважливіші цілі”.

Загальний аналіз світогляду М.П.Драгоманова зробив В.Лукеренко, правильно вважаючи, що не можна об’єктивно, науково оцінити світогляд, втискаючи його в якийсь шаблон. Він дослідив творчий шлях, суспільно-політичну діяльність М.П.Драгоманова, особливості його атеїстичних, філософських та соціологічних поглядів, зарахувавши всю спадщину М.П.Драгоманова до здобутку не лише української, але й всеслов’янської культури.

Українських націоналістів Д.Донцова, М.Грушевського, М.Шаповала, С.Єфремова дослідник вважав головними ворогами об’єктивного висвітлення ролі М.П.Драгоманова, проте високо оцінив позитивний вплив на формування світогляду українських революційних демократів – І.Франка, О.Терлецького, М.Павлика, Л.Українки та інших [591; с. 29]. На нашу думку, слід віддати належне Д.Заславському [473-476], М.Комишинченку [516], О.Дею [414], О.Білецькому [353], І.Романченку [651-658], Ф.Ястребову [744,745], М.Бернштейну [350,351] та іншим дослідникам за їх активне розроблення діяльності М.П.Драгоманова.

Акцентуючи увагу на витоках формування особистості М.П.Драгоманова, В.Лукеренко вказував на те, що його радикально-опозиційна діяльність виявилася ще в 1859-1863 рр. під час навчання на історико-філологічному факультеті

Київського університету [591; с. 49]. Історик поділяє думку своїх попередників, вважаючи важливими моментами життя М.П.Драгоманова наукове відрядження за кордон, знайомство і співпрацю з молодого галицькою інтелігенцією, еміграцію, а також викладання в Софійському університеті. Але майже не згадується діяльність Київської Громади та участь у ній М.П.Драгоманова.

Драгоманівський федералізм В.Лукеренко, згідно з ленінськими оцінками, вважав шкідливим анахронізмом і, взагалі, найбільш плутаною і суперечливою стороною його світогляду [591; с. 32]. Щодо драгоманівського розуміння соціалізму, то В.Лукеренко погоджувався з характеристикою, зробленою І.Франком у статті “Суспільно-політичні погляди М.П.Драгоманова”, визначаючи (як і І.Франко) головним аспектом соціалізму М.П.Драгоманова так зване мужикофільство. Вихідним пунктом його соціалізму, так само, як і старшого французького, так званого утопічного соціалізму, був вигляд хлопської нужди і кривди і гаряче співчуття тій кривді, бажання винайти такий суспільний порядок, у якому б та кривда була зведена до мінімуму [591; с. 34].

М.П.Драгоманов був далекий від думки, що його федеративні програми мають бездоганний характер. Він лише наполягав на тому, що вони призначені стимулювати зусилля вітчизняної інтелігенції до розроблення і намагання втілити в життя національну програму [312; с. 28].

В.Лукеренко вважав, що драгоманівські філософські погляди були зумовлені його практичною діяльністю, і тому вказував, що скласти враження про філософські погляди М.П.Драгоманова можна, проаналізувавши його ставлення до соціологічних проблем, його висловлювання і міркування, методологічний принцип у наукових дослідженнях [591; с. 39]. У своїй просвітницькій діяльності, за В.Лукеренком, М.П.Драгоманов великого значення надавав виданню елементарно наукових книг для сільського люду. З цією метою в останні роки життя написав серію праць на філософсько-історичні теми. Головне призначення цих праць М.П.Драгоманов вбачав у тому, щоб

підірвати панівну на Україні релігійно-ідеалістичну ідеологію і дати своїм читачам, переважно селянам, основи наукового світогляду [591; с. 41]. Взагалі для філософських міркувань М.П.Драгоманова, писав В.Лукеренко, характерною є ідея про те, що людське пізнання ніколи не стояло і не стоїть на одному місці, а безперервно розвивається як складний процес, стає все більш повним і різностороннім. Ця віра в силу наукового пізнання є однією з характерних рис світогляду М.П.Драгоманова [591; с. 44]. Перевагу еволюції над революцією В.Лукеренко вважав недоліком у філософських поглядах вченого.

М.П.Драгоманов надавав великої ваги особистості в історії, вважаючи, що історичні постаті завжди відбивали потреби своєї доби [591; с. 61]. Спираючись на вислів М.П.Драгоманова про те, що видатні особи – тільки зовнішні показники тих процесів, які проходять в загальнонародному житті, В.Лукеренко зауважував, що, визнаючи величезну вирішальну роль народних мас в історичному процесі, М.П.Драгоманов вважав народ і трудящі маси головним творцем матеріальних і духовних благ у суспільстві. Без творчості мас не може бути створено нічого великого і безсмертного. Тільки та культура буде жити і розвиватися, яка живиться духом свого народу [591; с. 62].

В.Лукеренко стверджував, що М.П.Драгоманов до кінця свого життя залишався переконаним атеїстом. Він не дав наукового пояснення соціальної суті моралі, але його висловлювання відіграли певну роль у суспільному житті України – вони підривали релігійну мораль. Відстоюючи необхідність рішучої боротьби з релігією, – констатував В.Лукеренко, – М.П.Драгоманов у багатьох своїх виступах підкреслював, що в цій справі неприпустимі принципові поступки. Передова інтелігенція, яка присвятила себе служінню інтересам народу, – писав він, – повинна вести боротьбу, не поступаючись нічим церкві. Хай вона нам вступа, коли хоче протягти своє життя [591; с. 85]. Поступово В.Лукеренко дійшов висновку, що постать М.П.Драгоманова як громадсько-культурного діяча була складна і суперечлива. Як дрібнобуржуазний діяч, –

писав В.Лукеренко, – М.П.Драгоманов не був послідовним у своїй боротьбі проти самодержавно-кріпосницьких порядків царської Росії. У політичній боротьбі 70-80 рр. XIX ст. М.П.Драгоманов мав тісні зв'язки з революційними силами Росії, сприяв революційному руху, проте загалом залишався дрібнобуржуазним просвітителем реформістського типу. Однак про історичне значення громадсько-культурної та науково-просвітницької діяльності М.П.Драгоманова слід судити не на підставі того, чого він не зробив, а зважаючи на те нове, що йому вдалося досягти порівняно зі своїми попередниками. Саме такий конкретно-історичний підхід до ідейної спадщини українського просвітителя дає можливість побачити головне: М.П.Драгоманов був палким патріотом своєї батьківщини і всі сили віддавав боротьбі за соціальне розкріпачення та національне відродження [591; с. 121].

Якщо врахувати всі об'єктивні умови того часу, можна дійти висновку, що дослідження В.Лукеренка концептуально відображає драгоманівські світоглядні орієнтири. Ретельно вивчивши першоджерела, дослідник у динаміці і розвитку продемонстрував теоретичні погляди та світоглядні засади постаті М.П.Драгоманова.

Іншою значною працею, що була присвячена вивченню спадщини М.П.Драгоманова, є робота В.Сокуренка “Демократичні ідеї держави та права в творах М.П.Драгоманова, С.Подолінського та О.Терлецького”, що побачила світ у 60-х роках XX ст. Боротьбу за політичні свободи М.П.Драгоманова науковець вважав потрібною, проте шлях, який він пропонував обрати для цього, В.Сокуренко характеризує як буржуазно-демократичний. Політична свобода уявлялася йому як сукупність рівних прав, при цьому зовсім не враховувалася рівність обов'язків. Отже, М.П.Драгоманов виступав тільки за рівні права у специфічному буржуазно-демократичному розумінні цього інституту [685; с. 99].

Ще в одній монографії 60-х років XX ст. “М.П.Драгоманов” її автори, Д.Заславський і Р.Романченко, розглянувши увесь життєвий і творчий шлях

М.П.Драгоманова як літературного критика, публіцистика і політика, запропонували таку умовну періодизацію: молоді роки М.П.Драгоманова (з 1861 по 1875), женеvський період (1875-1889) та роки життя і роботи в Болгарії (1889-1895) [369]. Дослідники зауважували, що не роблять покликань на різні друковані автобіографії, бо ті надзвичайно спотворені, особливо в перекладі С.Єфремова [475; с. 15]. Коментуючи початок життєвого шляху М.П.Драгоманова, автори акцентували на тому, що любов до російської культури, літератури та мистецтва, поряд з великою симпатією до українського слова, була вище над усе в родині Драгоманових [475; с. 16]. Згодом М.П.Драгоманов зазначав, що українству відводилася така роль, яку воно могло відігравати за своєю культурною силою. Оскільки та сила була слабша від російської, то й українство було підрядним [288; с. 52]. Одразу зазначимо, що в такому ж становищі українство залишилося у родині М.П.Драгоманова. Сам він у побуті користувався російською мовою, листи до батьків писав тільки російською [568; с. 9].

Встановлено, що періодизацію, запропоновану Д.Заславським і І.Романченком, підтримала і Р.Іванова [484; с. 130]. Вона вважала, що громадсько-культурна діяльність М.П.Драгоманова розпочалася з університетського гуртка молоді, що започаткував першу в Києві недільну школу і куди він потрапив працювати з наміром здійснювати політичну пропаганду: “Найпалкіша наша думка: чим-небудь і якнайскоріше заплатити мужикові за те, що ми вигодувались і вивчилися на його кошт” [263; с. 18]. Р.Іванова зробила досить вдалу спробу всебічного огляду проблеми спорідненості М.П.Драгоманова з народницькими колами та їх ідеологами, водночас піднімаючи недостатньо висвітлене питання взаємин з Громадою.

Перебування М.П.Драгоманова у Швейцарії в 1871-1873 рр. Р.Іванова вважає стрижневим моментом, з якого почалася взаємодія народницького середовища з драгоманівськими ідеями. М.П.Драгоманов був на боці тих, хто стояв за докорінні революційні перетворення в Росії. Він намагається всіляко їм

допомогти, підказати, виправити [484; с. 73].

М.П.Драгоманов кликав до збройного повалення самодержавства в Росії, а це могла зробити, на його думку, найбільш рішуча політична партія – соціальні революціонери [484; с. 105]. Це, на думку Н.Костенко, одне з помилкових тверджень більшості дослідників радянської доби: окремий стан радикалізації драгоманівських поглядів, який припадає на 1870-ті рр., вважається основоположним, і мало уваги звертається на інші етапи його життя, зокрема на етап 1880-тих рр. – етап лібералізації політичної позиції і зміни педагогічних поглядів М.П.Драгоманова [756; с. 94]. М.П.Драгоманов, за власним висловлюванням, дійсно поступово чимраз більше ставав противником російських революціонерів. Окрім їхнього великоруського централізму, антикультурних тенденцій, народницьких ілюзій, способів, мене розділяло з ними і поставлення політичних убивств, чи як вони казали терора, в принцип революційної боротьби, тоді як я дививсь на той терор тільки як на натуральний, хоч і патологічний наслідок терора самого уряду [268; с. 376].

Так М.П.Драгоманов назавжди відмежував себе від революційного руху, очолюваного Г.Плехановим. Р.Іванова робить з цього досить дипломатичний висновок, що М.П.Драгоманов правильно визначив характер революційної боротьби в Росії і місце, яке посідали в ньому російські народники, водночас вказуючи на помилки, зроблені ними [484; с. 151].

Подібна характеристика є цілком слушною для драгоманівсько-народницьких взаємин початку 1870-х рр., але якщо вести розмову про кінець 1870 – початок 1880-х рр. (його автобіографія датується 1883 р.), то М.П.Драгоманов виступав як ворог революційної боротьби того часу. Він надавав перевагу лібералізму, на що й указувала Р.Іванова. Проте вона категорично не погоджувалася з О.Кістяківським, який оголосив М.П.Драгоманова основоположником кадетизму в Росії і називав його глашатаєм російського лібералізму 70-80-х рр. [484; с. 155]. Тож, можна зробити висновок, що і в позиції

Р.Іванової, і в позиції О.Кістяковського явно відображалися їхні власні світоглядні орієнтації. Отже, на тлі революціонерів 70-х – 80-х рр. XIX ст. М.П.Драгоманов з його ідеєю еволюції, а не революції завжди виглядав лібералом.

Про стосунки з Київською Громадою, яка фінансувала закордонну діяльність М.П.Драгоманова, а потім зовсім відвернулася від свого посланця, Р.Іванова писала, що він гнівно дорікав українофілам за відхід від політичної діяльності, вважаючи, що віддаляти культуру від політики – це одна з некультурніших видумок, культура без політики не буває [484; с. 184]. Досить категоричний висновок робить дослідниця про офіційний розрив Громади з М.П.Драгомановим як рівнозначний повній зраді українофілів тій справі, якій вони хотіли служити – справі розвитку української культури. Порвавши з закордонним виданням, громадівці фактично ліквідували єдину трибуну, з якої виголошувалися і відстоювалися інтереси українського народу – культурні, національні і соціальні [484; с.185].

Слова М.П.Драгоманова про місце українофілів в історії авторка назвала пророчими і стверджувала, що вони справилися: “Виправити становище можна, лише підрізавши виключність і явний шовінізм як серед галицьких, так і серед російських українофілів, піднявши прогресивні тенденції в культурному русі – його демократизм і соціально-політичну основу. Якщо українофіли не зроблять цього, вони залишаться осторонь історії, яка обійдеться і без них, стверджував М.П.Драгоманов” [484; с. 186].

Можна підсумувати, що Р.Іванова всебічно проаналізувала громадсько-культурну діяльність М.П.Драгоманова в багатьох її аспектах. Враховуючи тенденції радянської історіографії, слід відзначити вагомий внесок дослідниці у вивчення спадщини М.П.Драгоманова, яке репрезентувала вищевказана монографія.

Приводом для пожвавлення уваги фахівців до драгоманівської спадщини були ювілейні дати життя М.П.Драгоманова, зокрема 125-та річниця з дня його

народження в 1966 р. Серед низки наукових праць, присвячених ювілею, слід виділити статтю В.Сарбея “Антицарська публіцистика М.П.Драгоманова і ставлення до неї основоположників марксизму-ленінізму” [665]. У ній автор репрезентував ленінські оцінки діяльності М.П.Драгоманова, їхній вплив на сучасників, використання В.Леніном творів М.П.Драгоманова у своїй публіцистиці. З подібними до поглядів В.Сарбея міркуваннями виступив у своїй статті і А.Сахалтуєв, який простежив зв’язок між М.П.Драгомановим і Л.Толстим [668]. Із середини 1980-х років проголошена партією перебудова відкривала нові перспективи для неупередженого вивчення історії України, з’явилася змога відмовитися від основоположних методологічних засад, що домінували в радянській історіографії.

Упродовж перебудовного періоду йшла підготовка спеціальних досліджень, присвячених суто драгоманівській проблематиці. Йде мова про навчальний посібник В.Довгича [425], ґрунтовне дослідження П.Федченка “М.П.Драгоманов. Життя і творчість” [712]. Усі вони побачили світ уже в рік здобуття Україною незалежності.

Підводячи підсумки зусиль історіографії в дослідженні громадсько-культурної та педагогічної діяльності М.П.Драгоманова, відзначимо, що в дорадянський період відбулося зародження і становлення наукового вивчення діяльності М.П.Драгоманова. Серед дослідників цього періоду можна виділити Б.Кістяківського, І.Франка, М.Павлика, М.Грушевського, внесок яких у вивчення драгоманівської спадщини нині є незаперечним.

Радянські дослідники до надбань історіографічної традиції дорадянської доби ставилися неоднозначно, в основному не сприймаючи її висновків і узагальнень. Кількість публікацій, що були присвячені М.П.Драгоманову в 1930-х – першій половині 50-х рр., порівняно з попереднім періодом була значно меншою, але вони не зникли, не розчинилися в дослідженнях інших проблем, а продовжували існувати, долаючи негативні тенденції в розвитку

радянської історичної науки загалом. У цей час вийшли роботи Ф.Ястребова, О.Дея, М.Комишанченка. У 60-х рр. ХХ ст. дослідженням діяльності М.П.Драгоманова займалися Д.Заславський, І.Романченко, Р.Іванова. Упродовж 70–80-х рр. ХХ ст. ім'я М.П.Драгоманова замовчувалося і згадувалося хіба що в енциклопедіях та довідниках. Після тривалого часу замовчування і відвертого ігнорування перебудовчі процеси були поштовхом до зростання інтересу до непересічної особистості М.П.Драгоманова. Свідченням цього стала підготовка нових монографічних досліджень, присвячених життєвому і творчому шляху М.П.Драгоманова, і перші спроби неупередженого погляду на проблематику його громадсько-культурної діяльності.

Щороку таких досліджень стає все більше і більше, і це не може не тішити, адже діяльність М.П.Драгоманова містить ту інформацію і той досвід, який допоможе нашій молодій державі стати справді незалежною, здобути визнання й повагу інших країн. Аналіз досліджень та публікацій, присвячених діяльності вченого, дає змогу стверджувати, що запропонована тема до цього часу не стала предметом спеціального дослідження. Характерною рисою досліджень різних авторів є висвітлення окремих аспектів життя та діяльності М.П.Драгоманова і відсутність комплексного аналізу громадсько-культурної та педагогічної діяльності М.П.Драгоманова.

1.2. М.П.Драгоманов в наукових дослідженнях сучасних істориків та української діаспори

У роки незалежності України громадсько-культурна та педагогічна діяльність М.П.Драгоманова набула актуальності, тим самим отримала поштовх до розвитку: відбувається подальше вивчення багатої науково-публіцистичної спадщини вченого, поповнюється історіографічна скарбниця вивчення драгоманівської

проблематики, украй потрібним стає нове бачення історичного значення творчості М.П.Драгоманова.

Особливо плідним став ювілейний 1991 р.: поповнилася джерельна база, з'явилися численні публікації і видання, присвячені життєдіяльності корифея української культури. Побачило світ “Вибране” М.П.Драгоманова [255], до якого увійшли як раніше опубліковані твори М.П.Драгоманова, так і його маловідомі статті, які не публікувалися за радянських часів. На сторінках часопису “Философская и социологическая мысль” було перевидано статті відомих науковців О.Гермайзе [374] та П.Тучапського [704-706].

Серед нових наукових праць слід відзначити ті, які вийшли друком до ювілею М.П.Драгоманова (його 150-річчя з дня народження): роботи Я.Дашкевича “Учений, політик, публіцист” [410], М.Антонця “Оба чільні сини України – М.П.Драгоманов та Т.Шевченко” [337], Р.Іванової “М.П.Драгоманов. До 150-річчя з дня народження” [486], М.Поповича [643] та П.Федченка [712].

М.Попович досить влучно зазначає, чому ім'я М.П.Драгоманова упродовж тривалого часу не популяризувалося. “Відданість Україні, – пише він, – це єдина підстава, на якій М.П.Драгоманова десятиліттями тавровано як українського буржуазного націоналіста, а ще десятиліттями перед тим – як малоросійського сепаратиста. Важко знайти людину, що виявляла свою любов до нації з такою вибагливістю, вимогливістю, суворою критичністю, коли йшлося про рішення, від яких залежала доля нації” [643; с. 14]. Розгорнуту картину життєвого й наукового шляху, який пройшов М.П.Драгоманов, подав у своїй монографії “Мислитель, публіцист, борець” доктор філології П.Федченко: “Сама історія – найбезкорисливіший та найоб'єктивніший суддя – вже не один раз засвідчила правоту багатьох позицій і слухність багатьох дій М.П.Драгоманова, заперечуваних його опонентами, історичну випадковість деяких його оцінок минулого та передбачень майбутнього, поспіхом затаврованих його критиками через недостатню поінформованість та сліпу вірність хибним

догматам” [712; с. 68].

Низку наукових публікацій до 150-річчя з дня народження М.П.Драгоманова було присвячено окремим питанням творчої спадщини М.П.Драгоманова. Серед таких публікацій заслуговують на увагу статті І.Волинського [370], Л.Кияна “Визначний діяч української освіти” [507], А.Круглашова [536-565], В.Лісового “М.П.Драгоманов і Д.Донцов” [584], С.Мишанича “Фольклорна спадщина М.П.Драгоманова” [609], В.Сарбея “До поглядів М.П.Драгоманова на національне питання” [664] та ін.

Також у 90-х рр. ХХ ст. починають виокремлюватися напрямки поглибленого вивчення публіцистичної спадщини М.П.Драгоманова фахівцями різних наук: історичних, педагогічних, політичних, філологічних (І.Гнатюк “Інтелектуалізація українського науково-популярного мовлення в контексті творчої спадщини М.П.Драгоманова” [376], Л.Климчик “Рідна мова в контексті педагогічних поглядів М.П.Драгоманова” [508], О.Киян “Визначний діяч української освіти” [507], О.Куца “М.П.Драгоманов і розвиток української літератури у другій половині ХІХ ст. ” [568], близько 40 робіт А.Круглашова [536-565]).

Окремим напрямком у 90-ті рр. ХХ ст. стало дослідження правових ідей М.П.Драгоманова. У цьому аспекті працювали Т.Андрусак “М.П.Драгоманов та його конституційний проект” [333], Л.Бориславський “Вчення М.П.Драгоманова про походження держави і права...” [361], П.Гураль “Українська ідея М.П.Драгоманова та сучасне конституційне забезпечення суверенітету України” [407], І.Качур “М.П.Драгоманов і французький регіоналізм” [498], В.Копейчиков “ Вільна Спілка” і сучасний конституційний збірник” [519], А.Круглашов [536-565], П.Стецюк “Конституційно правові погляди М.П.Драгоманова” [690], Ю.Крилов “Творчість М.П.Драгоманова та деякі процесуальні аспекти державного права” [525], Р.Метельський “Порівняльна характеристика конституційного проекту М.П.Драгоманова

та конституції Української Народної Республіки від 29 квітня 1918р.” [606], М.Орзіх “Науково-прикладне значення спадщини М.П.Драгоманова для перспективи державного устрою сучасної України” [626], О.Скакун “Місце М.П.Драгоманова в історії українського конституціоналізму і сучасність” [678], С.Сливка “Використання спадщини М.П.Драгоманова в сучасній юридичній науці” [680] тощо.

В умовах незалежної України важливим напрямком історичних досліджень залишалося вивчення проблеми участі М.П.Драгоманова в українському національному відродженні другої половини ХІХ ст. Серед розмаїття публікацій на цю тему варто виділити студії Л.Гаєвської “Концепція національного відродження в історіософії М.П.Драгоманова” [371], А.Катренка та Ю.Беззуба “Український національний рух” [496], В.Солдатенка та Ю.Левенця “Один проти всіх” [686], а також статтю, присвячену М.П.Драгоманову, у “Політологічному енциклопедичному словнику” [640].

Л.Гаєвська підкреслює, що драгоманівський націоналізм – це наслідок його демократизму, оскільки номенклатурний елітаризм, кастовість – це неминучий наслідок централізації [371; с. 116].

В.Солдатенко та Ю.Левенець, віддавши належне традиціям біографічного жанру, проаналізували розвиток фундаментальних положень М.П.Драгоманова та прийшли до висновку, що йому були притаманні своєрідна всеохоплюваність, такий собі всесвітній, системний погляд на історію людства, що означало якісно новий підхід і до української історії. М.П.Драгоманова, – підкреслюють В.Солдатенко і Ю.Левенець, – цікавив ступінь інтегрованості українського народу в західноєвропейську історію, загальне і специфічне в розвитку рідного краю [686; с. 131].

Соціалістичні, надто радикальні погляди М.П.Драгоманова, – відзначають автори “Політологічного енциклопедичного словника”, – відштовхнули від нього київську Стару Громаду, але привернули соціалістів-галичан, і з 1890 р.

він став ідейним натхненником першої української модерної організації – Русько-української радикальної партії, з якої вийшли як соціалісти-революціонери, так і соціалісти-федералісти [640; с. 113].

Поміж значної кількості статей, присвячених М.П.Драгоманову та його багатій спадщині теоретичних ідей, останніми роками з'явилося декілька монографій: О.Куцої “М.П.Драгоманов і розвиток української літератури у другій половині ХІХ ст.” [568], Т.Андрусяка “Шлях до свободи (М.П.Драгоманов про права людини)” [334], А.Круглашова “Драма інтелектуала: політичні ідеї М.П.Драгоманова” [560]. У них відбилися набутки новітньої доби.

Велика і важлива робота щодо дослідження творчої спадщини М.П.Драгоманова проводиться в Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова. Там з 2003 р. уже двічі проводилися Міжнародні драгоманівські читання з нагоди чергових ювілейних дат. У 2007 р. відбулася Перша міжуніверситетська науково-практична конференція студентів, аспірантів і викладачів “М.П.Драгоманов у контексті європейського просвітницького руху”. Дуже багато викладачів НПУ імені М.П.Драгоманова досліджують творчу спадщину М.П.Драгоманова. Серед них професори: В.Андрущенко, Г.Волинка, І.Дробот, Н.Мозгова, В.Борисенко, кандидати наук – Т.Стоян, А.Кравченко, В.Кириченко та інші. У їхніх статтях висвітлюються малодосліджені актуальні проблеми наукового доробку М.П.Драгоманова. Їхні дослідження спрямовані на вивчення поглядів М.П.Драгоманова на розвиток українського національного руху другої половини ХІХ – початку ХХ ст., відбивають плюралізм думок і концепцій в оцінці наукових і політичних поглядів ученого.

Нині дослідження спадщини М.П.Драгоманова ввійшло в наступну фазу, про що свідчить з'ява низки дисертаційних робіт, автори яких представляють різні гуманітарні спеціальності: Л.Козуб, Г.Костенко “Світогляд та суспільно-

політична діяльність М.П.Драгоманова: історіографія проблеми”, О.Крук, Н.Завірющенко, Л.Комзюк, В.Деркач, О.Наумовська, А.Климчик “Педагогічні погляди М.П.Драгоманова”.

Аналіз публікацій останніх років, присвячених діяльності науковця, дає змогу стверджувати, що запропонована тема донині не стала предметом спеціального дослідження. Прикметною рисою досліджень різних авторів є висвітлення окремих аспектів життя та діяльності М.П.Драгоманова і відсутність комплексного аналізу біографії та творчого доробку вченого з огляду на громадсько-культурну та педагогічну діяльність. Приділяючи увагу аналізу політичного та філософського доробку М.П.Драгоманова в еміграційний період, дослідники мало акцентують увагу на особливостях громадсько-культурної та педагогічної діяльності М.П.Драгоманова, які, на нашу думку, є стрижневими у становленні світоглядних позицій ученого в еміграції. Потребують свого трактування й умови входження вченого в середовище інтелігенції в еміграції, а також дослідження впливу соціокультурних та політичних подій еміграції на трансформацію громадсько-культурних та педагогічних переконань ученого.

Творчий доробок М.П.Драгоманова досліджують не лише вчені України. Ця тема є досить актуальною і широко вивчається й за кордоном. Багато відомих істориків, які були змушені працювати за межами України, поповнили своїми студіями історіографічну традицію української діаспори в Європі та Північній Америці. Потреба осмислення науково-публіцистичної спадщини М.П.Драгоманова добре усвідомлювалася фахівцями упродовж тих десятиліть, коли Україна перебувала у складі Радянського Союзу. Критичне ставлення до радянської історіографії, прагнення порвати з її стереотипами, інколи призводило до взаємозаміни діаметрально протилежних оцінок.

Найбільш вагомими дослідниками-драгоманознавцями 20-х рр. ХХ ст. є О.Назарук, В.Липинський, Д.Донцов, В.Дорошенко, Ю.Охримович,

М.Галушинський. Для цієї доби визначальним було трактування фахівцями історико-наукової діяльності М.П.Драгоманова як складової українського національного державотворчого процесу. У період 30-50-х рр. ХХ ст. відбувається переоцінка істориками-державниками наукової спадщини народників, до яких було зараховано і М.П.Драгоманова. Серед дослідників – О.Бочковський, Н.Григорійв, М.Мухін, М.Шаповал, Д.Дорошенко, І.Крип'якевич, Н.Полонська-Василенко.

Друга половина ХХ ст. позначена з'явою нової генерації дослідників: С.Ріпецького, О.Субтельного і особливо яскравого драгоманознавця І.Лисяка-Рудницького. Останній запропонував методичний підхід до вивчення радянської історіографії: цінне в радянській науці повинно бути використане в майбутньому, при цьому слід відкинути все негативне. Спостерігаючи за роботою радянських істориків, він так прокоментував їхню діяльність у постсталінський період: “Є всі підстави думати, що українські радянські історики знають більше, ніж вони можуть показати наверх. Це видно з того, як вони користуються джерельними матеріалами. Вони часто цитують з різних давніх буржуазно-націоналістичних видань, але при цьому маневрують так, щоб не прорвалося нічого єретичного. Надверх завжди зберігається фасада стовідсоткового лояльного й навіть ентузіастичного радянського патріота. Тільки той, хто знайомий з оригіналами, звідки взяті ті цитати, спостереже затерті сліди проведеної операції” [577; с. 194].

Дискусійність у висвітленні ідейної спадщини М.П.Драгоманова була однією з особливостей розвитку діаспорного дослідження упродовж 20-х рр. ХХ ст. В.Липинський як драгоманознавець і теоретик-державник мав великий вплив на своїх наступників, і його державницька методологічна доктрина згодом стала панівною в діаспорній історіографії. Звертаючись до відомого галицького журналіста О.Назарука, ідейний драгоманівський антипод (слова І.Лисяка-Рудницького) В.Липинський писав, що, коли б ви почитали уважно

М.П.Драгоманова, то побачили б, що всі ці наші драгоманівці живляться тим, що в М.П.Драгоманова було найгіршою, і що власне у самого М.П.Драгоманова можна знайти силу-силенну найкращих аргументів проти драгоманівців. Найбільшим нещастям М.П.Драгоманова була його декласованість і радикалізм. Він під впливом російської школи загубив ці моральні і політичні устої, які були в його родині. “Але ж чи за ці прикмети – прикмети спільні з майже ціллю так званою свідомою українською інтелігенцією – слід поборювати тільки одного М.П.Драгоманова, який, крім них, мав ще й те, чого бракувало більшості української інтелігенції: велику ерудицію, науку, сильну волю і великий чесний характер” [576; с. 198].

До відомої праці Д.Донцова “Націоналізм” (1926), де автор, згідно з власними позиціями, виступив як ідеологічний ворог М.П.Драгоманова, В.Липинський поставився як до помилкової і шкідливої, наголосивши, що Д.Донцов – ворог гетьманства і нашої ідеї [576; с. 200].

Людиною, що для розвитку української громадської думки мала першорядне значення і надала українському рухові зовсім новий напрямок, був М.П.Драгоманов, – так писав один із маловідомих дослідників творчої спадщини М.П.Драгоманова – Ю.Охримович [627; с. 88]. Ю.Охримович визначив два головні чинники, які, на його думку, сформували громадсько-культурні та політичні погляди М.П.Драгоманова. Перший – це ідеї Кирило-Мефодіївських братчиків, а другий – соціалістичні погляди О.Герцена, М.Бакуніна та західноєвропейських соціалістів. Він вважав, що головна заслуга та велике значення М.П.Драгоманова полягають у тому, що він в обсягу соціально-політичних поглядів був першим українським соціалістом та послідовним демократом, перший намагався посіяти на українській ниві зерна науки великих учителів європейської демократії, а в обсягу національно-політичної думки став духовним батьком нового, політично-свідомого українства [627; с. 90].

За Ю.Охримовичем, у М.П.Драгоманова була одна мета: створити серед

українського громадянства сильну радикально-демократичну течію з виразною політичною програмою. Безумовно, це було так, але не варто забувати, що оцінка М.П.Драгоманова лише як політика призводить до обмеження його значення в національному українському відродженні.

О.Бочковський, діяльність якого в еміграції розпочалася ще в 1905 р., у 1934 р. опублікував власну класичну працю “Вступ до націології”, у якій чимало уваги приділив розгляду теоретичного спадку М.П.Драгоманова, називаючи його великим українським європейцем. За міркуваннями О.Бочковського, драгоманівські праці “Чудацькі думки про українську національну справу” і “Історична Польща та великоруська демократія” були найважливішими, оскільки заклали основи нової соціологічної дисципліни націології. Великі заслуги М.П.Драгоманова, – писав О.Бочковський, – як одного з найвидатніших каменярів націології безсумнівні для кожного, кого проблеми нації цікавлять з наукового, а не виключно з політичного чи лише практичного боку [362; с. 27].

Досліджуючи позицію М.П.Драгоманова, О.Бочковський вважав помилковими погляди тих дослідників, які вбачали суперечності в національній концепції М.П.Драгоманова: “Для автора тези ”космополітизм у цілях, націоналізм у засобах” між розумним інтернаціоналізмом і здоровим творчим націоналізмом не було і не могло бути суперечності. М.П.Драгоманов добре розумів, що це лише два громадські процеси, які один другого доповнюють. Тому, – резюмував О.Бочковський, – М.П.Драгоманов був послідовним оборонцем усіх плебейських народів. Його роботи – це наріжні камені в будинку науки про націю” [362; с. 28].

У 30-х рр. ХХ ст. активним опонентом головних ідей і положень, висловлених М.П.Драгомановим, виступав представник інтегрального націоналізму М.Мухін, який продовжив традицію Д.Донцова. Він дійшов висновку, що М.П.Драгоманов був найжорстокішим та найпослідовнішим ворогом українства, ідеологічні нащадки якого поховали ідею національного

відродження України під будівлею Радянського Союзу. Вихідним моментом, з якого М.П.Драгоманов почав руйнування української культури, автор визначає діяльність проти Громади, яку М.П.Драгоманов продовжив за кордоном, насаджуючи загальнорусизм. Загалом, М.Мухін щиро вважав М.П.Драгоманова агентом Росії, який працював за кошти Священної дружини та царських міністрів. Але, наскільки відомо, до цього часу не знайдено документів, які б достовірно підтверджували зв'язки М.П.Драгоманова з таємною поліцією Російської імперії.

Надзвичайно добре підходить М.П.Драгоманов як тип національної дегенерації, – декларував М.Мухін, – до тієї характеристики, яку свого часу дав Є.Маланюк з Московщини українцям: існує ще одна з форм переходового типу. Це українець зовні з змалоросійщеною суттю. Цей тип персоніфікує собою, так би мовити, золоту середину, ту невиразну двоїсту кобилку і інертну масу попутників української революції [617; с. 38]. М.Мухін та Д.Донцов, як вважав І.Лисяк-Рудницький, належать до тих кіл, які спрямували український націоналізм до фашистського русла [576; с. 493].

Інший дослідник, М.Шаповал, проаналізував роботи М.П.Драгоманова, дослідив його науковий світогляд, національно-інтернаціональні позиції тощо і вважав подібний аналіз украї необхідним. Проте висновок, який він зробив, зазнав критики радянських дослідників: М.П.Драгоманов став чимось таким великим в історії українського відродження, що значення його прирівнюють до значення Т.Шевченка і вважають справедливо батьком модерного визвольного руху та творцем визвольної програми українського народу або коротше – ідеологом Нової України. А вивчення праці М.П.Драгоманова, на його думку, є найліпшим способом розвитку свідомості і критичної здібності всіх, що виходять на поле української праці [735; с. 34]. М.Шаповал небезпідставно вважав, що М.П.Драгоманов передбачив можливість перетворення російського соціалізму на яacobінство – тероризм, доказом якого і стала з'ява більшовизму. Але він

зараховував М.П.Драгоманова до самостійників, чого ніколи в чистому вигляді не існувало. Д.Дорошенко, один із найвідоміших і найвагоміших учених, які працювали у складі Українського вільного університету, вважав, що драгоманівський спадок мало кому відомий, хоча без нього українство було би незмірно убожчим [436; с. 104]. Проаналізувавши праці Д.Дорошенка, вдалося встановити, що він насамперед тлумачив драгоманівську діяльність на тлі наукових здобутків Київської Громади.

Інший видатний історик України І. Крип'якевич, значна частина життя якого пройшла в Західній Україні, здійснив у своєму узагальненому дослідженні огляд наукового спадку М.П.Драгоманова. Він був здійснений у кількох напрямках: М.П.Драгоманов як громадівець, федераліст, М.П.Драгоманов як критик давнього народництва і як діяч української культури. Про самого І.Крип'якевича писали, що небагатьом історикам України талант дав змогу тримати одночасно в одній руці два пера – перо академічного вченого і перо популяризатора науки. І.Крип'якевич належав до тих будівничих науки, які однаково міцно й рівно могли користуватися обома перами [534; с. 5]. Учений підкреслював інтелектуальну, ідейну, діяльнісну спорідненість і невіддільність М.П.Драгоманова від Громади, особливо коли це стосується ідей федеративного устрою. Він, – писав І.Крип'якевич, – заявляв рішуче, що не бачить реальних сил, на які міг би опертися сепаратизм. Він передбачав реорганізацію Російської держави на основах автономії, особливого значення надавав він діяльності земств, що могли стати основою для подальшого розвитку самоврядування [534; с. 274].

За І.Крип'якевичем, розрив М.П.Драгоманова з Київською Громадою відбувався як наслідок дії тих політичних сил, які спричинили з'яву двох головних напрямків політичного руху молоді – соціально-революційного і національного. Створення “Народної Волі” з її ідеєю політичного терору та її швидким поширенням в Україні викликали хвилювання діячів Громади на чолі з

В.Антоновичем. Вони пробували вести переговори України в свою акцію, але не досягли нічого. Так само безуспішні були переговори з М.П.Драгомановим, щоб він відступив від своїх крайніх тез [534; с. 276]. За І.Крип'якевичем, праця М.П.Драгоманова на педагогічній ниві української культури почалася з його участі в роботі недільних шкіл, заснованих у 1859 р., і менше ніж за 20 років сформувала М.П.Драгоманова як визначного представника українознавства.

Оригінальним трактуванням історії України, співзвучним багатьом положенням і висновкам, які зробили Д.Дорошенко та І.Крип'якевич, була праця Н.Полонської-Василенко, яка зверталася до драгоманівських оцінок для підтвердження певних своїх думок [642; с. 19]. Вона стверджувала, що М.П.Драгоманов був талановитим публіцистом і користувався популярністю і в Україні, і в Росії [641; с. 319]. Громадівсько-драгоманівські взаємини Н.Полонська-Василенко бачила такими: “Більшість членів Старої Громади, – зазначала вона, – ставилися з презирством до російських революційних партій: їх відштовхував державний централізм цих партій, байдужість, а часто й ворожість до українського національного руху та нахил до тероризму. На цьому ґрунті почалися розходження між старшими членами “Громади” і молодшими, які прагнули радикальних політичних заходів і засуджували культурництво “Громади”. Представниками цього ідейного розколу були, з одного боку, В.Антонович, а з другого – М.П.Драгоманов, який виступав проти переоцінювання національного питання; українство, на його думку, повинно бути соціалістичним, і він настоював на союзі з соціалістичними російськими течіями” [641; с. 319]. Проте, на думку А.Катренка, звернувшись до першоджерел, маємо всі підстави не погодитися з трактуванням події, які запропонувала Н.Полонська-Василенко [496; с. 118].

Хоча Н.Полонська-Василенко відводила М.П.Драгоманову роль, за визначенням М.Грушевського, культурного емісара, вона розходилася з М.П.Драгомановим у деяких позиціях, зокрема в питанні ставлення до релігії,

будучи все життя релігійною людиною, та в оцінці XIX ст. як часу, коли відбувалося становлення політичних сил українства. Тоді як М.П.Драгоманов більшу його частину вважав пропащим часом під московською владою, Н.Полонська-Василенко доводила, що це був час підготовки великих національних сил [642; с. 394].

Значною подією стала поява “Енциклопедія українознавства”, укладена і видана за редакцією визначного науковця, професора В.Кубійовича. М.П.Драгоманов, наголошується у перевиданні 1995 р., історик і етнограф широких наукових зацікавлень, поглиблює народницький напрям української історіографії соціологічною методою досліджу; темпераментний публіцист, стоячи в приятних взаєминах із близьким поглядами французьким географом Е.Реклю, він своїм творчим песимізмом мав великий вплив не тільки на формування політичних поглядів молодшого покоління української інтелігенції, а й спонукав у науці до ґрунтовніших досліджень минулого й сучасного українського життя.

Шукаючи наукове обґрунтування своїх соціально-федералістичних поглядів, він наводив із здобутків чужої науки порівняння з соціальними явищами української історії і популяризував висліди української науки в чужинних колах. Через свої радикальні погляди не підтриманий тодішнім українським громадським провідом у женеvських починах, він перейшов на кафедру історії в Софії, звідки не переставав підтримувати до смерті зв’язки з науковим життям на Україні й посередничати з чужинницькою наукою [442; с. 725].

Найближче підійшов до об’єктивного висвітлення його науково-теоретичної спадщини визначний український історик І.Лисяк-Рудницький, який докладно й усебічно аналізував діяльність М.П.Драгоманова упродовж усього його життя. Показовим є висловлювання І.Лисяка-Рудницького про те, що всі його симпатії на боці М.П.Драгоманова – ліберала, конституціоналіста й

реформіста, але до М.П.Драгоманова – громадівця й утопіста він має принципові застереження [577; с. 372]. З І.Лисяком-Рудницьким М.П.Драгоманов продовжував демократично-федералістичні традиції Товариства Об'єднаних Слов'ян та Кирило-Мефодіївського товариства, жалкував з приводу того, що український народ не зберіг свою самостійну державу в минулому. Однак він вважав, що політика сепаратизму була нереалістичною, а його філософський анархізм не давав змоги йому тлумачити національну державність як мету українського руху [577; с. 283].

Аналізуючи роботи, вдалося виявити, що І.Лисяк-Рудницький вважав, що М.П.Драгоманов чітко розрізняв право України на відокремлення та його практичне здійснення, яке повинно відбутися шляхом федералізації Російської імперії. Причому він зауважував, що в цьому разі федералізм протиставляється сепаратизмові, а не незалежності. Така позиція М.П.Драгоманова, на думку І.Лисяка-Рудницького, ставить його між поколінням Кирило-Мефодіївського братства 1840-х рр. і поколінням, яке намагалося будувати в 1917 р. незалежну українську демократичну республіку. Визначаючи історичну перспективу, учений вважає, що ідеологічна спадщина М.П.Драгоманова знайшла своє практичне втілення в діяльності Центральної Ради 1917 р. у вигляді концепції автономної України у федеративній Російській республіці, а також на з'їзді народів Росії в Києві (1917 р.), який проголосив національно-культурну автономію для національних меншин. З політичних партій 1917-1921 рр. найближчою до драгоманівських ідей була, на думку І.Лисяка-Рудницького, українська партія соціалістів-федералістів. І.Лисяк-Рудницький висвітлював позицію М.П.Драгоманова стосовно включення України до Росії, де М.П.Драгоманов торкнувся проблеми національної свідомості українців. У народів поневолених, покривджених долею, національне почуття має нахил ставати наболілим місцем психіки. Виявляється це в хитаннях між крайностями. Люди або зневажають, осміюють, принижують усе рідне, або перекидаються на протилежне,

на шовіністичний дурман, що під його впливом заперечують об'єктивні вартості, якщо вони не є специфічно свої. Не раз такі комплекси національної меншовартості та національної мегаломанії співживуть в одній душі, – дивне явище для стороннього глядача. Постанову М.П.Драгоманова можна вважати в цьому відношенні за зразкову. Далекий від усяких патріотичних самообманів, завжди відкритий на позитивній вартості чужини, критичний нарівні до свого та чужого, – при цьому він твердо знав і вірив, що український народ має природні дані для вільного існування і в зміненій обстановці він міг би зайняти гідне місце у вселюдському історичному процесі [576; с. 292].

При цьому, зазначав І.Лисяк-Рудницький, велика заслуга М.П.Драгоманова полягає в тому, що він дає ключ до розв'язання польської проблеми: поляки мусять задовольнитися реальною, тобто етнічною Польщею. Дослідник вказав на позитивістське підґрунтя політичної філософії М.П.Драгоманова, але зазначав, що той намагався уникнути грубих форм позитивізму і поєднував свою віру в науку й просвіту з етикою. Соціалізм М.П.Драгоманова І.Лисяк-Рудницький називав етичним соціалізмом і визначав як доктрину про те, що свобода і гідність людини є найвищими важностями [576; с. 528]. У політичному плані це пов'язане найперше з поширенням та зміцненням прав особи [577; с. 301].

Першою українською політичною програмою І.Лисяк-Рудницький вважав відому працю М.П.Драгоманова “Передне слово до “Громади””: точка драгоманівської програми, яка не може не вражати сучасного українського читача та не викликати його спонтанного протесту, – це відкинення ідеї державної самостійності України [577; с. 363].

І.Лисяк-Рудницький пояснював це таким чином, що в антисамостійництві М.П.Драгоманова треба, на нашу думку, чітко відрізнити два аспекти, що їх умовно назвемо прагматичним і ідеологічним. У прагматичному аспекті М.П.Драгоманов не бачив реальних передумов для української самостійницької політики в той час. Це не тільки не дозволяла неорганізованість українського

народу та відносна слабкість українського національного руху, що явно перебуває у ранній стадії розвитку. Але в антисамостійництві М.П.Драгоманова, крім прагматичного аспекту, був ще другий, зумовлений ідеологічно. Як прихильник доктрини анархізму (без начальства), М.П.Драгоманов ставився до державності – всякої державності – з принциповою недовірою. Згідно з його переконанням, держава і свобода – поняття внутрішньо суперечливі. Мислитель, який у державі як такій бачив зло, не міг власному народові пропонувати самостійність [577; с. 364].

У поглядах М.П.Драгоманова І.Лисяк-Рудницький вбачав за найбільшу помилку те, що у світі сотні держав, але щоразу виникають нові. Тим самим не є неможливим постання держави української. Зате драгоманівського безначальства ніхто не бачив та навряд чи побачить [577; с. 365]. Визнаючи певні розбіжності між двома драгоманівськими політичними програмами (“Переднім словом до “Громади” та “Вільною Спілкою”), він пояснював їх наявність так: “Політичний світогляд М.П.Драгоманова становив синтезу анархістських, соціалістичних, демократичних, ліберальних, федералістичних і українських патріотичних елементів, об’єднаних на базі позитивізму. Залежно від часу й обставин, М.П.Драгоманов виділяв певні елементи цієї синтези, при цьому інші елементи немов відступали назад, але він їх не цурався, а при відповідних нагодах вони виходили на поверхню в його писаннях.

Радикалізм “Переднього слова” мав свою причину в тому, що в тій праці акцент поставлено на теоретичні принципи та кінцеві, ідеальні цілі. “Вільна спілка” постала в далеко змінених обставинах. У цьому програмовому документі наголошено на практичних цілях в боротьбі за свободу в Росії та України на ближчі роки чи десятиліття. Трохи спрощуючи, можна сказати, що “Переднє слово” являє собою програму-максимум М.П.Драгоманова, а “Вільна спілка” – його програму-мінімум [577; с. 371]. Історичні есе І.Лисяка-Рудницького допомагають усунути багато суперечностей. Його заслуга полягає в тому, що він сприйняв світогляд

М.П.Драгоманова як цілісну, внутрішньогармонійну систему.

Дещо інакше, ніж І.Лисяк-Рудницький, оцінював М.П.Драгоманова інший видатний історик української діаспори О.Субтельний: “М.П.Драгоманов, – читаємо в О.Субтельного, – трохи не власними силами взявся за розширення інтелектуальних та ідеологічних обріїв своїх співвітчизників. Попри те, що його погляди не дістали широкої підтримки серед української інтелігенції, вони спонукали багатьох молодших її представників виходити поза межі культурницької діяльності, порушували в українському контексті ключові політичні, національні та соціально-економічні проблеми дня” [696; с. 253].

Внаслідок дослідження робіт О.Субтельного було встановлено, що головною метою для України М.П.Драгоманов вважав досягнення політичного та соціально-економічного статусу, подібного до статусу передових європейських країн. На його думку, українці ідеально відповідали політичним програмам, що поєднували національні та соціально-економічні інтереси. М.П.Драгоманов підкреслював, що істинний демократ повинен бути патріотом України, а істинний український патріот повинен бути демократом [696; с. 253].

Інший відомий діаспорний історик Т.Гунчак, аналізуючи діяльність М.П.Драгоманова у книзі “Україна: перша половина ХХ ст. Нариси політичної історії”, високо оцінює М.П.Драгоманова (оригінального мислителя і здібного публіциста), наголошуючи, що в журналі “Громада”, який був голосом поневоленої України, він виступав проти централістського ладу в Росії з його антинародністю, особливо стосовно національних меншин, був палким поборником думки, що справедливий лад запанує тільки тоді, коли Росія буде перебудована на засадах вільної федеративної спілки, а кожний народ отримає право на вільний розвиток своєї мови й культури [406; с. 10].

Отже, ім’я М.П.Драгоманова стоїть поряд з іменами визначних геніїв українського народу, а його спадщина і надалі залишається одним з важливіших джерел національного саморозвитку. Тепер дослідження творчості

М.П.Драгоманова проводиться досить активно. Багато хто з науковців звертається до цієї теми, вважає її актуальною і недостатньо дослідженою. Постійно відбувається збагачення досліджень спадщини М.П.Драгоманова, поповнюються історіографічні матеріали, щорічно видається велика кількість статей, присвячених цій темі. У 90-х рр. ХХ ст. починають виокремлюватися напрямки поглибленого вивчення спадщини М.П.Драгоманова фахівцями різних наук: історичних, педагогічних, політичних, філологічних. Нині діяльність М.П.Драгоманова досліджують Л.Климчик, А.Круглашова, О.Куца. Плідно працюють над доробком М.П.Драгоманова викладачі Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова – В.Андрущенко, Г.Волинка, І.Дробот, Н.Мозгова, В.Борисенко. У їхніх працях висвітлюються актуальні проблеми наукової спадщини вченого. Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова започаткував проведення Міжнародних драгоманівських читань, міжуніверситетських науково-практичних конференцій.

М.П.Драгоманов працював для сучасності та прагнув із досвіду інших народів та їхніх здобутків перейняти те, що потрібно для піднесення культурної ініціативи власної нації. Слід відзначити, що, хоча дослідження спадщини М.П.Драгоманова діаспорою не позбулися політичного відтінку, проте вийшли на якісно вищий рівень потрактування ролі М.П.Драгоманова в українському визвольному русі ХІХ ст. та українській культурі загалом. Ці праці дають змогу на новому рівні переоцінити роботи М.П.Драгоманова, які мають вплив на подальший розвиток незалежності сучасної української держави і допомагають провести історичну паралель між проблемами ХІХ ст. і початком ХХІ ст. Найбільш відомими дослідниками-драгоманознавцями діаспори у ХХ ст. стали, В.Липинський, Д.Донцов, В.Дорошенко, Ю.Охримович, О.Бочковський, І.Крип'якевич, Н.Полонська-Василенко. Найяскравішим представником діаспори, який досліджував діяльність М.П.Драгоманова, є І.Лисяк-Рудницький. Його

історичні есе допомагають усунути багато суперечностей, а його заслуга полягає в тому, що він сприйняв світогляд М.П.Драгоманова як цілісну, внутрішньогармонійну систему.

1.3. Аналіз джерельної бази

Джерельну базу дисертаційної праці складають: 1) неопубліковані документи та матеріали низки центральних та обласних архівів України; 2) збірники опублікованих документів та матеріалів; 3) мемуарна література; 4) періодичні видання. Основу джерельної бази дослідження становлять архівні документи та матеріали, що зберігаються в центральних архівосховищах: Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ЦДІАК України), Центральному державному історичному архіві України в м. Львові (ЦДІАЛ України), інституті рукописів Національної бібліотеки України імені В.Вернадського та у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т.Г.Шевченка Національної академії наук України; архівні матеріали, що зберігаються в Центральному державному архіві м. Варшави, в архіві Російської Федерації та Центральному державному архіві м. Москви. Фонди цих установ містять цінні матеріали як документального, так і автобіографічного характеру і стосуються громадсько-культурної та педагогічної діяльності М.П.Драгоманова.

Частина джерел запроваджується в науковий обіг уперше. За характером писемні джерела переділяються на первинні та другорядні. У первинних документах і виданнях містяться нові наукові і спеціальні відомості, у другорядних – результати логічного перероблення первинних документів. До первинних документів належать опубліковані (неперіодичні) видання: монографії, брошури, збірники документів, науково-популярні видання, матеріали наукових конференцій, офіційні видання; періодичні видання –

газети, журнали; видання, що продовжуються, – вісники та збірники праць, наукові записки. Неопубліковані видання – дисертації та архівні документи. Другорядні документи і видання – це інформаційні видання, довідкова література, бібліографічні видання.

Кількісно найбільшою є група джерел, що зберігається в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві та Центральному державному історичному архіві України в м. Львові. Так, про роки навчання М.П.Драгоманова, формування його наукових інтересів, становлення як науковця посвідчують матеріали фонду Центрального державного історичного архіву України в м. Києві. У фондах матеріалів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві виявлено офіційні документи адміністративних органів Російської імперії, у яких знайшли відображення моменти, пов'язані з громадсько-культурною та педагогічною діяльністю М.П.Драгоманова. Також там знаходяться акти, довідки, протоколи, що пов'язані з ім'ям М.П.Драгоманова, його праці, справи про діяльність недільних шкіл та участь у них М.П.Драгоманова [1-67].

Враховуючи те, що нині ще не створено особистий фонд документів М.П.Драгоманова, період студентських років М.П.Драгоманова та початок його викладацької діяльності в Києві відображають матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Києві: “Відношення Ради Київського університету до попечителя Київського учбового округу про доручення приват-доценту М.П.Драгоманову викладання історії. 1864 р.” (Ф. 442) [6], “Відношення Ради Київського університету до попечителя Київського учбового округу з проханням збільшити річну платню приват-доценту М.П.Драгоманову. Додається характеристика на М.П.Драгоманова. 1866 р.” (Ф. 442) [7], “Відкриття короткотривалих українських курсів дошкільної справи при Фребелівському інституті” (Ф. 707) [8], “Справа про відкриття в Києві недільних шкіл за ініціативою студентів Київського університету при підтримці попечителя Київського учбового округу Н.Пирогова” (Ф. 442) [9], “Справа про допуск

М.П.Драгоманова до публічного захисту дисертації на право читання лекцій в Київському університеті” (Ф. 708) [10], “Справа про закриття недільних шкіл за розпорядженням міністра внутрішніх справ” (Ф. 442) [11], “Дело о запрещении участникам 11 Археологического съезда в Киеве пользоваться украинским языком при выступлении. 4 мая – 24 июля 1899 г.” (Ф. 442) [12], “Справа про командировання доцентів Київського університета М.П.Драгоманова і К.Бунге, професора Б.Кистяківського в Австрію, Прусію, Францію, Швейцарію” (Ф. 708) [13], “Справа про читання М.П.Драгомановим публічних лекцій по всесвітній історії” (Ф. 317) [15], “Магістерська дисертація М.П.Драгоманова “Вопрос об историческом значении Римской империи” (Ф. 708) [23], “Рапорт приват-доцента М.П.Драгоманова декану історико-філологічного факультету Київського університету з проханням дозволу наукового відрядження в м. Харків для захисту магістерської дисертації. 1866 р.” (Ф. 708) [58], “Справа про дозвіл публічного захисту дисертації М.П.Драгоманова на прочитання лекцій в Київському університеті” (Ф. 708) [61], “Справа про призначення М.П.Драгоманова молодшим вчителем географії 2-ої Київської гімназії. Листопад, 1863 р.” (Ф. 707) [65], “Прохання студентів Київського університету С.Кулябка, П.Завадського, М.П.Драгоманова та інших до попечителя Київського учбового округу дозволити відкрити недільні школи в Києві” (Ф. 707) [57]. Матеріали цього фонду дають змогу зрозуміти атмосферу, в якій перебував М.П.Драгоманов, навчаючись у Київському університеті.

У Центральному державному історичному архіві України в м. Києві знаходяться праці про закордонний період громадсько-культурної та педагогічної діяльності М.П.Драгоманова: “Довідки про видання М.П.Драгомановим за кордоном “противуправительственных сочинений”. З повідомлення начальника КГЖУ від 6 листопада 1890 р.” (Ф. 442) [17], “Згадка про пересилку коштів у Женеву до М.П.Драгоманова від “Громади”. Щотижнева доповідь Київського

громадянського губернатора від 27 квітня 1877 р.” (Ф. 442) [21], “Наводяться дані про те, що М.П.Драгоманов очолює радикальну партію в Галичині. З повідомлення начальника КГЖУ від 1 лютого 1892 р.” (Ф. 442) [24], “Розпорядження департаменту Народної освіти по Київському навчальному округу про командування осіб, що завершили університет, за кордон для підготовки до наукових звань” (Ф. 469) [59], “Повідомлення до Департаменту ГЖУ про затримання М.П.Драгоманова у випадку повернення до Росії як видавця нелегальної літератури” (Ф. 442) [26], “Брошура “До чого довоювались” М.П.Драгоманова, видана у Женеві 1878 р. Вилучено при обшуку у студента інституту інженерів З.Мазура” (Ф. 442) [4], “Про вплив львівського “соціально-революційного” гуртка, організованого з ініціативи емігрантів – М.П.Драгоманова, Бурцева, Аскольда, на створення подібних гуртків в мм. Харкові, Києві, Одесі” (Ф. 442) [34], “Про діяльність М.П.Драгоманова у справі створення радикальної партії” (Ф. 442) [35], “Про дозвіл друку брошури М.П.Драгоманова ”Накануне новых смут”” (Ф. 295) [36], “Про дозвіл книги М.П.Драгоманова “Австро-руські спогади”” (Ф. 295) [37], “Про дозвіл окремих праць М.П.Драгоманова у виданнях Львова” (Ф. 707) [38], “Про допомогу О.Русова М.П.Драгоманову в організації у Женеві української типографії. З повідомлення начальника Київського Охоронного відділення від 8 травня 1913 р.” (Ф. 707) [39], “Про збір коштів та матеріалів українофілами для драгоманівських видань. З довідки тимчасового одеського генерал-губернатора від 27 листопада 1879 р.” (Ф. 442) [44], “Про збір подружжям Волкових коштів для пересилки до Женеві М.П.Драгоманову” (Ф. 442) [45], “Про організацію М.П.Драгомановим у Женеві таємної типографії” (Ф. 442) [52], “Про пересилку на попередню цензуру праці М.П.Драгоманова та Ю.Антоновича “Історичні пісні малоруського народу” (Ф. 442) [53], “Про участь М.П.Драгоманова в діяльності українських революційних партій” (Ф. 317) [54], “Реєстр особ, які підлягають розшуку в 1884 р. (серед них М.П.Драгоманов)” (Ф. 442) [60], “Про

цензурний огляд в комітеті іноземної цензури надісланих з-за кордону праць М.П.Драгоманова” (Ф. 295) [55], “Про цензурний огляд праць М.П.Драгоманова “Листи до І.Франка”, “Два учителі”, “Літературно-суспільні партії Галичини” (Ф. 295) [56]. Аналіз цих праць дав змогу докладно дослідити закордонну діяльність М.П.Драгоманова.

У другій половині XIX ст. Російська імперія все ще залишалася самодержавницькою державою, у якій не було місця розвитку української громадсько-культурної думки. Тому органи управління Російської імперії проводили заборону діяльності видатних діячів громадсько-культурного руху на Україні, зокрема і праць М.П.Драгоманова, про що свідчать матеріали, які знаходяться в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві: “Про арешт творів М.П.Драгоманова” (Ф. 295) [32], “Про арешт брошури М.П.Драгоманова “Т.Шевченко, українофіли і соціалізм”” (Ф. 295) [31], “Про виявлення під час обшуку у членів української громади у Харкові заборонених творів М.П.Драгоманова” (Ф. 442) [33], “Про заборону використання в публічних бібліотеках та читальнях творів М.П.Драгоманова “Было бы болото, а черти найдутся”, “Внутреннее рабство и война за освобождение” та ін.” (Ф. 442) [40], “Про заборону праці М.П.Драгоманова “Пропаций час: українці під Московським царством” з передмовою М.Павлика” (Ф. 295) [41], “Про заборону розповсюдження та перевидання в Росії книг М.П.Драгоманова “По вопросу о русской литературе” и “Турки внутренние и внешние”. З реєстру заборонених видань” (Ф. 442) [42], “Про знайдення в м. Ромни заборонених брошур М.П.Драгоманова “Рай і поступ”, “Про волю віри”” (Ф. 317) [46], “Про знайдення заборонених праць М.П.Драгоманова” (Ф. 317) [47], “Про знайдення заборонених праць М.П.Драгоманова” (Ф. 348) [48], “Про знайдення при обшуку заборонених праць М.П.Драгоманова” (Ф. 274) [49], “Про знайдення при обшуку у студентів Новоросійського університету брошури М.П.Драгоманова” (Ф. 707) [50], “Про знайдення у м. Харкові заборонених

праць М.П.Драгоманова” (Ф. 442) [51], “Циркуляр головного управління по справам друку від 18 лютого 1883р. про заборону ввозу до Росії книги М.П.Драгоманова “Політичні пісні українського народу XVIII-XIX ст.” (Ф. 2942) [67].

Серед документів, що зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Львові, найбільший інтерес становлять матеріали персонального фонду М.Павлика (Ф. 663), листування М.П.Драгоманова з друзями й однодумцями (Ф. 663), спогади та відгуки на його наукові студії, статті, тексти, рецензії тощо. У цьому архіві є статті М.П.Драгоманова, у яких трапляється цінний матеріал біографічного характеру, а також про розвиток національного руху в Україні загалом: “Про погляди на українську історію” (Ф. 663) [122], “Фатальна вдова в українських народних піснях” (Ф. 663) [123], “Нації Східної Європи та інтернаціональний соціалізм” (Ф. 663) [106], “В справі згоди між руськими партіями”, “Басня Б.Хмельницького та оповідання різних народів Сходу та Заходу” (Ф. 663) [114], “В справі нашого непорозуміння з деякими провідниками галицької робітничої партії”, “В справі Угорської Русі” (Ф. 663) [117], “Нотатки про слов’янські релігійні і етичні легенди” (Ф. 663) [118], “Накануне новых смут” (Ф. 362) [120], статті М.П.Драгоманова на громадсько-культурні та педагогічні теми.

Не можна обійти увагою статті про М.П.Драгоманова М.Павлика “До відносин між М.П.Драгомановим і Ф.Терлецьким” (Ф. 309) [129], М.Смужки “М.П.Драгоманов у боротьбі за народну мову в Галичині” (Ф. 311) [130], Б.Розенталя “Соціалістична партія в Росії” (Ф. 663) [131] та лист М.П.Драгоманова до Б.Розенталя.

У фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Львові знаходяться листи В.Чубинського, Л.Заклинського, С.Данилевича, А.Балтаровича до М.П.Драгоманова, листи М.П.Драгоманова, С.Кривенка, М.Павлика, О.Борковського, К.Паньковського, С.Степняка-Кравчинського, лист

М.П.Драгоманова з Софії О.Гольштейну про приїзд Лесі Українки. Важливе значення в розкритті громадсько-культурної діяльності М.П.Драгоманова мають його листи до редакції видання “Правда” (Ф. 663), до редакції газет “Буг”, “Буковина”, “Громадський друг” (Ф. 663), листи М.П.Драгоманова з Женеві редакторам “Правди”, “Діла” в Галичині (Ф. 663). Аналіз цих праць виявив зумовленість і спрямованість напрямів громадської діяльності вченого, рівень трансформації його поглядів в еміграційний період.

Листи українських товариств “Академічна громада” в Кракові й “Академічне братство” у Львові до М.П.Драгоманова (Ф. 663) засвідчують його активну громадську діяльність, а лист директора Львівської державної картинної галереї І.Свінцицького до Інституту історії України Академії наук України про передання архіву М.П.Драгоманова (Ф. 663) стосується визнання його внеску в громадсько-культурне та педагогічне життя українського народу. У Центральному державному історичному архіві України в м. Львові опрацьовані оригінальні матеріали щодо громадсько-культурної та педагогічної діяльності М.П.Драгоманова.

В Інституті рукописів Національної бібліотеки України імені В.Вернадського вивчено документи архіву К.Копержинського (Ф. 17511), які окреслюють громадсько-культурну діяльність М.П.Драгоманова за часів III археологічного з’їзду в Києві [137]. Там знаходяться праці М.П.Драгоманова: “М.Костомаров: Життєписний очерк” (Ф. 6961) [138], “Листи на Наддніпрянську Україну” (Ф. 2903) [139], “Літературно-суспільні партії в Галичині” (Ф. 1104) [140], “Переписка М.П.Драгоманова з М.Павликом (1876-1895)” (Ф. 106) [141], “В справі Угорської Русі: Посмертний голос М.П.Драгоманова” (Ф. 25849) [142], “Віра й громадські справи” (Ф. 6213) [144], “Про Братство христителів або баптистів на Україні” (Ф. 1893) [145], “Чудацькі думки про українську національну справу” (Ф. 19151) [146], “Оповідання про заздрих богів” (Ф. 1401) [147], “Оповідання про заздрих богів. Попереднє слово

М.Павлика” (Ф. 90727) [148], “Рай і поступ” (Ф. 247) [149].

Велику кількість матеріалів з досліджуваної теми вдалося відшукати в архівних фондах відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т.Г.Шевченка Національної академії наук України. Аналіз праць (Ф. 119) “Доповідна записка до Київського цензора із закордонної цензури з приводу заборони друку книжок українською мовою” [156], “Лист М.Ігнат'єва до К.Побєдоносцева (з приводу заборони драматичних вистав українською мовою 1881 р.)” [157], “Записка К.Побєдоносцева про діячів українофільського руху” [158], “Записка К.Побєдоносцева про діяльність українофільського руху та про заходи по боротьбі з ним (1881 р.)” [159], “Лист Д.Толстого до К.Побєдоносцева” [160], “Записка Д.Толстого про заборону релігійних книжок українською мовою (1883 р.)” [161], “Матеріали Кирило-Мефодіївського братства” [162], “Проект указу імператора з приводу заборони українського слова” [163], “Проект М.Юзифовича по забороні діяльності українофілів” [164], “Доповідна записка М.Юзифовича Д.Толстому “О так называемом украинском движении”” [165] дав змогу в повному обсязі з’ясувати причини заборони царським урядом української мови та літератури.

Окремі матеріали містяться також у Центральному державному архіві м. Варшави, у Російському державному архіві м. Москви та у Громадському архіві Російської Федерації. Зокрема в Російському державному архіві м. Москви знаходяться “Згадка про М.П.Драгоманова в листі Д.Пихно до О.Суворина” (Ф. 459) [172] та “Лист О.Піпіна до М.П.Драгоманова” (Ф. 385) [173].

Особливу цінність у дослідженні проблеми зазначеного періоду становлять фонди Центрального державного архіву м. Варшави. Там знаходиться “Архів М.П.Драгоманова” (Ф. 563) [166] та “Листування Київської Старої Громади з М.П.Драгомановим” (1870-1889р.)” (Ф. 563) [167].

Громадський архів Російської Федерації містить “Листи М.П.Драгоманова П.Лаврову” (Ф. 1762) [169], “Донесення агента III відділу А.Романна про

діяльність російських емігрантів” (Ф. 109) [170], “Донесения из г. Львова о настроение населения в Галичине, об отношении поляков к России, записка о существующей в Галичине нелегальной польской организации “Опека народов” и участие в ней бывшего профессора Киевского университета М.П.Драгоманова. 1878 г.” (Ф. 109) [171].

Серед значної кількості опублікованих джерел, використаних у дисертаційному дослідженні, слід відзначити матеріали, які суттєво формують цілісну картину громадсько-культурної та педагогічної діяльності М.П.Драгоманова, тобто матеріали, які вийшли з-під пера самого М.П.Драгоманова або безпосередньо стосувалися його особи: 1) науково-публіцистичні праці М.П.Драгоманова; 2) матеріали особистого походження – автобіографія М.П.Драгоманова, його щоденники тощо; 3) епістолярна спадщина 4) мемуари. Поміж праць М.П.Драгоманова найбільш значущими є такі: “Літературно-публіцистичні праці: в 2-х тт.” [257], “Пропащий час. Українці під Московським царством” [258], “Автобіографія” [259], “Історична Польща і великоросійська демократія” [268], “Зібрання політичних праць” [276], “Старі хартії вольності” [277], “Чудацькі думки про українську національну справу” [280], “Про волю віри” [284], “Листи на Наддніпрянську Україну” [287], “До чого довоювались” [292], “Було б болото, а чорти будуть” [294], “Великоруський інтернаціоналізм і польсько-українське питання” [295], “Віра в громадські справи [296], “Рай і поступ” [275], “Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії” [300], “Вольный Союз – Вільна Спілка. Опит Української політичної програми” [308], “Попереднє слово” [309], “Турки зовнішні і внутрішні” [310], “Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні” [301], “Що таке українофільство?” [311], “Листи на Наддніпрянську Україну” [318], “Нові українські пісні про громадські справи (1764-1880)” [322].

Ціннісною для дослідження громадсько-культурної та педагогічної діяльності М.П.Драгоманова є мемуарна спадщина інших авторів.

Використані в дослідженні мемуари сучасників М.П.Драгоманова – П.Аксельрода, С.Єфремова, С.Ліндфорса, В.Антоновича, О.Русова, О.Пчілки [174;178;179;181;182;180] та інших – визначили місце та роль ученого в культурно-освітній діяльності в Україні. Автори наголосили на провідній ролі науковця в тогочасному суспільстві як представника прогресивної думки XIX ст. На особливу увагу заслуговують спогади жінки та дочки М.П.Драгоманова – Л.Драгоманової [177] та Л.Драгоманів-Шишманової [175].

Отже, залучена джерельна база дає можливість спостерегти місце М.П.Драгоманова у громадсько-культурному та педагогічному житті України кінця XIX ст., висвітлити його роль у громадсько-культурному житті еміграції, з'ясувати основні погляди М.П.Драгоманова на розвиток української державності, становлення та організацію української науки та освіти в XIX ст. Загалом, аналіз джерельної бази визначає необхідність подальшого розроблення проблеми. Відсутність єдиного погляду на загальні та окремі питання спонукає переглянути історію життя і творчості М.П.Драгоманова, окреслити особливості процесу формування його як активної особистості на кожному етапі його діяльності.

Таким чином, перші кроки громадсько-культурної діяльності М.П.Драгоманова пов'язані із суспільним життям у Києві, що спостерігалось наприкінці 50-х – початок 60-х рр. XIX ст. По всій Європі прокотилися національно-демократичні революції, що засвідчили зростання національної свідомості народів. Ім'я М.П. Драгоманова стоїть поряд з іменами визначних геніїв українського народу, а його спадщина й надалі залишається одним із важливіших джерел національного саморозвитку. Уся праця М.П.Драгоманова – це намагання прищепити українському народу культуру мислити і діяти, не утискаючи інтересів особистості, незалежно від її національності, релігійної приналежності чи соціального статусу. У дорадянській історіографії відбулося зародження і становлення вивчення спадщини М.П.Драгоманова, а радянський

період закріпив здобутки і значно збагатив історіографічну традицію. За останні роки значно збагатилася драгоманівська проблематика новими дослідженнями, стала глибшою за змістом та ґрунтовнішою щодо висновків та узагальнень.

Ця робота є спробою комплексного підходу до вивчення діяльності М.П.Драгоманова. Вдалося дослідити його активну роботу у громадсько-культурній та педагогічній діяльності. У різні роки дослідженням творчості цієї визначної постаті займалися М.Павлик, О.Куца, Д.Заславський, М.Грушевський, А.Круглашов, Є.Єфремов. За роки незалежності України громадсько-культурна та педагогічна спадщина М.П.Драгоманова набула актуальності, тим самим отримала поштовх для подальшого вивчення, українським науковцям стає нове бачення історичного значення творчості вченого.

Але, на превеликий жаль доступ до творчості М.П.Драгоманова досить обмежений, це пов'язане найперше з тим, що бракує публікацій його творів. За своє життя він написав тисячі наукових та публіцистичних статей, брошур та книжок, прочитав чимало курсів лекцій, залишив по собі багатющу епістолярну спадщину. При цьому ми не маємо публікацій його творів в одній збірці. Немає можливості прочитати всі праці великого вченого. Праці, присвячені життю та творчості М.П.Драгоманова, здебільшого висвітлюють окремі аспекти його життя і творчості. Проте, з кожним роком до вивчення спадщини М.П.Драгоманова звертається все більше і більше дослідників, і творчий доробок вченого стає більш вивченим і дослідженим.

Безсумнівним є розвиток аналітико-теоретичного осмислення зарубіжною україністикою всього українського руху ХІХ ст., що зробило можливим вихід на якісно вищий рівень оцінок ролі М.П.Драгоманова в ньому. М.П.Драгоманов постає як провідний діяч українського руху ХІХ ст., діяльність якого сприяє виходу руху за межі культурництва та формує суспільно-політичні імперативи для наступних поколінь українства. У дисертативному дослідженні ми використовували архівні матеріали, твори М.П.Драгоманова, праці сучасних

вітчизняних науковців і діаспори. Це дало змогу проаналізувати громадсько-культурну та педагогічну спадщину М.П.Драгоманова. Він надзвичайно багато зробив для національно культурного і громадського пробудження свого народу. Продовжуючи справу своїх попередників – кирило-мефодіївців, М.П.Драгоманов став першим, хто всебічно на науковому рівні обґрунтував об'єктивну необхідність і шлях українського громадсько-культурного та педагогічного відродження.

РОЗДІЛ 2

М.П.ДРАГОМАНОВ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДСЬКО-КУЛЬТУРНОГО РУХУ

2.1. Становлення світогляду М.П.Драгоманова

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. все більший інтерес дослідників викликає проблема розвитку громадсько-культурного руху, який став актуальним тепер як ніколи. Україна, що постала як незалежна держава внаслідок розпаду СРСР, стикнулася з низкою проблем, що пов'язані із становленням громадсько-культурного руху в нашій державі. Вважаємо за необхідне поглиблено дослідити теоретичну спадщину українського мислителя минулого, тому за об'єкт було обрано український громадсько-культурний рух. Аналіз розроблення проблеми громадсько-культурного руху у творчій спадщині М.П.Драгоманова є актуальним. Наукова новизна нашого дослідження зумовлена необхідністю окреслити погляди М.П.Драгоманова на українське суспільство в контексті сучасної проблеми становлення громадсько-культурного руху в Україні.

М.П.Драгоманов народився 18 вересня 1841 р. у містечку Гадяч Полтавської губернії в родині дрібнопомісних дворян. Саме в сім'ї було закладено основи світосприймання і світоглядні орієнтири майбутнього українського мислителя. Вони поступово розвивалися під впливом учителів Гадяцького повітового училища (1849-1853рр.) і Полтавської гімназії, де юний Михайло здобував початкову та середню освіту. Особливий вплив на формування основ життєвої та громадської позиції мав учитель Полтавської гімназії О.Стронін. Саме він познайомив юнака з творами О.Герцена,

Т.Шевченка, І.Котляревського. Під час навчання на історико-філологічному факультеті Київського університету св. Володимира (1859-1863рр.) погляди М.П.Драгоманова шліфуються, поглиблюються і наповнюються практичними діями.

Перші кроки громадсько-культурної діяльності М.П.Драгоманова пов'язані із суспільним життям у Києві наприкінці 50-х – початку 60-х рр. ХІХ ст. По всій Європі прокотилися національно-демократичні революції, що засвідчили зростання національної свідомості народів. У Росії також розширилося коло осіб, які брали участь у громадському русі. В Україні значна частина селян, які становили більшість нації, залишилася неписьменною, а еліта суспільства була майже повністю денаціоналізована. Але й тут поступово почали з'являтися люди, які мріяли вивести Україну на широкий шлях цивілізованого розвитку [671; с. 167].

Вплив М.П.Драгоманова в історії українського громадсько-культурного руху другої половини ХІХ ст. І.Франко окреслив як соціально радикальним. “Початком своєї громадської діяльності М.П.Драгоманов схильний вважати 1859 р.” [166; 169 арк.]. Саме тоді юнак написав лист до російського громадського діяча, редактора журналу “Атаней” Е.Корта. Цей лист засвідчував глибокий рівень знань автора наукових праць російських видавців. У програмі журналу українського юнака зацікавили наукові та критичні матеріали. М.П.Драгоманов писав Е.Корту, що всі періодичні видання подають матеріал, який не відповідає історичній дійсності і не має начала історичної критики, що жоден журнал у своїх публікаціях не дотримувався тієї самої течії у висвітленні матеріалу і мало використовується критика.

Отже, за словами самого М.П.Драгоманова, його покоління виростало і формувалося в ненормальних культурних умовах. Та все ж він зумів узяти з них здорові зерна правдивої і щирої любові до народу, української культурної традиції та історичного минулого, щоб уже з початку 70-х рр. ХІХ ст. рости їх

цілком по-своєму.

М.П.Драгоманов не одразу зорієнтувався в умовах розвитку української культури. Він зростав у м. Гадячі, у гетьманському осередку козацтва, де укладено “Гадяцькі пакти”, де гетьман І.Виговський відстоював автономію України. Але Україна періоду юності М.П.Драгоманова фактично, формально і в колективному самоусвідомленні існувала як колоритна провінція Російської імперії [568; с. 7]. Русифікація України, зокрема її міст, досягла апогею. Українське панство майже цілком зреклося своїх національно-історичних традицій – “було підковане новішою російською або ліпше російсько-європейською культурою” [255; с. 151]. Більшість дворянства, побоюючись репресій, стояла осторонь культурного життя нації, а змосковлене православне духовенство навіть сприяло русифікаторським тенденціям. Прогресивні діячі російської демократизації захоплювалися етнографією та героїчною історією України і вважали її етнічною частиною у складі єдиної Росії. Вони ж виявляли грубе незадоволення, коли виникала найменша загроза порушення цієї цілісності.

На початку 60-х років молодий М.П.Драгоманов спостерігав, як польська аристократична інтелігенція впроваджувала у Правобережній Україні власну традицію, що насправді нічим не відрізнялася від миколаївської державницької формули православ’я, самодержавності і народності, – майже такий легітимізм, тільки більш систематично відпрацьований, власне вчення про офіційну народність, жахання західних віянь і повернення під маскою старопольського духу до середньовічних ідеалів [307; с. 207].

Навчаючись у Полтавській гімназії, М.П.Драгоманов знайомився із творами європейських письменників у російських перекладах. Улюбленими авторами були Ф.Шлоссер, Ф.Гізо, Ч.Діккенс, В.Скотт, І.Теккерей. Коли юного М.П.Драгоманова, як згадував він сам пізніше, захопило бажання писати вірші, то пробував писати як російською, так і українською мовами. Траплялися йому

твори Т.Шевченка, зокрема поеми “Сон” і “Кавказ”, “Наталку Полтавку” І.Котляревського він вивчив напам’ять, а “Сватання на Гончарівці” Г.Квітки-Основ’яненка переписував у свої зошити. Українська література, за його власним свідченням, не породжувала жодних виключно-націоналістичних думок. М.П.Драгоманов – гімназист привозив із Полтави в Гадяч перші віршові спроби М.Старицького. Великим авторитетом для М.П.Драгоманова був учитель історії О.Стронін, який на основі позитивістської соціології О.Канта розробляв засади політики як науки і під впливом П.Куліша пропагував українську літературу. За визначенням М.Мухіна, вплив О.Строніна найдовше тяжів над М.П.Драгомановим у його громадсько-культурній та політичній діяльності. Він вважав, що О.Стронін вміло переносив учнів у сферу інтересів кожної епохи і будив симпатії до передових, прогресивних тенденцій, викликав співчуття до борців за волю, цікаво викладав політичні теорії Вольтера, Руссо, Фур’є, Сен-Сімона. О.Стронін заохочував учнів до вивчення хоча б трьох іноземних мов.

Ще однією людиною, яка мала величезний вплив на становлення громадсько-культурного світогляду М.П.Драгоманова був М.Пирогов. У 1859 р. відбулося перше знайомлення М.Пирогова і М.П.Драгоманова. Н.Мозгова у своїй статті “М.П.Драгоманов і М.Пирогов: зустріч через століття” писала, що саме в цей рік молодий М.П.Драгоманов навчався на останньому курсі Полтавської гімназії. Напередодні випускних іспитів трапився випадок, що мало не зруйнував майбутнє юнака. Його несхильність до показної чемності та нестриманість до вихователя, якого М.П.Драгоманов не поважав, призвели до того, що педагогічна рада гімназії прийняла рішення виключити юнака з гімназії, що одночасно позбавляло його права складати вступні іспити до вищої школи. І, якби не заступництво попечителя Київського навчального округу М.Пирогова, бути б М.П.Драгоманову з “вовчим квитком”. М.Пирогов запропонував педагогічній раді замінити рішення виключення юнака з гімназії

на звільнення його за власним бажанням. Педагогічна рада підтримала пропозицію М.Пирогова, і таким чином М.П.Драгоманов дістав право складання випускних іспитів екстерном і далі продовжував навчання вже у вищій школі. Восени 1859 р. він стає студентом Університету св. Володимира. Сам М.П.Драгоманов значно пізніше писав: “На щастя, і в університет я попав за часи попечительства М.Пирогова” [259; с. 40]. І надалі М.Пирогов всіляко підтримував активного й амбітного студента.

Київська прогресивна молодь, серед якої вирізнявся М.П.Драгоманов, широко знайомилася з культурою і наукою Заходу. Образливе для більшості слово космополіт вона сприймала як похвалу. До Київського університету М.П.Драгоманов вступив із світоглядом космополіта, який відстоював у російській культурі “зовсім не московський” національний елемент, а “гуманітарний, європейський” [255; с. 156]. У розумінні М.П.Драгоманова космополітизм виключав незнання чи зречення рідного, національного, а також поверхове значення Європейського чи світового. Та й переклад із грецької мови слова “космополіт” – громадянин світу – не вимагав сприйняття космополітичного як загальнолюдського без національного.

Отже, тлумачення М.П.Драгоманова відрізнялося від уточнення, доданого до перекладу “всесвітний громадянин” у словнику В.Даля. (“Людина, яка не визнає особливих стосунків з батьківщиною”) [408; с. 173]. М.П.Драгоманов уточнював значення слова космополіт, яке насправді вже набуло значення “противник українського, або обруситель”. “Космополіти, не відкидаючи ваги національної форми цивілізації, все-таки в принципі цивілізацію ставили вище національності і вважали утилітарно кориснішою для народу, ніж народні традиції...” [255; с. 597].

Рішуче засуджуючи національну обмеженість і консерватизм у просвітницько-культурному житті Західної України, М.П.Драгоманов виступав пристрасним поборником всього нового і прогресивного, невтомно

висловлював думку про необхідність широкої освіти, закликав українську громадськість вивчати іноземну літературу, як класичну, так і сучасну. Громадські виступи М.П.Драгоманова сприяли розвитку демократичного руху в Західній Україні [591; с. 18]. Його діяльність була одним із чинників, що сприяв виникненню в Західній Україні на межі 70-80-х рр. XIX ст. групи демократичних діячів, що з 1890 р. об'єдналися в партію радикалів на чолі з І.Франком і М.Павликом.

У 1870-1874 рр. з огляду на посилення наступу реакції на українську культуру М.П.Драгоманов публікує низку гостро полемічних статей і брошур проти російських реакційних і слов'янофільських журналів – “Голос”, “Києвлянин”, “Громадянин”, “Петербурзькі відомості”. Він критикує протиукраїнську політику російського царизму, гаряче відстоює національну основу в українській культурі, мові, літературі. Найзначнішими з цих праць були: “Малорусія в її словесності” (1870 р.), “Росіяни в Галичині” (1873р.), “Літературний рух у Галичині” (1873 р.), “Щодо питання про малоруську літературу” (1876 р.).

Національне питання, особливо питання розвитку української мови, літератури, культури, що хвилювало тодішнє українське громадянство, залишило глибокий слід у свідомості М.П.Драгоманова. Згодом це мало визначальне значення для оцінки ним багатьох громадсько-культурних явищ як у Росії, так і на Україні. М.П.Драгоманов вважав себе спадкоємцем ідей Кирило-Мефодіївського братства 40-х рр. XIX ст., а одного з його натхненників – М.Костомарова – називав своїм ідейним учителем [287; с. 29].

М.П.Драгоманов був громадсько-активною людиною. Він захищав М.Пирогова, коли того звільнили з посади попечителя Київського навчального округу. Він виступив на прощальному банкеті з приводу відставки М.Пирогова, який виступав проти свавілля в шкільній освіті. Потім М.П.Драгоманов захищав М.Пирогова вже у пресі. М.Добролюбов звинувачував М.Пирогова в тому, що

він у своїх “Правилах” залишив місце тілесним покаранням. Проти М.Добролюбова виступили тоді зі статтями кияни М.Розенгейм і Є.Судовщиков в “Отечественных записках” та М.П.Драгоманов в “Русской речи”. М.П.Драгоманов писав про поспішність М.Добролюбова, бо М.Пирогов був змушений залишити цей принцип на догоду більшості в колегії. Молодий письменник був серед тих, хто захищав передову, думаючи Росію [484; с. 29].

Навесні 1861р. в Києві відбулася ще одна подія, активним учасником якої був М.П.Драгоманов. Це – похорони Т.Шевченка. Під час траурної процесії від церкви Різдва Христового, на Подолі, до Ланцюгового мосту М.П.Драгоманов виголосив одну з найкращих своїх промов. Промова не збереглася, але сам він пізніше писав, що виголошене тоді ним слово “було найрадикальніше з усіх тоді сказаних” [484; с. 23]. Коли перевозили прах Т.Шевченка до Чернечої гори, М.П.Драгоманов сказав пророчі слова, хоч був ще зовсім юним промовцем: “Кожний, хто йде служити народу, тим самим надіває на себе терновий вінець” [484; с. 65].

Активну участь М.П.Драгоманов брав у діяльності недільних шкіл і в Тимчасовій педагогічній школі. Коштів на цю справу було виділено недостатньо. Інспектор навчального округу М.Тулов звернувся до студентів, що працювали в недільних школах, із закликом допомагати новоствореній школі. Серед шістьох студентів, що згодилися безкоштовно працювати, був і М.П.Драгоманов.

60-і рр. ХІХ ст. втягли М.П.Драгоманова до громадсько-культурного життя, що позначилося на його суспільно-політичних поглядах. Близькість до національно-визвольного руху, вболівання за розвиток української культури зробили М.П.Драгоманова послідовником передових тенденцій українського визвольного руху. Ідеї кирило-мефодіївців, визвольні прагнення українського народу та слов’ян привели його “до думки про конечність широкої постановки демократичної справи в усій Восточній Європі” [628; с. 348]. Навчаючись в

університеті, М.П.Драгоманов намагався встигнути й органічно поєднувати процес навчання з практичною громадською роботою, на яку підштовхнули розбуджені загальною ситуацією політичні настрої.

М.П.Драгоманов відіграв велику роль у боротьбі українського народу за право користуватися рідною мовою, за розвиток національної культури і літератури, проти насильницької русифікації. У численних працях науковець викривав самодержавство як головну перешкоду прогресивного розвитку Росії, а в її складі і України. М.П.Драгоманов зазначав, що знищення самодержавства – це є першим кроком на шляху суспільно-економічного розвитку народу.

М.П.Драгоманов підтримував російську мову, оскільки вважав, що неможливо відразу обійтися без її культурних засобів. Він не вважав російську мову шкідливою для українського народу і категорично стверджував, що “наука все-таки наука, та що поки українського письменства, а надто учбового, майже нема, то треба користуватись хоч російським” [257; с. 156]. Реальні обставини і культурний рівень розвитку обох мов диктувалися російською мовою. Він закликав український народ вивчати російську культуру: “Ми цінимо російських – Ф.Тургенєва, М.Добролюбова, О.Пушкіна, М.Гоголя, О.Герцена, В.Белінського, а не діяння Миколи Павловича” [271; с. 231]. М.П.Драгоманов був переконаний, що свобода та розвиток українського народу тісно пов’язані з розвитком інших народів.

М.П.Драгоманов відіграв велику роль у дослідженні історичних зв’язків України та Росії, у визначенні місця та ролі України в розвитку Російської імперії. Так М.П.Драгоманов прийшов до висновку, що такий народ, як малоросійський, не тільки має, але й повинен існувати на федеративних правах, а не як проста сировинно-промислова база для потреб Великоросійського панування. Він дотримувався думки, що політична діяльність і боротьба має ґрунтуватися на моральних засадах, оскільки чисте діло вимагає чистих засобів.

Громадсько-культурна та педагогічна спадщина М.П.Драгоманова як одного з видатних представників прогресивної суспільно-політичної думки в Україні другої половини XIX ст. велика і багатогранна. Його праці з історії України та культури того часу залишаються актуальними і нині. Одне з головних питань, якими опікувався М.П.Драгоманов, це питання, пов'язане з конституційною регуляцією Російської імперії, яку М.П.Драгоманов уявляв без широких прав та свобод. Ці ідеї трапляються у творах М.П.Драгоманова, вони розкривають проблеми федеральної ідеї в дусі Т.Шевченка та М.Костомарова. Саме в цей час мислитель працює над статтею “Східна Німеччина та русифікація”, яку було опубліковано у “Віснику Європи” 1872 р. (перша опублікована праця М.П.Драгоманова). У цій праці М.П.Драгоманов чітко ставить проблему історико-політичного світогляду, фундамент якого складає федералізм та демократія.

У книзі “Вільний союз”, створеної під впливом радикальної молоді, він підкреслював широке самоврядування, що здійснювалося народним урядом. Так у 1882 р. було видано окремою книгою працю “Історична Польща та великоросійська демократія”, у якій автор критично тлумачить історію революційного руху в Росії, починаючи з 30-х рр. XIX ст. Далі, розвиваючи свою думку, М.П.Драгоманов приходять до висновку, що по-справжньому вільними можуть бути лише невеликі держави або керівні асоціації общин. Справді, вільною спілкою може бути тільки спілка общин, безпосереднє керування в яких здійснюється через депутатів, вибраних для вирішення кожного окремого питання. Община повинна бути спілкою вільних і мислячих людей.

Крім того, М.П.Драгоманов був упевнений, що тільки у випадку проведення реформ будуть задоволені всі головні соціально-економічні потреби людей. Тому що, наприклад, в тому самому “Вільному Союзі” він зовсім не торкається питань національної автономії України і обмежується вимогою

створення областей-автономії для всієї Росії, зокрема і в Україні. Отже, не мета виправдовує засоби, а засоби визначають кінцевий результат. Такий висновок виникає з аналізу праць М.П.Драгоманова.

У 1889 р. М.П.Драгоманов переїздить до Софії і починає працювати на посаді професора історико-філологічного відділення Софійського університету. Своєю самовідданою працею у Софійському університеті (1889-1895) він виховав плеяду учнів і послідовників, які згодом стали золотим фондом болгарської науки. Серед них відомі болгарські вчені-історики, мовознавці, літературознавці, етнографи, фольклористи та вчителі. Наприклад, професора Софійського університету І.Шишманова (1862-1928) вважають найталановитішим учнем М.П.Драгоманова, бо саме він зорієнтував І.Шишманова до вивчення етнографії. Перебуваючи в Софії, М.П.Драгоманов не припиняв громадсько-культурної та педагогічної діяльності, тому царський уряд вимагав видати його Росії. Під тиском передової громадськості Болгарія відмовилася це зробити.

М.П.Драгоманов багато уваги приділив також вивченню закономірностей та особливостей формування української національної самоідентифікації. Держава в історії часто виступає активним формувачем смислів та самоідентифікації. І тому проблемі ролі держави в українському націотворенні М.П.Драгоманов приділяв значну увагу. Торкаючись причин ліквідації Гетьманщини, він наголошує на відмінних політичних орієнтаціях різних соціальних прошарків тогочасного українства. “Вже в перші роки після злуки з Московією чернь посполита й козацька з самим Запорозжям, міщани й частина духовенства, держачись монархічних ідеалів, йшли проти автономних тенденцій козацької старшини й вищого духовенства і підривали ті тенденції між 1667 і 1663 рр.” [313; с. 534]. З цією оцінкою згодом погоджувався й відомий історик М.Грушевський, який вважав, “що старшина козацька відразу, ще за старого Б.Хмельницького, поміркувала, що під Москвою не буде України

свободи. Тому вона не від того була, щоб і з Польщею прийти знову до ладу, але український люд і чути не хотів про Польщу” [401; с. 3].

На думку М.П.Драгоманова, соціально-культурна орієнтація соціальних верств тогочасного українського суспільства не перебувала в статичному стані, і вже у XVIII ст., особливо після 1709 р., козацька старшина сприяє інтеграції соціальної системи Гетьманщини в загальноімперську модель соціального впорядкування, що було однією з причин ліквідації Гетьманщини. Так, М.П.Драгоманов зазначає, “що політика царату мало чим відрізнялася від політики династичних імперій Європи, окрім хіба що соціальної політики та введення кріпацтва”[313; с. 535]. Однак, він наголошує “слід пам’ятати, що царат впроваджував таку соціальну політику, яку проводила вся козацька старшина українська, починаючи з часів Б.Хмельницького” [313; с. 535].

Стосовно ж політико-адміністративної основи вчений вказував, що “самі порядки Гетьманщини застаріли так, що український автономіям перед смертю Гетьманщини й Запорожжя був настільки архаїчний, що міг тільки дати урядові петербурзькому привід швидше скасувати українсько-козацькі порядки” [313; с. 534]. І, говорячи про вплив цієї події (ліквідації Гетьманщини) на історичну пам’ять народу, вчений зазначає, що великого жалю те скасування в Україні не викликало, адже в українській культурі про цю подію немає жодної народної пісні. Разом з тим, він наголошує, що “в простому народі скасування Запорожжя викликало більший жаль, який видно з великої кількості пісень, та провідною думкою в них іде жаль не за автономією козацькою, а за те, що “степ подаровано генералам”, тобто думка не національно-політична, а соціальна” [313; с. 534].

Наприкінці XVIII ст. закладаються початки української літературної мови, що визначило процес самоідентифікації українства у наступному столітті. М.П.Драгоманов вказує на особливості цього процесу, які він вбачає в тому, що “формування української мови було викликом на те, що в російську літературу

став рішуче тиснутись замість церковнослов'янського простонародний великоруський елемент, котрий різав вуха українцям своєю відрубністю від нашого простонародного ж, і тоді наші Котляревські почали писати нашою простою мовою. Але ж і вони не думали, що творять осібну від російської національну літературу й не мали претензії бачити мову останньої в школах, принаймні в вищих” [313; с. 537]. М.П.Драгоманов вважав, що у XVIII ст. у самоідентифікації українців домінував соціальний компонент [255; с. 255].

На думку Б.Андерсона, саме друкована літературна мова заклала підґрунтя національної свідомості трьома різними шляхами. Найперше, вона створила єдиний простір для взаємообміну і комунікацій, нижче від латини, але вище розмовних діалектів. Упродовж цього процесу вони поступово доходили до існування сотень тисяч, навіть мільйонів людей у своєму власному мовному просторі, а водночас до того тільки ці сотні тисяч чи мільйони до нього належать. Ці читачі, пов'язані між собою, за допомогою друку, формували у своїй секулярній, специфічній видимій невидимості ембріон національного уявлення і спільноти. По-друге, капіталістичне друкарство надало мові нової стабільності, яка в кінцевому підсумку допомогла вибудувати центральний для суб'єктивної ідеї нації образ її стародавності. По-третє, друкарство створило мови при владі, які різнилися від давніших адміністративно-верникулярних мов [331; с. 65]. Отже, з кінця XVIII ст. лінгвістична індефікація стає складовою національної самоіндефікації українства.

Наступним етапом у розвитку лінгвістичної індефікації України, за М.П.Драгомановим, є 40 рр. XIX ст., бо саме в цей період “тенденцію провести українську мову в школи, суди почали збирати тільки невеликі українофільські гуртки під впливом думок західнослов'янських національних рухів” [313; с. 537]. Подальший розвиток цієї тенденції вчений пов'язує з часами емансипації селян (1857-1863рр.), коли “з усіх тенденцій найбільш розширилась і отримала вагу думка про народну українську мову в

елементарній школі, в популярній літературі, в сільсько-громадському уряді, в словесному мировому суді” [313; с. 538]. Проте М.П.Драгоманов зазначає, що наявність цих тенденцій не є свідченням завершеності процесу формування самоідентифікації українства на середину ХІХ ст., що вони спродуковані не національним, а утилітарною й демократичною потребами. Так, зокрема, він пише: “Вихідна точка таких думок була зовсім не національна, не потреба задовольнити інтереси національної інтелігенції, а чисто демократична й утилітарна: потреба подати простому народові освіту в найдоступнішій для нього формі та дати йому можливість розуміти й боронити свої права, дані йому законом” [280; с. 23].

Проаналізований хід думок М.П.Драгоманова уможливорює висновок, що українська національно-культурна самоідентифікація була досить слабкою в середовищі нечисленної української інтелігенції.

М.П.Драгоманов говорить і про значимість російської адміністративно-політичної основи для формування національної самоідентифікації українців. Так, він зазначає, що до 1863 р. “російський уряд тоді ще новачок у теорії державно-національного централізму не противився” потугам вироблення літературної мови та її поширенню серед простого народу через систему елементарної освіти нечисленною українською інтелігенцією [313; с. 538]. Але вже з 1863 р., за визначенням М.П.Драгоманова, російський уряд кинувся на всяку українську тенденцію. Отже, на нашу думку, така зміна була зумовлена прагненням імперського уряду не допустити появи окремої від загальноросійської національної самоідентифікації з відповідними політичними наслідками.

Проаналізована М.П.Драгомановим політика російського уряду протягом 40-60-х рр. ХІХ ст. дає підставу погодитися з висновком К.Сетона-Вотсона про появу офіційного націоналізму на середину ХІХ ст. і підтверджує висновок Б.Андерсона, що “ці націоналізми були неможливими аж до появи

демократичних мовних націоналізмів, адже вони стали відповіддю владних угруповань на загрозу маргіналізації або повного усунення з нових уявних спільнот народу” [331; с. 140].

Зміна політики російського уряду, зазначає М.П.Драгоманов, не викликала рішучого осуду й опору в середовищі української інтелігенції. Учений говорить про причину слабкості української національно-культурної самоідентифікації в середовищі української інтелігенції, вбачаючи їх у тому, “що всі ті інтелігентні українці зовсім не так почувають свою відрубність від москалів, як наприклад, поляки” [264; с. 12].

Таким чином, вчений наголошує, що українська інтелігенція, постаючи з дворянського та козацько-старшинського середовища, була частиною загальноімперського соціуму і тому до другої половини XIX ст. не могла виробити офіційний варіант націоналізму для українців, а значить процес розвитку самоідентифікації українства був незавершеним.

Отже, за М.П.Драгомановим, процес формування української національної самоідентифікації визначався соціальними, громадсько-культурними та політичними чинниками. Становлення української національної самоідентифікації має прямий зв’язок із загальноєвропейськими впливами і залежить від ретрансляції цих ідей представниками національної еліти народним масам, яка безпосередньо пов’язувалася мислителем з її культурною і політичною працею.

М.П.Драгоманов обґрунтовано розкрив проблему негативного впливу на суспільний розвиток панування національних стереотипів у свідомості українства. Ці національні стереотипи науковець назвав національними святощами. Учений вважав, що мова і релігія не можуть бути національними святощами і зазначав з цього приводу, що “з усіх ознак національних, в котрих націоналісти бачать святощі, найясніша – мова. Вона й має найбільше практичної ваги, бо мова є спосіб, яким люди розуміються, через який іде до

людей освіта. От через це найбільша частина й політичної справи національників зводиться до права певної мови в уряді, суді, школі, а надто в початковій. Але важність мови не може доходити до того, щоб освічена людина дивилась на неї як на святощ, вищу від людини, адже мова все-таки слуга людини, а не пан. Мова мусить рости і змінюватись відповідно зросту людини, громади. Людина вільна вчити й вживати й чужі мови” [313; с. 554].

Стосовно релігійно-конфесійних стереотипів М.П.Драгоманов стверджував, що “русинам-українцям, трудно навіть сказати, яка, власне, віра в нас може вважатись за фактично національну? Коли взяти пам’ятки народної мудрості – легенди, пісні, українські прислів’я – то по них характеризувати народну релігію, то побачимо, що в ній над ґрунтом натуралістично-політеїстичним лежить найбільше кора релігії маніхейсько-богомільської, як і в болгар, сербів і великорусів, так що коли б треба було застосувати до якої з історичних релігій наш народ, то я б його застосував скоріше всього до богомільства, і наперед хвалюсь, здолаю кожного свого противника в науковім спорі про цю справу.

Тим часом одні з наших народовців вважають за нашу народну віру православіє, другі – унію, треті – навіть римський католицизм. До того ж серед нашого простого народу є свідомі протестанти, а переважна частина інтелігенції є філософи в релігії, навіть більша частина тих, хто лицемірствує перед якою-небудь церквою” [313; с. 153]. Вчений вважає за необхідне подолання національних святощів задля єднання українців в цілісну спільноту. Він прагнув піднести маси до загальної культури й цивілізації, спираючись на національні підстави [389; с. 239].

Одне з провідних місць у творчій спадщині М.П.Драгоманова посідає проблема пошуку соціальних ідеалів. учений поєднує проблему свободи соціальної з проблемами свободи – людини, нації та іншої господарської та духовної діяльності в ідейно-політичній системі лібералізму: “Принципи

сучасної всесвітньої цивілізації найбільш відповідні поступові: лібералізм у його найпослідовнішій формі – федералізм – в справах державних, демократизм – у справах соціальних з його найтвердішою гарантією – асоціацією у справах економічних, раціоналізм – у справах письменних” [257; с.83].

М.П.Драгоманов виявляє послідовність у своєму баченні соціальної свободи на базі лібералізму індивідуалістського типу. У нього індивід з його волею є основою всіх можливих соціальних порядків, асоціації цих індивідів якраз і творять той соціальний порядок, який у перспективі заступить державне управління. З одного боку, фундаментом усіх соціальних і міжнародних порядків індивіда (атома всіх соціумів), а з іншого – об’єднання цих індивідів у громади: атом – індивід; молекули – громади, асоціації; макротіло – людство. Нації – це також вид асоціації [321; с. 170]. Національність як сукупність ознак, властивих певним індивідам, є умова їх асоціацій між собою, зруйнувати які означає розбити спільноту на атоми й ослабити кожний індивід зокрема і всіх разом; ослаблювати ж, розбивати окремі спільноти – означає ослаблювати і розбивати загальну [311; с. 448]. Вчений зміг подолати ідейний дуалізм українського руху, що поєднував в собі націоналізм з соціалізмом, винайшовши формулу поєднання національних та соціальних ідеалів і розробивши організаційні підстави функціонування українського соціалістичного руху [389; с. 233].

Важливим компонентом світогляду М.П.Драгоманова є ідея державності. На його думку, децентралізація Російської імперії та становлення в ній федерального ладу могли б сприяти загальному розвитку всіх народів імперії. Виступаючи проти централізації загалом, М.П.Драгоманов виступив і проти революційної централізації, особливо в Росії, де вона, на його думку, тим небезпечніша для справи свободи, що в цій країні, за умови нерозвиненості маси найімовірніше можна побоюватися диктатури цілком реальної, навіть після тимчасового успіху революції прогресивної. Тому він закликав усі

прогресивні сили держави, особливо соціалістів, намагалися підірвати принцип влади і централізації і в практиці, і в теорії, та ґрунтувати всі свої плани й дії і до, і під час, і після перевороту на принципі протилежному: децентралізації та федералізації [255; с. 401]. В.Антонович також бажав об'єднання українських земель, але він не вірив у політичну самостійність української нації [167; 28 арк.].

У філософських, соціально-політичних і морально-естетичних пошуках М.П.Драгоманова чітко простежується ідея свободи, національної свободи українців, соціальної свободи людей праці й особистісна, індивідуальна, свобода кожної людини. Разом з тим економічний, соціальний, культурний і духовний поступ України не уявлявся йому без визначення і використання позитивного світового та європейського досвіду, без поєднання національних і загальнолюдських ідей. Основою всіх суспільних перебудов, вважав він, має стати людина як невід'ємна частина і найвище створіння природи, як центральний елемент кожної ідеї. Він закликав український народ вивчати російську культуру. Отже, М.П.Драгоманов був переконаний, що свобода та розвиток українського народу тісно пов'язані з розвитком інших народів, саме тому він закликав вивчати російську культуру – О.Пушкіна, М.Гоголя, О.Герцена.

Таким чином, світогляд М.П.Драгоманова формувався під впливом сім'ї, вчителя історії гімназії О.Строніна, М.Пирогова, Кирило-Мефодіївського товариства, англійських лібералів та російських революціонерів. Не останню роль у становленні особистості М.П.Драгоманова відіграла світова і українська література і такі письменники, як Т.Шевченко, І.Котляревський, В.Скотт, Ч.Діккенс. Громадські погляди М.П.Драгоманова сформувалися під впливом братчиків Кирило-Мефодіївського товариства, зокрема Т.Шевченка, англійських лібералів та російських революціонерів-демократів тощо. 60-і роки ХІХ ст. втягли М.П.Драгоманова до громадсько-культурного життя, що

позначилося на його суспільно-політичних і педагогічних поглядах. Близькість до національно-визвольного руху, вболівання за розвиток української культури зробили М.П.Драгоманова послідовником передових тенденцій українського визвольного руху. Ідеї кирило-мефодіївців, визвольні прагнення українського народу та слов'ян привели його до думки про konieczність широкої постановки демократичної справи в усій Східній Європі. Навчаючись в університеті, М.П.Драгоманов намагався встигнути й органічно поєднувати процес навчання з практичною громадсько-культурною роботою, на яку його підштовхнули розбуджені загальною ситуацією політичні настрої.

На світогляді М.П.Драгоманова, який формувався у другій половині XIX ст., позначилася гостра боротьба між ідеалістичною та матеріалістичною ідеологіями, різними політичними напрямками. Він був прихильником ідей демократизму та федералізму і намагався поєднати завдання українського визвольно-національного руху з сучасними йому західноєвропейськими ліберально-демократичними та соціалістичними течіями в суспільному житті.

За словами самого М.П.Драгоманова, його покоління виростало і формувалося в непростих культурних умовах. Та все ж він зумів узяти з них здорові зерна правдивої і щирої любові до народу, української культурної традиції та історичного минулого, щоб уже з початку 70-х рр. XIX ст. ростити їх цілком по-своєму. У родині Драгоманових українська культурна традиція пов'язувалася з "мужицтвом" і жила поруч з російською. М.П.Драгоманов зазначав, що українству відводилася в них така доля, яку воно могло займати по своїй культурній силі. Рішуче засуджуючи національну обмеженість і консерватизм у культурному житті України, М.П.Драгоманов виступав пристрасним поборником усього нового і прогресивного, невтомно висловлював думку про необхідність широкої освіти, закликав українську громадськість вивчати як класичну іноземну літературу, так і сучасну. Виступи М.П.Драгоманова сприяли розвитку громадсько-культурного руху в Україні.

2.2. Наукова робота М.П.Драгоманова в “Основі” та Київській Громаді

На початку 60-х років XIX ст. у різних містах України і Росії виникали українські культурно-літературні гуртки, учасники яких вели жваву громадську роботу серед населення. Свідомий український рух представляли оформлені й організаційно неформлені групи та товариства під загальною назвою українофілів [568; с. 21]. Громади мали між собою тісні зв'язки і ставили перед собою завдання. Перше полягало у прямому продовженні діяльності попередніх поколінь і мало поглибити етнографічні студії народного життя, щоб навчитися його способу мислення, спілкування. Другим завданням мало бути створення народної школи на наукових засадах та захист її від офіційних та неофіційних нападів і заборон. Найбільш відомими українськими діячами цього напрямку були В.Антонович, Т.Рильський, П.Чубинський, Л.Глібов, О.Потебня та інші. М.П.Драгоманов не вважав, що громада і товариство є чимось новим для України [672; с. 104]. Прикладом є Запорізька Січ.

М.П.Драгоманов писав, що 1862 р. був часом самого гарячого розвою українофільського духу в Росії, який мав собі друкований орган – петербурзьку “Основу” [496; с. 16]. Оцінюючи загальну позицію українських діячів 60-х рр. XIX ст., учений писав, що свідомих українців було ще дуже мало і вони були дуже слабкими, оскільки їм необхідно було народжуватися шляхом важкого морального процесу із польських і російських привілейованих кіл на правому і лівому берегах Дніпра і потім шукати собі опори в народних масах. Українська літературна критика журналу “Основа” була сформована в ідейно-теоретичних основах і змушена була стати в оборону національних прав і можливостей української культури.

В той час М.П.Драгоманова вважав, що про праву української мови ще рано говорити. Вироблені методи свавільного препарування цитат опонентами, перенесення ними питання на іншу тему, прикривання російським патріотизмом

та одночасні звинувачення українських культурних діячів у сепаратизмі викликали у видавців “Основи”, особливо П.Куліша, справедливе обурення. Підкреслюючи значні досягнення української культури і громадської роботи, П.Куліш писав про українську літературу як про єдиний душевний притулок, у якому невелика частина свідомої української інтелігенції спочиває серцем [567; с. 43]. Проте він не дивився через рожеві окуляри (його вислів) на стан українства загалом, бо вважав, що зроблено ще дуже мало, але все воно зроблено розумно і чесно [370; с. 52].

М.П.Драгоманов в період видання “Основи” дещо відходить від українофільських гуртків. Деякі ідеї і погляди видавців “Основи”, зокрема й П.Куліша, він почав трактувати як реакційні через ставлення до російської культури і мови, яку він вважав більш розвиненою і повною загальноєвропейських вартостей. Згодом М.П.Драгоманов перегляне свої погляди початку 60-х рр. XIX ст. і підсумує, що характерною особливістю майже всіх великоруських діячів того часу було незнання того, що таке Україна, які її інтереси, чого хочуть та як хочуть українці, і сміливість у вирішенні українських питань та категоричність присудів над “хохлацькими свиньми і їх безтолковістю” (вислів В.Белінського) [197; 14 арк.].

Уже перші номери “Основи” викликали негативну реакцію з боку шовіністично налаштованої російської преси. Наслідком публікації статті М.Костомарова “Две русские народности” (“Основа”.– 1861. – №3) стала низка виразно тенденційних наклепів на українство. Найвпливовіший російський публіцист М.Катков зазначав, що в Україні безпідставним є намагання створення окремої малоруської літератури і культури. “Современная Летопись” зустріла “Основу” звинуваченням українських письменників у передражненні відмінків і тонів народної мови. А редактор “Весника Юго-Западной и Западной России” К.Говорський називав українських друкарів “сепаратистською бандою”, Польська публіцистика також заявила, що “Основа” є

найшкідливішим російським періодичним виданням. М.П.Драгоманову був добре відомий розпал полеміки 1862 р., коли уряд, готуючись запуснути Валуєвський циркуляр, організував ворогів українства, зокрема проти журналу “Основа”. Статті, повні вигадок і перекручення фактів, формували думку, яку М.Юзефович виклав пізніше у записці “О так называемом украинофильском движении”: “Перший приступ українофільства розпочався 1861р. журналом “Основа”. Діючі “Основи” пройнялися особливою думкою: підірвати у малоросіян співчуття до російської держави приниженням і опозоренням історії” [663; с. 376].

Хоч “Основа” досить швидко занепала і не збудила в інтелігенції такого ентузіазму, якби треба було сподіватися [719; с. 478], але вона була першим проявом громадсько-культурного руху в Україні. Продовженням традицій Кирило-Мефодіївського товариства наприкінці 50-х рр. ХІХ ст. була консолідація національно свідомих сил: легально створювалися українські громади, що намагалися налагодити навчання українською мовою.

У 1861р. “Громада” була створена в Києві, засновниками якої були В.Антонович, П.Житецький, К.Михальчук, Т.Рильський. “Складаючись із людей, головне, університетського і взагалі наукового і літературного середовища, товариство це віддавалося цілком визвольно-конституційній діяльності на ґрунті українських інтересів” [167; 347 арк.] – так писав про “Громаду” співробітник Українського наукового інституту у Варшаві Г.Лазаревський. Зібрання української інтелігенції стали осередком нового українського руху в Києві і навколо [444; с. 23].

У громадському русі активну участь брали студенти, які працювали в недільних школах. У кінці 50-х рр. ХІХ ст. у Київському університеті вже існував студентський гурток з українськими уподобаннями, цілком не визначений в політичному відношенні, але протиставлений польській студентській громаді і загальноросійським радикалам.

У 1863 р. М.П.Драгоманов вступив до Київської Громади, але зв'язки з її членами налагоджувалися дуже повільно. Він не поділяв своєї програми товариства – “Отзыва из Киева”, автори якого, роблячи тактичний крок для відхилення удару по українству з боку уряду, маніфестували прихильність до нього і відхрещувалися від політики [568; с. 29]. Що ж до культурної діяльності М.П.Драгоманова, то йому була близька позиція “Отзыва из Киева” – відмовитися від нав'язування більшості народу якої б не було теорії і дати змогу самому просвітитися, усвідомити себе, свої потреби.

М.П.Драгоманов увійшов у “Громаду”, де були об'єднані “українофіли”, і став одним із її визнаних лідерів, коли після польського повстання український рух опинився під урядовими утисками [644; с. 433]. За свідченням самого М.П.Драгоманова з його “Автобиографической заметки”, педагогічний інтерес зблизив його з “українцями”: “Когда я узнал, что они предложили издание популярных книг, то я поступил в их корпорацию (громаду), которая тотчас же выбрала меня в комиссию для редакции этих книг” [257; с. 45]. М.П.Драгоманов, казав, що в 1862 р. ця громада нарахувала 250-300 осіб і постійно збільшувалася.

У його працях є опис занепаду Київської Громади у другій половині 1863 р. Повернувшись з канікул до Києва, М.П.Драгоманов помітив великі зміни в українофільських молодіжних колах. Багато студентів після закінчення навчання були заклопотані питанням влаштування на державну службу, деякі стали вчителями в гімназіях. Громада майже не збиралася, а про видання популярних книг вже й мови не було [496; с. 19].

Діяльність громад була легальною та культурницькою, але подекуди громади переслідувалися. Ситуація різко змінилася після польського повстання. В урядових колах переважав погляд на український рух як на польську інтригу. В Україні для розслідування справи українського сепаратизму було надіслано флігель-ад'ютанта М.Мезенцева. Наслідком слідства став знаменитий

Валуєвський циркуляр, суть якого полягає не в забороні української мови, а в тому, що цю мову забороняли вживати як мову культури, перекривши їй високі контексти. Навіть спроби влаштувати російськомовне українське науково-культурне середовище наштовхувались на рішучий опір державних структур.

Відновлення діяльності Київської Громади відбулося в 1864 р. Громадівці займалися збиранням, вивченням і публікацією народної словесності. І незабаром було видано дві книжки казок, випуск музичних пісень, збірників чумацьких пісень та розпочати підготовку до видання історичних пісень українського народу. Також окремі члени громади займалися підготовкою словника української мови. За словами М.П.Драгоманова, у Київській Громаді потрохи виділилися два напрямки – українофільський і хлопоманський. Українофіли виходили з пункту самостійності українців і мали на меті рівнятися на інші самостійні народи, писати, перекладати високе письменство. Хлопомани ставили на перший план мужицтво, готовий і незаперечний національний елемент і виводили потребу пізнавати цей елемент, писати переважно про нього і для нього, розвивати культуру і літературу знизу вгору [496; с. 19]. Обидва ці напрямки М.П.Драгоманов вважав позитивними, бо в такому ракурсі українська культурна мова виступала не тільки самостійною, але й живою, народною.

Після захисту магістерської він їде за кордон у наукове відрядження, де мав змогу слухати лекції багатьох європейських професорів, працювати в бібліотеках та архівах Берліна, Праги, Відня, Цюріха, Флоренції. Там були підготовлені дослідження “Из истории отношений между церковью и государством в Западной Европе” і “Борьба за духовную власть и свободу совести в XV-XVII веке”, які виявляли картину жорстокої боротьби між світськими урядами Європи та церквою за владу. Для М.П.Драгоманова не було сумніву у вищості наукової істини, яку можна доводити й перевіряти, довести дослідом над релігійними постулатами, що ґрунтуються на вірі.

Стикнувшись за кордоном із німецьким шовінізмом стосовно слов'янських

народів, М.П.Драгоманов утверджується на думці про перспективність федералістичної програми, висунутої свого часу Кирило-Мефодіївським братством. У численних своїх статтях (“Восточная политика Германии и обрусение” [314]. “Новокельтское и провонсальское движение во Франции”[315], “Евреи и поляки в Юго-Западном крае” [316], “Очерки новейшей литературы на малорусском наречии” [317]) він підводить читачів до федеративно-демократичних ідей, якраз протилежних унітарно-централістським принципам державної політики Росії і Німеччини.

Знайомлення з літературою і громадською практикою народовців і москвофілів у Галичині гостро настроїло М.П.Драгоманова проти обох партій. Якщо москвофіли жилися хибними уявленнями про Росію – із подачі московських слов’янофілів, то народовці, будучи тісніше пов’язаними з інтересами трудових верств, дещо засвоїли із Шевченкових творів, хоча вчений дорікав їм у вузькості національних інтересів, у нездатності стати на загальноєвропейські погляди. З цією метою він прагнув засобами російської літератури вплинути на характер галицьких видань, щоб підірвати в Галичині бюрократизм і навести молодь (а серед неї були І.Франко, М.Павлик, О.Терлецький та ін.) до народних інтересів [628; с. 356].

Надрукована у “Правді” стаття “Література російська, великоруська, українська і галицька” (1873), хоч певною мірою і схематизувала літературний процес, штучно відділяючи твори для простолюду від творів загальнонаціональних, а також листи М.П.Драгоманова до журналу “Друг” сприяли перетворенню цього останнього на суто демократичний український орган. З того часу М.П.Драгоманов стає активним кореспондентом галицьких видань, не раз викликаючи опозицію проти себе у “Правді”, “Зорі”, але в той самий час надаючи їм, і особливо революційно-демократичним виданням І.Франка, М.Павлика (“Громадський друг”, “Народ”, “Товариш”), своїми статтями гострої соціальної злободенності. В “Автобіографічній замітці”

М.П.Драгоманов писав: “Всі ті статті мої надбали мені багато ворогів у Галичині з обох партій, – та й самі російські українофіли не зовсім довольні моїми ідеалами і планом своєобразного “обрусенія” галичан, – та все таки мені вдалося переконати їх відстроїти російську бібліотеку у Відні, надіслати чимало російських книжок у Львів, де вони по більшій частині дісталися товариству “Просвіта”” [628; с. 357]. У Києві склався сильний науковий центр, проводилися археологічні конгреси, видавалися праці світового значення. На думку Г.Волинки, участь М.П.Драгоманова завжди полягала у спрямуванні наукових товариств на запити освіти і виховання. Саме завдяки цьому на початку 70-х рр. XIX ст. в Києві були створені Географічний інститут, Вищі жіночі педагогічні курси та інші навчальні заклади, які в 1920 р. увійшли до складу Київського інституту народної освіти (нині Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова).

Новий етап розпочався з організацією 1873 р. “Юго-Западного отдела Императорского Российского географического общества”, де значну роль відіграв молодий М.П.Драгоманов. Йому та В.Антоновичу Імператорська академія наук присудила премію за працю “Исторические песни малороссийского народа”. За планами Старої Громади, це мала бути історія українського народу, яку він сам оповів поетичною формою та яку опрацювали науково, перевірили та прокоментували найкращі наукові сили. М.П.Драгоманову належала частина зібраного матеріалу та всі критичні пояснення [167; 349 арк.]. У 70-х рр. XIX ст. М.П.Драгоманов був одним з провідних діячів Київської Громади. Проте з різних причин (численні наукові відрядження за кордон на початку 70-х рр. XIX ст., вимушена еміграція в 1876 р., велика завантаженість науковою, педагогічною, публіцистичною діяльністю, особливості його громадсько-культурних поглядів) йому не вдалося вникнути в усі деталі життя цієї організації, бути учасником усіх її заходів.

Вживаючи тільки російську мову, не порушуючи жодних законів і

циркулярів, вчені-гуманітарії створили науковий центр з українознавства і широкий науковий рух за участю авторитетних науковців та ентузіастів-провінціалів, збирачів різних матеріалів та дописувачів для серйозних журналів. В Україні утворився зародок національної Академії наук. Зростанням авторитету цього культурного руху занепокоїло колишнього українофіла М.Юзефовича. За його доносом, направленою особисто проти М.П.Драгоманова та П.Чубинського, було влаштовано комісію, що підготувала на підпис царю таємний указ – Емський акт. Унаслідок цього указу різко посилювалися репресії щодо української культури, зокрема, було зачинено Громади. Окремий пункт Емського указу стосувався М.П.Драгоманова і П.Чубинського, яким було заборонено жити в Україні [421; с. 226]. У вересні 1875 р. після декількох відмов М.П.Драгоманова піти у відставку куратор звільнив його зі служби в Київському університеті Св. Володимира за так званім III пунктом, тобто без права на пенсію та подальшу державну службу [167; 345 арк.].

М.П.Драгоманов після Емського акту за рішенням Київської Громади виїхав за кордон для організації журналу і політичного представництва. Для цього Громадою було організовано фонд з 12 тис. рублів, які пожертвував із 15 тис., що дісталися у спадок, член Старої Громади Я.Шульгін [167; 354 арк.]. Інший член Громади П.Житецький написав згодом, що М.П.Драгоманов виїхав за кордон “задля оборони українського діла перед цілою Європою на підставі ширшій, ніж яка можлива була в державі російській” [167; 345 арк.].

Однак у 80-ті рр. XIX ст. над М.П.Драгомановим нависла тяжка хмара прикрих неприємностей. Серед них особливо допікала матеріальна скрута: Київська Громада в особі її керівників перестала надсилати йому гроші на видання збірників і журналу Громада. Старогромадівці звинувачували М.П.Драгоманова в тому, що він надто далеко відходив вліво від запланованої програми, занадто, на їх думку, підносив російську літературу, яку дехто із

старогромадівців, зокрема В.Антонович, називав літературою денервуючою, “развратной и развращающей” [652; с. 27]. Чим далі, тим більше ідейні розходження поміж В.Антоновичем та М.П.Драгомановим набирали характер політичного конфлікту, а згодом і особистого протистояння. З середини 1880-х рр. наступає фактичний розрив стосунків Київської Громади з М.П.Драгомановим. Те, що М.П.Драгоманов міг собі дозволити в умовах еміграції, було недосяжне для його товаришів у Києві.

У “Передньому слові” до Київської Громади він висловив своє соціалістичне кредо: “...український соціалізм не партія, а громада. То значить, що українські соціалісти мусять од тепер змагатись, щоб осівши по нашим громадам, приложити свої голови і руки до того, щоб справляти всі служби, потрібні в здоровому житті громадському...і там в громадах з тими службами проповідати здорові громадські порядки, показувати примір їх, та обороняти старі здобутки і нові нарості тих порядків од ворогів їх усіма способами мирними й немирними” [309; с. 81]. “Громада”, за переконанням М.П.Драгоманова, мала стати первісним основним соціалістичним осередком, а спілка (федерація) “громада” утворили б “громадівство”, яке й стане соціалістичним суспільством. Так вважав учень М.П.Драгоманова М.Павлик у роботі “М.П.Драгоманов і його роль в розвої України” [628; с. 85].

Навколо українофілів 60-х рр., об’єднаних у Стару Київську Громаду, гуртувались численні молодіжні гуртки, об’єднані в так звану “Молоду Громаду”. Проте остання не була єдиним, монолітним об’єднанням. М.П.Драгоманов виділяє в ній три основних напрямки: перший – це так звані “словарники”, тобто студенти історико-філологічного факультету університету, які цікавляться лише культурними справами. Учений відзначає їх консервативність, віддаленість від передових політичних ідей [484; с. 160]. Другий напрямок – радикали, які мали свої гуртки самоосвіти, книжкові склади, вивчали економіку, філософію. Третій – це так звана “община”, до якої

належали студенти інших факультетів Київського університету. Вони стояли посередині між археологією і лексикографією словарників і соціальною економікою радикалів [444; с. 211].

Усі ці напрями різко розмежовувались і часом ворогували. Причиною такого протистояння було негативне ставлення радикалів-соціалістів до українського національно-визвольного руху. М.П.Драгоманов визначав своє ставлення до різних течій “Молодої Громади”: “Радикал, який на Україні не признає українства, єсть недодумавшийся радикал, так само як і українофіл, який не додумавсь до радикалізму, тільки поганий українофіл” [628; с. 219].

Отже, на його думку, справжній діяч національно-визвольного руху має бути радикалом, соціалістом, а справжній соціаліст той, хто працює і для національного визволення народів. А сам М.П.Драгоманов ще з 1869 р. зблизився з радикалами [484; с. 161].

М.П.Драгоманов, заявляючи: “Про мир з неправдою я не думав ніколи”, дійсно намагався відповідати за свої слова. На це йому закидали представники Старої Київської Громади, мовляв, там, в еміграції, йому легко “воювати” з неправдою, спробував би він це робити під пильним жандармським оком. Він намагався відповісти: “Звісно, я пам’ятаю, що хоробрість не обов’язкова, і розумію, що, сидячи в Женеві, мені не слід бадьорити (хоч вірте чесному слову: не раз мені отут приходять так, що я завидував тим, кого повісили і розстріляли, і коли б я мав право перед взятою на себе працею піти на шибеницю, я б пішов на неї з дорогою душею). Та я завше казав і казатиму, що тим з українофілів, котрі не хочуть ризикувати собою, треба в Росії зовсім притаїтись особисто (знати не знаю, ведать не ведаю), та за те за границею показувати свою думку ясно і без урізок, щоби була маяком сміливих”. До цього він додав ще в листах до своїх київських товаришів, роз’яснюючи власну позицію: “Я, як перше, так і тепер не ділив діл по принципу на легальні й нелегальні, а на потрібні й непотрібні...одного тільки я не виносив і не виношу, це мішати до правди

брехню, навіть в мінімальній пропорції” [561; с. 87].

Діяльність М.П.Драгоманова як члена “Громади” збагатила його певним практичним досвідом, але водночас зміцнила переконання в тому, що в умовах цензури тогочасної Росії та вимушеної обережності поміркованих громадянців навряд чи можна сподіватися на те, що вдасться заговорити на нагальні й суспільні завдання на повний голос і що той голос буде почутий [712; с. 85]. Безпосередня активна участь у роботі Київської Громади була важливою віхою у житті вченого і мала великий вплив на подальший розвиток його світогляду. Крім Київської Громади існували ще Петербурзька, Полтавська та Одеська “Громади”.

В Одесі тих часів існувало багато революційних гуртків серед студентів, інтелігенції і робітників. Тут вперше в Росії виник “Південноросійський союз робітників” на чолі з Є.Заславським. Крім того, діяли досить міцні гуртки радикалів на чолі з М.Афанасієвим і Ф.Южаковим та так званий українофільський гурток – “Громада” [444; с. 189]. До Одеської Громади входив А.Желябов. Перед від’їздом за кордон в 1875 р. М.П.Драгоманов зустрічається з Одеською Громадою і проводить засідання, на якому піднімаються питання про національно-визвольний рух. М.П.Драгоманов мав довгу розмову з А.Желябовим. Вони обговорювали драгоманівську концепцію з національного питання. Мова йшла про ставлення польських революціонерів до соціалістичного руху в Росії.

М.П.Драгоманов висунув тези, що мали лягти в основу вимог польських революційних діячів: 1– відмова від Польщі історичної, а лише етнографічна Польща; 2– не сепаратизм, а федерація дасть цій етнографічній Польщі справжню свободу. А.Желябов цілком підтримав його в цьому питанні. Отже, А.Желябов відверто зарахував себе до переконаних “автономістів”, яким був і М.П.Драгоманов.

Деякі вчені Одеської Громади, представники лівої течії, зокрема Л.Борисов

і К.Василевський, перебували у тісних стосунках з революційною громадою. Душа і розум цієї громади Л.Смоленський повністю поділяв погляди М.П.Драгоманова. Він визнавав той же федералізм, той же політичний ідеал, що й у М.П.Драгоманова, – Швейцарська федерація: ”Він був великим поборником свободи людської особи і всіх народів, захисником “народів-плебеїв” [484; с. 78]. Взагалі, Одеська Громада була демократичнішою, ніж консервативно-професорська Київська Стара Громада. Ідеї М.П.Драгоманова, який був “стовпом” Київської Громади, поширювалися в Одесі далеко за межами українофільського гуртка. Ідеї, якими жили одеські українофіли і які походили від М.П.Драгоманова, були не чужими для багатьох одеських революціонерів, зокрема і для А.Желябова. Про вплив М.П.Драгоманова на світогляд А.Желябова говорить В.Прокоф’єв у своїй книзі “А.Желябов”. Він писав, що М.П.Драгоманов похитнув переконання А.Желябова. Це була цікава людина, його думка про необхідність змін у Росії звучали для істинного соціаліста як ересь, але вражали логічністю доказів, широтою висновків [647; с. 61].

Петербурзьку Громаду заснували колишні діячі Кирило-Мефодіївського товариства М. Костомаров, П.Куліш, Т.Шевченко, В.Білозерський в кінці 50-х рр. XIX ст. у Петербурзі. Вони були найбільше заклопотані питанням освіти народних, а саме селянських мас з тим, щоб не загинула українська нація і мова. На початку 60-х років дехто з діячів Петербурзької Громади, які мали широкі зв’язки, клопоталися перед Міністерством народної освіти, щоб воно включило у шкільний статус пункт, яким би дозволялося викладання українською мовою в школах України [496; с. 19].

Правда, на думку М.П.Драгоманова, ця ревність щирих українців була трохи крайньою і безтактною, бо в Росії скрізь користувалися тільки російською мовою, а шкільних книг українською мовою зовсім не було підготовлено. Практичнішим було б, за його словами, готувати книжки українські й вводити

їх у школах поряд з російськими, вибираючи книгу не так по мові, а по ціні того, що в ній написано, бо навичка читати на російській мові не зашкодила б нашому народу, бо, читаючи по-своєму тільки справді гарне і цінне, народ би навчився цінувати й рідну мову, літературу і культуру, що тільки народжувалися.

М.П.Драгоманов високо цінував виступи петербурзьких громадівців у пресі, особливо в журналі “Основа”, чи в окремих книгах з власними думками з суспільних проблем, передусім з українського національного питання. Особливо він наголошував на ролі М.Костомарова, який закликав виготовляти для українського народу книжки наукові на його мові. Для видання цих книг М.Костомаров відкрив при редакціях петербурзьких і московських часописів збір грошей, а українська громада в Петербурзі зробила кілька літературно-музичних вечорів. Однак М.П.Драгоманов був дещо суворим суддею діяльності петербурзьких громадівців, заявляючи, що серед них не було не тільки революціонерів, але навіть скільки-небудь політичних людей, людей із системою політичних праць [496; с. 20].

Сам М.П.Драгоманов досліджував і подав деякі відомості про Полтавську Громаду, зокрема про участь її членів в організації недільних шкіл, народних публічних лекцій, аматорського театру в поширенні популярної української літератури, у підготовці підручників для початкових навчальних закладів. Особливу увагу він звертав на провідних громадських діячів Полтави – О.Строніна й Д.Пильчикова.

Учений відзначив, що в 1859 р. в Полтаві українофільські справи не стались в один момент, хоча вже й проявлявся початок українофільства в особі й писаннях П.Куліша. У цей час О.Сторонін поширював “Колокол” О.Герцена, твори М.Вовчка, перекладав українською мовою “Буквар” Зотова, узяв активну участь у підготовці лекцій для народних читань. А близько 1860 р. Д.Пильчиков став викладати загальні українофільські теорії.

Отже, на початку 60-х рр. XIX ст. у різних містах виникали українські гуртки, що вели жваву громадсько-культурну роботу. Свідомий український рух представляли оформлені і неформлені організаційно групи та товариства під загальною назвою українофілів. Ці гуртки, що називали себе громадами, мали між собою тісні зв'язки. Найбільш відомими українськими діячами цього напрямку були В.Антонович, Т.Рильський, П.Чубинський, Л.Глібов, О.Потебня. У 1862 р. – розвиток українофільського духу в Росії, мав собі центром петербурзьку “Основу”. Українська літературна критика журналу “Основа” була сформована в ідейно-теоретичних настановах і змушена була стати в оборону національних прав і можливостей української культури. Хоч “Основа” досить швидко занепала і не збудила в інтелігенції такого ентузіазму, якби треба було сподіватися, але вона була почином української культури і національної літератури.

Таким чином, як продовження традицій Кирило-Мефодіївського товариства, у кінці 50-х рр. XIX ст. йде консолідація національно свідомих сил : легально створюються українські Громади, що намагаються налагодити навчання українською мовою. 1861р. “Громада” була створена в Києві, засновниками якої були В.Антонович, П.Житецький, К.Михальчук, Т.Рильський. У громадському русі активну участь брали студенти, які працювали в недільних школах. У кінці 50-х рр. XIX ст. у Київському університеті вже існував студентський гурток з українськими уподобаннями, цілком не визначений в політичному відношенні, але протиставлений польській студентській громаді і загальноросійським радикалам.

У 1863 р. М.П.Драгоманов вступив до Київської Громади, але зв'язки з її членами налагоджувалися дуже повільно. Безпосередня активна участь у роботі Київської Громади була важливою віхою у житті вченого і мала великий вплив на подальший розвиток його світогляду. М.П.Драгоманов виконував провідну роль у громадсько-культурному русі XIX – початку XX ст. Його світогляд

формувався під впливом сім'ї, вчителів полтавської гімназії, особливо О.Строніна, викладачів Університету св. Володимира, попечителя Київського навального округу М. Пирогова. Значний вплив на свідомість юного М.П.Драгоманова мали також ідеї Кирило-Мефодіївського товариства. Змалечку він зачитувався творами Т.Шевченка, І.Котляревського, Ч.Діккенза, В.Скотта.

Навчання в Київському університеті св. Володимира сприяло шліфуванню поглядів М.П.Драгоманова, поглибленню і наповненню практичними діями. Він бере участь у створенні недільних шкіл, викладає у Тимчасовій педагогічній школі. У 1864-1865 рр. з'являються перші історичні праці М.П.Драгоманова – публікації лекцій “Про стан жінки в I-му ст. в Римській імперії” і “Про державні реформи Діоклетіана і Костянтина Великого”. Вже тоді М.П.Драгоманов друкує свої перші статті на українську тематику в ліберальних “Санки-Петербурзьких відомостях”.

Заглибившись у наукову та педагогічну працю, водночас М.П.Драгоманов є активним членом Київської Громади. Авторитет науковця, дає змогу, разом із В.Антоновичем, стати одним із лідерів громадівського руху. Важливе значення для громадсько-культурного світогляду М.П.Драгоманова мало його трирічне наукове відрядження за кордон (1870-1873 рр.). Повернувшись до Києва в 1873 р., М.П.Драгоманов з подвоєною енергією поринає у громадське життя.

У 1874-1875 рр. виходять друком двохтомник “Історичні пісні малоруського народу”, “Нові українські пісні про громадські справи”, “Малоруські народні перекази”, “Політичні пісні українського народу XVII – XIX ст. та наукові студії з фольклористики.

У 1889 р. М.П.Драгоманова запрошують на кафедру загальної історії історико-філологічного факультету Софійського університету Болгарії. Його ім'я асоціювалося у свідомості прогресивної громадськості з боротьбою слов'янських народів за свободу, автономію, братерство. М.П.Драгоманов був

сином своєї епохи на його світогляді, який формувався у другій половині XIX ст., позначилася гостра боротьба між ідеалістичною і матеріалістичною ідеологіями, різними політичними напрямками. Він рішуче засуджував терористичні й революційні форми боротьби, віддаючи перевагу мирному еволюційному розвитку суспільства, який, на його думку, був найгуманнішим і справедливим. Прихильність до еволюційного розвитку суспільства і гуманізму, яка була провідною в його світогляді, певним чином позначилися і на ставленні М.П.Драгоманова до слов'янських народів.

Будучи глибоко переконаним в поступовості історичного процесу, доводячи історичне право українців на свою рідну мову, культуру і державність, але й враховуючи історичний досвід, М.П.Драгоманов вважав, що боротися за українське національно-культурне відродження необхідно, спираючись не лише на етнічний патріотизм, а й на прогресивні сили російської та європейської культур.

РОЗДІЛ 3

ЗАКОРДОННА ДІЯЛЬНІСТЬ М.П.ДРАГОМАНОВА

3.1. Громадсько-культурна робота М.П.Драгоманова за кордоном

Велике значення для формування політичного світогляду М.П.Драгоманова мало його трирічне наукове відрядження за кордон (1870-1873 рр.). Праця в архівах і бібліотеках Німеччини, Австро-Угорщини, Швейцарії та Італії, відвідування лекції знаного німецького історика Т.Момзена значно розширили його науковий світогляд. М.П.Драгоманов познайомився з європейським соціалістичним і робітничим рухом, працями К.Маркса, Ф.Енгельса, К.Прудона, у всій гостроті відчувши невирішеність національного питання на його рідній Україні. У Цюриху М.П.Драгоманов опинився в епіцентрі політичного життя російських революціонерів-емігрантів. Познайомившись з М.Бакуніним і П.Лавровим, особливостями і планами народницького руху, він зробив висновок, що в Російській імперії і в Україні першість має належати боротьбі за політичні свободи, а не соціальній революції. Повернувшись до Києва в 1873 р., М.П.Драгоманов поринає в наукове, викладацьке і громадське життя, активно працює на посаді доцента університету, у Південно-Західному відділенні Російського географічного товариства та в Київській Громаді, займається виданням українознавчих праць, друкується в пресі, редагує "Київський телеграф". Наукова співпраця М.П.Драгоманова з професором В.Антоновичем приносить щедри плоди – у 1874-1875 рр. виходять друком двотомник "Історичні пісні малоруського народу", "Нові українські пісні про громадські справи", "Малоруські народні перекази", "Політичні пісні українського народу XVII – XIX ст."

Емський указ 1876 р. і репресивні заходи царського уряду проти українського культурного і освітнього руху не забарились. М.П.Драгоманова звільняють з університету і під загрозою арешту вчений залишає Україну, як виявилось, назавжди. М.П.Драгоманов виїхав за кордон цілком легально. Його видавнича діяльність і мета перебування за кордоном мала два напрямки: по-перше, надати матеріали про Україну; по-друге, шляхом висвітлення прогресивної політичної думки, в тому числі західноєвропейської, сприяти активізації політичного життя в Україні. Тобто зв'язок України з Європою повинен був стати двостороннім. Важливо було надати українському рухові західноєвропейського звучання, домогтися підтримки в світі.

Перед ним стояло і громадсько-культурницьке завдання – друкувати та видавати художні твори та історичні і етнографічні праці українською мовою [473; с. 141]. Великий досвід науково-педагогічної та громадсько-культурної діяльності М.П.Драгоманова, отриманий в Україні, визначив головні напрямки його суспільної та наукової роботи в еміграції. Вчений виявив хист до організаційної роботи.

Свою громадську діяльність за кордоном М.П.Драгоманов розпочав у Відні в 1876 р. [26; 115 арк.]. Але дуже швидко виявилось, що його зовсім не сприймало галицьке друкарство: для москвофілів він був агентом революційних партій, а для народовців – “агентом Москви”. Саме тому він не зміг там залишитися і в листопаді 1876 р. переїздить до Женеви. У Женеві створити редакцію і типографію було значно важче, ніж в Австрії, але технічні труднощі вдалося перебороти. М.П.Драгоманов знайшов для своєї типографії дуже хорошого працівника – це був А.Лахоцький. У перші роки еміграції у М.П.Драгоманова встановилися дружні зв'язки з П.Лавровим. М.П.Драгоманов брав активну участь в різних справах, наприклад, він входив разом із П.Лавровим у комітет етапного фонду, ще займався спорядженням революціонерів, що відправлялися для роботи в Росію. М.П.Драгоманов зробив

також спробу організувати національні групи євреїв і білорусів. Організація групи соціалістів-євреїв для видання соціалістичної літератури на єврейською мовою і підтримка цієї групи були значною заслугою М.П.Драгоманова. Але він відразу запропонував революційній еміграції визначати цю групу як самостійну національну організацію, з якою, як і з українськими соціалістами, російським соціалістам треба було вступити в федеративний зв'язок.

Саме цей період позначився зростанням національної свідомості серед членів Київської Громади. Підготовка і введення в дію Емського указу 1876 р. викликали в них внутрішню незгоду, прагнення протидії і навіть усвідомлення національного ідеалу. Старогромадівці, що інтенсивно листувалися з М.П.Драгомановим, відразу ж після від'їзду його за кордон активно впливали на еволюцію в національній сфері. Погляди і становище М.П.Драгоманова 1876 р., його роль і завдання в українському русі та взаємини із членами Київської Громади пояснює лист до нього О.Луначевського-Петруняки, одного з членів Київської Громади. Лист написаний у 1876 р., за свідченням його автора, тоді, коли М.П.Драгоманов уже занехаяв думки про “общеруськість”, але залишився ще “малоросіянином” і поширював “малоросійство”. О.Луначевський-Петруняка хотів бачити М.П.Драгоманова спадкоємцем Шевченкових ідей, продовжувачем їх. Для цього в науковця були всі підстави, крім єдиної, – розуміння першочерговості відстоювання національної ідеї, відчуття національної ідеї, відчуття національних болів і потреб України.

Відкидаючи відверто цю громадську думку, тобто думку членів Київської Громади, О.Луначевський-Петруняк побоювався, що М.П.Драгоманов може піти їй наперекір і силою свого авторитету наробити шкоди українству. Старогромадівці знали про його авторське самолюбство і здатність до гострих полемік. Цей лист був надто болючим та образливим для М.П.Драгоманова, але багатьох докорів він не міг прийняти. Тому побоювання адресата за наслідки були зайвими [568; с. 129].

“Мінімалізм” його вимог до ступеня самопосягати, самозречення в політичній боротьбі в поєднанні з максималізмом етичної вимогливості щодо вірності зробленому вибору добре ілюструють такі рядки: “Ми нікого не силуємо і не можемо силувати. Мало того, ми радили кожному попереду розважити добре над тим, чи здолає він винести таку чи іншу працю, потрібну для того, щоб дати правдиву науку і волю мужицьким громадам. Ліпше вибрати собі найменше, найлегше, найнебезпечніше діло та зробити його до ладу” [628; с. 376]. Наскільки самому М.П.Драгоманову вдалося дотримуватися проголошеної лінії поведінки – це, напевно, можна оцінювати з різних позицій. Втім, без сумніву, він таки намагався бути відповідальним за власні принципи і діяти відповідно до них [757; с. 88].

Наприклад, коли у Львові його молоді прихильники були заарештовані і віддані під суд, він цілком серйозно намірився потрапити на судовий процес, щоб допомогти І.Франку, М.Павлику та іншим звинуваченим і довести безпідставність їхнього судового переслідування. “Прийдеться познайомитись з австрійськими “кутузками”, що я надіюсь і виконати” – зазначав М.П.Драгоманов в одному з листів. Цей задум не здійснився через те, як свідчив М.Павлик, що самі учасники процесу категорично запротестували проти нього, після чого М.П.Драгоманов обмежився листом до суду, у якому боронив не лише заарештованих, але й галицьких народовців і знову виявив бажання особисто стати перед судом.

Літературну діяльність в Женеві М.П.Драгоманов розпочав у 1876 р. Усю увагу інтелігенції він привертав до літератури. Підсумовуючи здобутки української літератури, прискіпливий вчений запевняв, що певним чином вона виконала своє суспільне покликання, зокрема у справі зближення народу та інтелігенції і культурного та морального піднесення “малоруського народу”. І якби українська словесність дала хоч кількох письменників таких, як Т.Шевченко, то виконала б свою місію.

Отже, саме літературу М.П.Драгоманов вважав рупором культурного і громадського пробудження українців. Таке визнання української літератури було вміщено в полемічній статті “По вопросам о малорусской литературе”, виданій брошурою 1876 р. у Відні. М.П.Драгоманов – єдиний з українців полемізував тут з усією “протиукраїнською” публіцистикою і критикою цього періоду [568; с. 123]. Хоч значно пізніше, у 1883 р. у своїй “Автобіографічній замітці” М.П.Драгоманов напише: “Мені за все моє життя приходилось полемізувати з многими. Не проходить майже тижня, щоб я не зустрічався з виміреною проти мене статтею. Ніщо так не противно мені, як полеміка. Після написання кожної полемічної статті я кілька днів чуюся хворим” [628; с. 379].

М.П.Драгоманов доводив, що намагання заборонити літературу є марним, бо її зупинити неможливо, і українська література як природна потреба народу буде існувати, скільки б її не забороняли. За дорученням і на кошти громадівців М.П.Драгоманов організовує видання україномовної пропагандистської та науково-популярної літератури (1877-1878 рр.), разом із С.Подольським і М.Павликом створює вільний часопис “Громада” (1878 р.).

Емігранти 70-х рр. ХІХ ст. робили ту саму роботу, що й чинна революційна армія, але відставання теорії від практики було тут помітне ще більше. Еміграція втратила характер керівника революційним рухом. Причиною цього було саме відставання народовольницької теорії від практики. Коли М.П.Драгоманов приїхав до Женеви, то він застав ще порівняно мирне співіснування в еміграції. Між різними групами існувала боротьба, але гострих зіткнень не було. За всіх протиріч емігранти сходилися на основах народницької програми. Усі еміграційні групи на перших порах прийняли М.П.Драгоманова дуже дружелюбно, не піддаючи сумніву його право бути в рядах революційних емігрантів [473; с. 159]. Це стосувалося не тільки російських груп, але й багатьох інших. Наприклад, з польськими емігрантами М.П.Драгоманов відразу знайшов спільні інтереси і навіть співпрацював з ними в типографсько-

видавничій справі. “Громада” у своїй типографії друкувала польські революційні видання. Група “Громади” була зайнята в основному українськими справами. Але М.П.Драгоманов був занадто видною і дуже активною політичною фігурою, щоб залишатися тільки в українському ґрунті. Він навіть сам себе вважав публіцистом російсько-українським і встановив для себе такий поділ літературної роботи: 1 – писати українською мовою все, що стосувалося України; 2 – писати російською мовою все, що стосувалося політико-ліберального чи федерального характеру.

Перебування М.П.Драгоманова за кордоном Р.Іванова вважає основним моментом, з якого почалася взаємодія народницького середовища з драгоманівськими ідеями. М.П.Драгоманов, безумовно, був знайомий з політичними програмами лавризму та бакунізму і закидав їм зневагу до прав недержавних народностей, але все-таки він був переконаний, що обидві програми були передчасні для Росії, де передусім потрібно виборювати політичну свободу [484; с. 70]. Р.Іванова вважає, що в цей час М.П.Драгоманов виступає не як політичний діяч, а як людина, що стоїть осторонь політичної діяльності і далека від революційної агітації, хоч у принципі не заперечує ні прокламацій, ні політики, ні революції. Але це справа пізнішого часу, для неї потрібно підготувати ґрунт науковою та культурною діяльністю, для якої він і вважав себе найбільш підготовленим [484; с. 72].

Попри це, позиція Р.Іванової співзвучна поглядам тих дослідників, які вважали, що в 1870-х рр. політична позиція М.П.Драгоманова перебувала в революційнішому стані: “М.П.Драгоманов був на боці тих, хто стояв за докорінні революційні перетворення в Росії. Він намагається всіляко їм допомогти, підказати, виправити” [484; с. 73]. Так, свого часу М.Грушевський дійшов висновку, що М.П.Драгоманов не вважав за потрібне категорично виступати проти народників, а хотів, залишаючись із ними в контакті, вносити власні корективи до їхніх дій та ідеології, бо сподівався на позитивні наслідки

подібної діяльності [399; с. 13]. Дослідниця навела низку важливих фактів, які заслуговують на увагу. Зокрема, вона вказувала, що М.П.Драгоманов робив спроби організувати українське видання лавровського “Вперед”, але цей почин не мав успіху, бо, на думку П.Лаврова, національне питання було другорядним у політичній боротьбі, підпорядковуючись питанням соціальної боротьби.

Безперечно, М.П.Драгоманов прихильно ставився до боротьби народників з російським самодержавством, але мав з ними великі розбіжності у поглядах на соціалізм. Соціалізм М.П.Драгоманова дослідниця відокремлює від анархізму і вважає, що “громадівський соціалізм М.П.Драгоманова був різновидом дрібнобуржуазного утопічного соціалізму, що виник в Україні в другій половині минулого століття” [484; с. 99]. Коментуючи політичну позицію М.П.Драгоманова, Р.Іванова дещо перебільшувала його революційність, коли стверджувала: “Лише революційна боротьба, за М.П.Драгомановим, спроможна повалити в Росії самодержавний лад, і він відверто пропагує її”. Ідейні противники М.П.Драгоманова недаремно називали його революціонером і боялись його революційного впливу на молодь. Зате інші інтерпретатори його спадщини навмисне заплющували на це очі і всіляко піднімали на щит його еволюціонізм.

Д.Заславський підкреслював, що М.П.Драгоманов виїздив за кордон людиною ліберального складу, яка мала за мету розширення свого світогляду та збір наукового матеріалу. Пожвавлення робітничого руху, знайомлення з галичанами та революційною еміграцією – усе це сприяло пожвавленню його радикальних настроїв. Важливість знайомлення М.П.Драгоманова з галицькими демократами, яке відбулося у Відні (там працювала “Січ” – український літературно-політичний гурток), Д.Заславський вбачав у тому, що М.П.Драгоманов познайомив галичан зі станом справ у Росії, що сприяло поширенню в Галичині російської літератури, а також виніс галицькі проблеми

на російське обговорення у статтях “Русские в Галиции”, “Литературное движение в Галичине”.

За кордоном видавалося дуже багато публікацій М.П.Драгоманова. Особливою популярністю користувалася його брошура “Турки внутрішні і зовнішні” [310], що викликала величезний інтерес серед громадськості. “Турки внутрішні і зовнішні” ніби будили громадську активність і політичну свідомість суспільства. В.Беренштам з захопленням називав цю брошуру епохальною, такою, що закликає народ до активних дій: вона вчасно ставить питання на відповідний ґрунт і якісно вказує мету, яку повинні поставити перед собою всі опозиційні партії. Це влучний і вчасний постріл, – резюмує В.Беренштам [158; 80 арк.]. У “Турках...” М.П.Драгоманов писав, що в зовнішній і внутрішній політиці Російської імперії твориться така плутанина, що її не винесе ні одна освічена і логічна голова, а лише політична свобода може відкрити хоч початок з цього “невыносимого заколдованного круга” [310; с. 27]. Він закликав відкрито говорити про проблеми і вирішувати їх.

Під політичною свободою потрібно розуміти недоторканність свободи особистості і свободи слова, уміння піднести національні інтереси і загальну думку над особистими. Тільки політична свобода, – писав М.П.Драгоманов, – дійсно введе Росію в коло європейських країн і покладе початок вирішенню таких нагальних проблем, як відстала податкова система, що знищує народ несправедливими податками, відсутність гарантій свободи особистості, свавілля чиновників і національна неприязнь. М.П.Драгоманов писав про те, про що не наважувалися писати в Росії і Україні, тому всі його публікації жваво обговорювалися і мали великий вплив на громадське життя.

За ініціативи вченого весною 1880 р. в Женеві відбулося декілька зібрань, на яких обговорювалися такі питання, як відношення до боротьби за соціалізм в Росії і про федералізм у справі соціалістичної пропаганди у Східній Європі. Це

були перші широкі політичні зібрання в Женеві за участю головних еміграційних гуртків. М.П.Драгоманов запропонував на обговорення такі положення:

1 – зібрання надає перевагу революційним організаціям рівномірно-федеральним перед централістичними і ієрархічними;

2 – зібрання вважає більш природнім інтересам соціалізму у Східній Європі організацію партій за природніми областями: національних, географічних, економічних, ніж на основі державних кордонів;

3 – організація друкування мовами народними, а не самими тільки мовами державними;

4 – організація друкування білоруською, єврейською, латинською.

Але його тези були відхилені і поступово значно загострилися відносини між групою Громади та іншими революційними організаціями. У типографії “Громади” 15 червня 1880 р. було надруковано листівку від імені групи соціалістів-євреїв. Ця листівка сама по собі нічого націоналістичного не мала. “Група соціалістів-євреїв” вказувала на класове розшарування серед євреїв Росії і пропонувала включити до розвитку соціалістичної революції і робочих євреїв.

У кінці 1880 р. М.П.Драгоманов залишився не тільки в меншості, а і майже в повній самотності. Він відмовився від участі в загальноросійських революційних заходах. Група соціалістів-євреїв розпалася. Крім програмного листка, так нічого і не вийшло із задуманих видань. Білоруською мовою було видано лише одну брошуру. Саме з цього розпочалося в 1880 р. протистояння М.П.Драгоманова і революційної еміграції. Проти нього з особливою силою висувалися звинувачення в націоналізмі, і він стає майже ізольованим від усієї еміграції [473; с. 161].

Упродовж 70-90-х рр. XIX ст. М.П.Драгоманов брав діяльну участь в українських часописах “Друг”, “Світ”, “Народ”, виступав з публіцистичними статтями в російських, англійських, німецьких, французьких, італійських,

болгарських та інших виданнях. У цей час учений написав праці у яких порушуються окремі питання, пов'язані з Галичиною й усією Україною. Зразком полемічної розвідки може служити стаття “Що таке українофільство”. М.П.Драгоманов і в наступні роки представляв українську культуру за кордоном. Так, 1881 р. він разом з М.Павликом надіслав Міжнародному літературному конгресу, що засідав у Відні, свій лист-протест проти Емського указу. І все ж пропаганда М.П.Драгоманова не мала широкої підтримки з боку російської еміграції. Навпаки, викликала серед багатьох невдоволення і ворожнечу, особливо тоді, коли він запропонував утворити соціально-народні партії серед різних народів. Ці партії, гадав М.П.Драгоманов, успішніше пропагуватимуть соціалістичні ідеї мовами своїх народів. Організаційно вони входили б між собою у федеративну спілку не на принципах централізації, а на принципах федералізації [484; с. 123]. М.П.Драгоманов пропонував з цією метою згуртувати навколо централістичної народної волі області організації чи комітети, що поставили б, а потім і поглинули той централізм народовольців [326; с. 12]. Але саме завдяки цій суворо централізованій організації жменька героїв-народовольців змогла стати групою надзвичайно діяльною, найбільш енергійною із наявних антиурядових сил, як М.П.Драгоманов і сам їх оцінював.

Протягом 1882-1883 рр. М.П.Драгоманов не отримував листів від членів Київської Громади. Це відчуження було для нього незрозумілим. Матеріальне становище також щодня погіршувалося. Скептицизм, зізнався вчений, заважав йому і в женеvському оточенні [568; с. 165]. Творчий потенціал М.П.Драгоманова та фінансова скрута підштовхнули його до співпраці на сторінках женеvських еміграційних видань – “Вільного слова”, “Правди”, “Вільної Росії”. Водночас М.П.Драгоманов активно друкується в галицьких та російських часописах, публікує праці: “Історична Польща та великоруська демократія” (1882 р.), “Вільний Союз – Вільна Спілка”(1884 р.).

1886 р. став найтяжчим для М.П.Драгоманова і Київської Громади. Виконувати накреслену понад десять років тому програму не було ніякої змоги. Не було й надії на її реалізацію у майбутньому. Після довгих і гірких роздумів та дискусій кияни змушені були зрестися багатьох домовленостей і приймати цілком протилежні власні рішення. У лютому 1886 р. М.П.Драгоманов писав, що через цілий ряд обставин російської дійсності, насамперед неймовірний тиск цензури, політичні публікації в Женеві дали “мінімальний плюс” і надалі продовжувати роботу над цими виданнями нерезонно [568; с. 177]. Важливіше було б зосередитися на діяльності в межах можливого, “всередині” українства. Відмова Київської Громади від закордонних публікацій трактувалася у драгоманознавчих студіях здебільшого як зрада з її боку.

М.П.Драгоманов лишив у Болгарії слід і як фольклорист. У збірнику “Загальний труд” він надрукував болгарські легенди з примітками і поясненнями (опанував і болгарську мову до багатьох інших європейських). З 1889 по 1895 рр. у Софії виходить “Збірник про народну творчість, науку й літературу”. У цій книжці уміщено такі ґрунтовні праці М.П.Драгоманова: “Слов’янські оповідання про пожертвування власної дитини”, “Слов’янські оповідання про народження Константина Великого”, “Слов’янські варіанти однієї євангельської легенди”, “Зауваження про слов’янські релігійні й етичні легенди”, “Слов’янські приладки до Едіпової історії”.

Знаходячись у Болгарії, М.П.Драгоманов сприяв ознайомленню болгарського народу з історією, культурою і політичними думками України і Росії. Для передової болгарської інтелігенції досить цінним був також вільний доступ до великої бібліотеки науковця, яка налічувала більше 5 тисяч книг, з-поміж яких багато українських і російських газет і журналів. Після смерті М.П.Драгоманова його бібліотеку було передано Софійському університетові [523; с. 172]. Софійська університетська бібліотека завдяки М.П.Драгоманову має повне видання “Трудів” етнографічно-статистичної

експедиції П.Чубинського в Україну, Молдавію, Білорусь, майже повний комплект петербурзького часопису “Вестник Европы”, “Отечественных записок” з 1858 по 1877 р., 49 книжок львівської “Просвіти”, газету “Киевский телеграф” №№ 1–90, 1875 рік, комплект галицького часопису “Життя і слово”.

Софія 90-х рр. ХІХ ст. міцно притягувала до себе погляди українців. Адже М.П.Драгоманов був одним з ініціаторів створення радикальної партії в Галичині, прагнув вплинути на духовний розвиток Л.Українки, яка внутрішньою сутністю своєю так була схожа на свого дядька. І ті ідеї, які він колись обстоював в “Исторической Польше и великорусской демократии” і в “Вільному Союзі”, мали реалізуватися у практичній діяльності партії. Учений створив перший ґрунтовний проект конституції для Росії, багато положень якої актуальні і для сучасних законотворців. Очевидно, що окремі його думки в нових історичних умовах сприймаються критично, але система наукового мислення вченого була вільна від будь-якої політичної кон’юнктури і несхитністю її основних положень [298; с. 157].

У 1894 р. минуло тридцять років після першого літературно-наукового виступу М.П.Драгоманова, що відбувався в 1864 р. в Київському університеті з теми опублікованої тоді його праці “Імператор Тіберій” [628; с. 1]. Бажаючи вшанувати невсипущу працю М.П.Драгоманова за увесь той час для розвитку України його прихильники вирішили влаштувати 30-літній ювілей його діяльності.

Ювілей той відбувся 16 грудня 1894 р. у Львові. Скликано народне віче для показу, наскільки в галицько-руському народі збудилася свідомість під впливом праць ученого і засноване нове товариство “Поступ” для просвіти широких мас народу в дусі і напрямку М.П.Драгоманова; нарешті влаштовано і властивий ювілей для оцінки його праці і подяки йому за неї [628; с. 1]. Ювілей М.П.Драгоманова був чи не першою такою широкою відзнакою українського вченого і громадського діяча, всеукраїнською і всеслов’янською маніфестацією

його заслуг. Сам ювіляр скромно стверджував, що вся його праця – це політичне проведення в життя думок, висловлених Кирило-Мефодіївцями, і народолобних ідеалів української інтелігенції 60-70-х рр. із змінами, які принесла всесвітня наука і політика в новіші часи [626; с. 147].

На ювілеї був присутній І.Франко, який першим привітав М.П.Драгоманова. Він казав: “Народ, що не шанує своїх великих людей, не вартий зватися освіченим народом. От се ж і ми нині, бажаючи сповнити свій обов’язок яко людей освічених, шануємо ім’я і заслуги М.П.Драгоманова по 30 роках його праці. Та для нас це не тільки обов’язок освічених людей, бо М.П.Драгоманов для нас є чимось більшим як заслуженим чоловіком. Ми в нім шануємо друга, вчителя, провідника. Через усі ті 30 літ, а бодай відтоді, коли ми самі стали до прилюдної роботи, голос його був для нас заохотою, осторогою, вказівкою куди йти, голосом сумління – що робити, а чого не робити” [628; с. 25]. М.П.Драгоманов у своїй промові на ювілеї зазначив, що український народ скривджено не тільки соціально й політично, але й національно. І кривда полягає не тільки в тім, що українська національність і її ознака мова не має прав різних з правами мови російської, польської, угорської, але і в тому, що всюди, де живе український народ, хіба 5% інтелігенції визнає себе людьми однієї національності з тим народом. Через те народ не має культурної помочі від інтелігенції, яка чи прямо, чи посередньо живе з його праці. Це дійшло до того, що навіть найдемократичніші люди з інтелігенції, що живуть серед народу, від нього відвертаються, а несуть свою працю, таланти, гроші на службу іншим народам [628; с. 111].

М.П.Драгоманов помер 20 червня 1895 р. і був похований у Софії на католицькому кладовищі. На похороні були присутні: дружина Людмила Михайлівна, діти, небога — Леся Українка, що приїхала до Софії доглядати хворого дядька (сама потерпаючи від недуг) і набиратися в нього розуму. Леся повезла в Україну грудку землі з дядькової могили. На порозі його одвічної

домівки висловлювалася надія на те, що дорогоцінні останки М.П.Драгоманова треба конче перевезти у той вільний куточок України – до Львова, де вони повинні лежати, підбиваючи людей до праці в його напрямі доти, доки їх не можна буде перевезти у вільний Київ [628; с. 142], мріялося про повне видання його творів і про заснування бібліотеки у Львові імені М.П.Драгоманова, де б зібрати всі книги, що збирав М.П.Драгоманов у свою бібліотеку протягом усього життя [628; с. 142]. На одному з вінків, від студентів історико-філологічного факультету було написано: “Незабутньому нашому професору М.П.Драгоманову, борцю за поступ людності” [628; с. 160]. І саме таким він і був. На жаль, досі ці справедливі в умовах будь-якої цивілізованої держави реальні побажання лишаються словами. І лише зараз крига починає поступово скресати.

Таким чином, повільне повернення нашому народові наукової спадщини, гідної його великої і нелегкої історії, сьогоднішня складна політична ситуація, велика зацікавленість щодо імені М.П.Драгоманова змушують нас вчитуватися у слова цього вченого-енциклопедиста з такими високими моральними установами: для чистої справи треба чистих засобів, любов до власного народу ніколи не служила перепоною для поважання інших народів, у будь-яких скрутних обставинах життя людині треба триматися високих переконань.

Отже, М.П.Драгоманова після Емського указу 1876 р. звільняють з університету і під загрозою арешту вчений залишає Україну назавжди. Спочатку М.П.Драгоманов їде до Відня, а в 1876 р. – до Швейцарії. Тут, у Женеві, починається новий етап, так званий “емігрантський” етап його громадсько-культурної та педагогічної діяльності за кордоном. За дорученням і на кошти Київської Громади він організовує видавництво пропагандистської та науково-популярної літератури, згодом створює вільний часопис “Громада”(1878 р.), де друкуються статті суспільно-політичної та культурної тематики. Поступова зміна політичної ситуації в Росії та криза громадівського

руху вплинула на зміст і характер суспільно-політичної та видавничої діяльності М.П.Драгоманова в еміграції. Між ним і Київською Громадою нарастають непорозуміння, що, зрештою, призводять до остаточного розриву. Творчий потенціал вченого підштовхнув його до співпраці з еміграційними виданнями “Вільне слово”, “Правда”, “Вільна Росія”. Водночас він активно друкується в галицьких і російських виданнях, публікує праці: “Історична Польща та великоруська демократія”(1882 р.), “Турки внутрішні і зовнішні”.

У 1889 р. починає працювати на посаді професора кафедри загальної історії Вищого училища майбутнього Софійського університету, де пропрацює до самої смерті. Перебуваючи далеко від України М.П.Драгоманов продовжує справу свого життя. Він читає лекції в університеті, продовжує активно впливати на громадське життя в Галичині, матеріально підтримує видавничі проекти М.Павлика та І.Франка, зокрема, заснування журналу “Народ”, співпрацює з часописом “Життя і слово”. Так сталося, що родина Драгоманових у Софії стала культурним осередком, до якого тягнулася молода болгарська інтелігенція, яка почала формуватися після визволення Болгарії з-під турецької залежності.

Основною проблемою всієї громадсько-культурної діяльності М.П.Драгоманова було вирішення національного питання бездержавних слов'янських націй і українців зокрема. Він покликав своїх національно свідомих співвітчизників до активної боротьби за права українського народу, постійно наголошуючи на необхідності поставити український рух на європейський ґрунт. Він вважав, що національне визволення українського народу можливе лише у спілці з усім слов'янством.

3.2. Видавнича діяльність М.П.Драгоманова в еміграції

Українській громадсько-культурній і педагогічній роботі за кордоном М.П.Драгоманов присвятив багато свого часу, вона була головною його справою. М.П.Драгоманов за кордон виїхав з метою видати збірник “Громада” і, переборюючи неймовірні труднощі, заснував у Женеві вільну українську безцензурну друкарню, видавав збірник “Громада”, а потім і часопис “Громада” (разом з С.Подолінським і М.Павликом), а також заборонені царизмом твори Т.Шевченка та інших письменників.

У 1878 р. М.П.Драгоманову нарешті вдалося розпочати видання “Громади” – першого в історії української преси вільного видання, прямого аналога герценівського “Колокола”. За прикладом великого будителя О.Герцена, М.П.Драгоманов на кошти, які зібрав київський фонд, протягом кількох місяців 1876-1877 рр. організував спеціальну українську друкарню, у якій випущено також чимало брошур та книг – публіцистичних, художніх, наукових – різними мовами і яка надавала послуги і російським емігрантським організаціям у випуску періодичних видань, книжок та прокламацій. Активними помічниками М.П.Драгоманова виступили тут С.Подолінський, О.Терлецький, Ф.Вовк, М.Зібер, М.Ковалевський, О.Черепнін, а згодом М.Павлик та І.Франко. По суті, всі вони були його справжніми фанатичними сподвижниками, не шкодували для добровільно взятої на себе місії ні сил, ні енергії, ні власних матеріальних засобів, часто наражаючись ще й на різні небезпеки та переслідування. Доцент Київського університету М.Зібер після успішного захисту дисертації перебував у науковому відрядженні у Швейцарії, де студіював політичну економію, перекладав “Капітал” К.Маркса. На знак протесту проти вигнання свого колеги з університетської кафедри, він тоді ж добровільно залишив цей заклад і подався до Женеви. Тут став співпрацювати з виданнями М.П.Драгоманова та російською революційною еміграцією.

Університетський учень М.Зібера С.Подолінський, син поета пушкінської плеяди, ще в Києві захопився соціалістичним вченням і виїхав для продовження свого навчання в університетах Західної Європи, а також для наукової та громадсько-політичної роботи. С.Подолінський віддав обраній справі ще і значні кошти, одержані від заможних батьків. Ці кошти йшли на видання соціалістичних брошур, “Громади”, а згодом і революційно-демократичних видань І.Франка та М.Павлика.

Незаслужено нині забутий М.Ковалевський належав до того оточення М.П.Драгоманова, яке заплатило за цю нелегку честь і засланнями, і матеріальними нестатками. Після кількарічного адміністративного заслання до Сибіру він продовжував самовіддано допомагати М.П.Драгоманову, збираючи в Україні матеріали та кошти для “Громади”, зрештою витративши власний маєток.

Сміливий ентузіаст О.Черепакін допомагав вченому в редагуванні видань і взяв на себе небезпечне транспортування “Громади” та іншої нелегальної політичної літератури в Україну та Росію. Своєрідним зв’язковим між громадами та М.П.Драгомановим був і Ф.Вовк, один із засновників Київського відділу Географічного товариства. Вчений, етнограф і фольклорист, він прислужився збиранню та написанню матеріалів для “Громади”. Після арешту й заслання дружини Ф.Вовк емігрував до Женеви, ставши, як і М.П.Драгоманов, політичним вигнанцем до самої смерті.

На особливу увагу заслуговують помічники, завжди готові в ім’я М.П.Драгоманова та його справи на подвижницьку самопожертву, – це дружина Драгоманова Людмила Михайлівна та талановитий робітник-друкар А.Лахоцький (Кузьма).

Людмила Михайлівна, одружившись із М.П.Драгомановим у 1864 р., стала вірною помічницею на довгі роки в усіх його справах: викладала в Києві у недільних школах, заснувала товариство денних притулків для дітей робітників

(на зразок дитячих ясел чи садків). За кордоном виконувала найрізноманітніші доручення щодо організації матеріалів, їх переписуванню та перекладанню з інших мов, вела широке видавниче листування, іноді навіть завідувала експедицією “Громади”. Не жаліла Л.Драгоманова не лише власного часу і енергії, привчаючи до цього і своїх дочок, а й навіть скромних своїх статків та заощаджень. А коли вони вичерпалися, то й сама займалася будь-якою роботою заради заробітку на хліб для дітей та на видавничу справу чоловіка.

Рідкісною відданістю справі відзначався А.Лахоцький. Робітник-тесля та слухач однієї з київських недільних шкіл, цей пролетарій назавжди поєднав свою долю з М.П.Драгомановим. Тікаючи від переслідувань та арештів, А.Лахоцький слідом за своїм учителем прибув до Женеві. Не маючи ні родини, ні власного кутка, він жив то в скромній оселі вченого, то в друкарні, де працював без жодної оплати, виконуючи всі друкарські обов’язки – від складання до друкування й експедиції видань “Громади”, Шевченкового “Кобзаря” та російських брошур і листівок.

Саме з такою відданою дружиною та щирою командою М.П.Драгоманов узявся за реалізацію накреслених планів. Протягом 1878-1881 рр. виходять в Женеві п’ять номерів “Громади”, які стали для України тим, чим “Колокол” Я.Герцена для Росії. У виданні М.П.Драгоманову надавали допомогу С.Подолінський, М.Павлик, дружина Людмила, яка завідувала експедицією журналу. Саме у “Громаді” з’явилася політична програма українського руху з вимогою повної самостійності спілки вільних громад України. Частиною “Громади” М.П.Драгоманов вважав також окремі агітаційні брошури українською мовою, їх писав С.Подолінський: “Розмова про багатство і бідність”, “Як наша земля стала не наша” [473; с. 167].

Часопис “Громада” мав свого часу надзвичайно велике значення в Росії й Україні. У цьому збірнику М.П.Драгоманов виклав свої погляди на громадсько-культурну діяльність.

До 1880 р. вийшло чотири книги “Громади”, потім, після двохрічної перерви, у 1882 р. – п’ята книга:

1 випуск – це “Попереднє слово (до Громади)” – програмна вступна стаття.

Найвища віха 1878 р. в діяльності М.П.Драгоманова є праця “Попереднє слово” (до Громади). У ній вироблено обширну програму розвитку нового виду українства, найперша і найвища мета якого – об’єднатися і докласти зусиль, щоб жити “по своїй волі на своїй землі” [568; с. 134]. Оскільки українці втратили державу, а відвоювати її шляхом повстання проти Росії чи Австрії є неможливим, то вони повинні добиватися громадської волі за допомогою інших залежних від цієї держави народів. Дорога до цієї мети, як і будь-яка дорога, є легшою тоді, коли нею йдуть більш світлі, ніж темні. Підґрунтям для розвитку українства є її давня культура, мова, народні пісні. “Громада” призначалася й для того, щоб передавати українським громадянам нові здобутки всесвітньої науки і громадської праці, спрямовані на соціальне визволення людини і завоювання людських прав. Тут же подано широку характеристику українського народу від найдавніших часів з його політично-соціальними і національно-культурними ідеалами та змаганнями за їх здійснення.

2 випуск – це об’ємний том, на дві третини заповнений кореспонденцією з України, за відділами: 1– життя села; 2– експлуатація, розподіл землі; 3– свавілля панів; 4– начальство сільське, царське; 5– духовенство і школи. Після кореспонденції ідуть статті “Чого нового в газетах”, і насамкінець – шкільні питання про похорони М.Некрасова і т.д. Також подані праці М.П.Драгоманова “Народні школи на Україні”, у якій обґрунтовується історичне право кожного народу на вільний національний розвиток та “Україна і центри”, де простежувалися історія політичного і національного поневолення України.

3 випуск – це невелика повість П.Мирного “Лихі люди” про враження і спогади ув’язненого в тюрмі молодого українця-революціонера.

4 випуск – “Громада № 4”, вийшов у 1879 р., книга із 384 сторінок. Цей

випуск досить різноманітний. Він відкривається статтею “Біржове шахрайство і західна преса”, затим стаття Ф.Вовка “Шевченко і його думки про громадське життя”, статті М.П.Драгоманова про книги, цензуру, про робочі кружки в Одесі. У цей випуск було включено також статті “Вільний земський рух на Чернігівщині” і “Геройська самооборона соціалістів в Києві”, бібліографічні замітки про російські та польські книги з української проблематики.

5 випуск – вийшов у 1882 р. Майже весь він складається з матеріалів, написаних чи організованих та прокоментованих самим М.П.Драгомановим, містить огляди соціалістичного руху в Польщі та інших країнах Європи. Вийшло також і два номери часопису “Громада” за редакцією М.П.Драгоманова, С.Подолінського та М.Павлика. Це видання нелегально транспортувалося в Росію й Україну. Найбільшу популярність збірники і часопис “Громада” здобули в Західній Україні. Щоб працювати в ім’я кращого майбутнього всього людства, необхідно передусім поставити свій народ на правильний шлях свободи, громадської активності і постійного культурного збагачення. Для цього необхідно дати зрозуміти нові ідеї рідними мовами [484; с. 120]. Борючись проти самодержавства, М.П.Драгоманов виражав інтереси трудящих всіх націй і народностей Російської імперії. Але особливо багато він зробив для визвольного руху українського народу. Він організовує видання літератури українською мовою, сам пише низку брошур для народу, залучає до видання подібної літератури І.Франка, М.Павлика.

Поруч з виданням “Громади” М.П.Драгоманов у женецький період випустив у світ чимало політичних, літературних та публіцистичних праць, у яких знайшли вияв ненависть до царизму, заклик до рішучих дій для його повалення. М.П.Драгоманов співпрацював із російською емігрантською газетою “Вільне слово” (1881-1883 рр.), яка оголосила себе органом земської опозиції щодо самодержавства. Тут він вмістив серію статей на захист інтересів селян. Однією з найфундаментальніших праць, опублікованих у “Вільному слові” була

“Історична Польща і великоросійська демократія”, названа М.Грушевським “найкращим з публіцистичних писань” (1882 р.). М.П.Драгоманов багато разів повторював, що Польща має право на самостійне незалежне від Росії існування, але лише в етнографічних межах, тобто, щоб поляки не претендували на Україну, яка теж має право на політичну і національну незалежність.

Закордонна діяльність М.П.Драгоманова не змогла залишити поза увагою відомого дослідника Д.Заславського. У період членства в Київській Громаді М.П.Драгоманов мало був пов’язаний з ідеологією, літературними традиціями, спадщиною попередніх поколінь української інтелігенції. К.Копиржинський зазначав: “Європейська наука, її досягнення важили для нього далеко більше, ніж традиції українства” [518; с. 37]. Д.Заславський розглядав аспект вивчення М.П.Драгомановим творчості Т.Шевченка та української історії в цілому. На думку Д.Заславського, стаття “Шевченко, українофіли й соціалізм” є досить глибокою критикою М.П.Драгомановим українського народництва, романтизму та бунтарства і за своїм характером та значенням дорівнює праці Г.Плеханова “Наши разногласия” [473; с. 119].

Проблематику “М.П.Драгоманов як видавець і редактор” Д.Заславський розкрив на прикладі кількох видавничих справ: збірки “Громада” та газети “Вільне слово”. За всієї значущості для радикальної молоді збірники “Громади”, на думку автора, не були позбавлені недоліків. Їхніми вадами була відсутність живого зв’язку з Україною, запізнілість інформації, багатослівність і перевантаженість матеріалу несуттєвими дрібницями. Учений вважав, що М.П.Драгоманов був талановитим публіцистом, але не дуже вправним редактором. Водночас слід брати до уваги, що саме “Громада” стала ареною для обґрунтування радикалізму та соціалізму М.П.Драгоманова. Видання “Громади” Д.Заславський вважав причиною розриву зв’язків між М.П.Драгомановим та Київською Громадою, оскільки лідери останньої не були зацікавлені в ототожненні українського руху з революційним та соціалістичним,

чому намагалася сприяти “Громада”. Д.Заславський виокремлював кілька наслідків участі М.П.Драгоманова у виданні “Вільного слова”. По-перше, ворогам вченого це дало підставу несправедливо вважати його агентом жандармської спілки “Священна дружина”, яка гіпотетично, через свого агента А.Мальшинського, фінансувала цей орган. По-друге, робота у цій газеті дала можливість лібералам вважати М.П.Драгоманова своїм. Це сталося через підтримку ним конституційного порядку. Д.Заславський стверджував, що у програмі М.П.Драгоманова не було нічого суто ліберального і від лібералів, на його думку, науковець відрізнявся тим, що був невгамовним противником парламентаризму, вороже ставився до західноєвропейських буржуазних партій та їх ідеологій.

Кінець 70-х - 80-тих рр. XIX ст. були найбільш активними і плідними не лише у творчій, але й у громадсько-культурній діяльності М.П.Драгоманова. Саме ця активна робота зробила постать М.П.Драгоманова досить помітною на тлі суспільного життя не лише за кордоном, а й в Україні, адже все життя і всю свою творчість М.П.Драгоманов присвячував Україні й українському народові. М.П.Драгоманов усіяко пропагував і вітав утворення окремо від російських революційних організацій польських гуртків, допомагав групі європейських соціалістів заснувати свій друкований орган, намагався схилити до того білорусів.

Громадсько-культурне життя в Києві на початку 80-х рр. XIX ст., за свідченням О.Лотоцького, втратило національний характер, властивий йому в 60-70 рр. XIX ст. [159; 160 арк.]. Помітним залишалось лише певне забарвлення, якого надавала громадсько-культурна діяльність старогромадівців. Це була реальна можливість затримати хоча б ознаки національної стихії. Збереження українського слова як такого вони визначали як надзавдання [568; с. 154]. Тим часом молодь, що жила передчуттям величного сходу революційного сонця, із презирством поставилася до нікчемних наслідків та малих дій культурників. У

таких обставинах лідери російських партій збирали серед української талановитої молоді “великі жнива”, що різко ослаблювало українські організації та їх акції.

У такій драматичній для українського суспільства ситуації члени Київської Громади змушені були зосередити свою увагу на найголовнішій проблемі – справі передачі наступним поколінням “бодай надщерблених” національних традицій та культурних здобутків. О.Лотоцький підкреслював, що громадівці, долаючи перешкоди у культурницькій сфері, стикнулися з повільним завмиранням громадського почуття та громадської думки [159; 163 арк.].

Застерігаючи земляків-науковців не порушувати національних проблем, щоб не сіяти національної ненависті серед ліберально-демократичної інтелігенції Росії, сам М.П.Драгоманов загострив стосунки на початку 80-х рр. XIX ст. у революційних емігрантських колах – самій гушці російських політиків. Сенсацію викликала опублікована у “Вільному слові” серія статей “Історична Польща і великоруська демократія”. Український публіцист гостро викривав пусті фрази про гуманне ставлення до інших націй, якими прикривались великоруські демократи 60-х рр. XIX ст., революційні народники 70-х рр. XIX ст., представники різних течій і напрямків. Насправді, за довголітніми спостереженнями М.П.Драгоманова, усі вони керувалися у своїй діяльності лише інтересами власної держави і народу, ідею великоруського месіанства, що став “однією із характерних рис великоруського суспільства, в тому числі і його демократії” [268; с. 15].

Це дослідження М.П.Драгоманова критика оцінювала як найкраще в руслі його політичної тематики. І водночас його гнобили з усіх сторін: консерватори, радикали, ліберали [157; 320 арк.]. Досвідчений політик, він усвідомлював, що чільне місце в російській публіцистиці втрачено назавжди, але й далі не стримувався відверто говорити правду навіть про шанованих російських авторитетів. Упевненості надавали газетні повідомлення з України про

друкування Шекспірових творів українською мовою. На шпальтах “Вольного слова” він доводив у 1882 р. московським націоналістам і літераторам самостійність та величезні можливості української мови, її здатність передавати як глибоко філософські, так і високохудожні образи, бо це не мова простолюду тільки, як твердять московські невігласи, а мова цілої нації політичне майбутнє якої попереду. Перед цим він критикував постійного автора органу ліберального народництва “Русское боготворство” Л.Алексєєва, який закидав українофілам ігнорування російської літератури.

Підкреслимо, що відповідь М.П.Драгоманова Л.Алексєєву (“Що таке українофільство?”) [311] перевершила всі його дотеперішні докори українцям за недостатнє знання та пошанування російської літератури. Так, М.П.Драгоманов закидав українофілам як вину той факт, що вони надмірно цікавляться російською літературою, занадто приймають її до серця. А це призводить до поверхового засвоєння здобутків більш розвинених літератур. В аналізі українських народних пісень, зробленому Л.Алексєєвим, він влучно підмітив наукову поверховість, суб’єктивізм, елементарне небажання вникати в культуру іншого, не російського, народу та інші софізми. Чи не найбільше обурила авторитетного дослідника народної творчості всього слов’янства віднайдена Л.Алексєєвим в українських народних піснях теми смерті народу. М.П.Драгоманов, зіставляючи українські та російські твори народної словесності, навпаки констатував живучість і оптимізм перших, багатство у них соціальних мотивів, яскраво виражений протест проти гноблення і будь-якого приниження. Гострої критики зазнав російський публіцист від М.П.Драгоманова за те, що, узявшись писати про українофільство, не цікавився культурним життям українців в умовах Австро-Угорщини. Тоді, – за М.П.Драгомановим, – він зміг би переконатися, що у Львові чи Відні перекладають по-українськи не лише твори російських, але й західноєвропейських письменників, і що студенти університетів обговорюють

там наукові проблеми українською мовою. І виглядає все це зовсім не “по-дурному і смішному”, як думає Л.Алексєєв, а цілком природно – як і те, що в Парижі про те саме розмовляють по-французьки, а в Москві – по-російськи [255; с. 439].

Отже, М.П.Драгоманов заснував за кордоном вільну друкарню і видавав там свій збірник “Громада”, а також заборонені царизмом твори Т.Шевченка, П.Мирного. Він зібрав біля себе тих людей, які працювали, сповідували ті самі ідеї, що й сам М.П.Драгоманов. Серед найближчого його оточення були: М.Павлик, І.Франко, Л.Драгоманова, М.Ковалевський, А.Лахоцький. М.П.Драгоманов був провідним діячем українського національного відродження, який всебічно і науково обґрунтував самобутність історико-культурного розвитку українського народу в контексті світової історії та його закономірне прагнення до незалежності.

Таким чином, виїхавши за кордон М.П.Драгоманов продовжував активно працювати на благо України та українського народу. Він видає часопис “Громада” (1878 р.), де друкуються статті на теми, що хвилюють тогочасне суспільство. Виступаючи з критикою самодержавства щодо заборони української мови і літератури, М.П.Драгоманов у травні 1878 р. на Літературному конгресі в Парижі виголошує промову – “Література українська, проскрибована урядом російським”. У 1881 р. разом із М.Павликом вони пишуть лист-протест учасникам Віденського міжнародного літературного процесу. Жвава ідейна політика М.П.Драгоманова з представниками як російського народництва, так і “старогромадівцями” призводить до його політичної ізоляції. Але він продовжує працювати, друкується у журналі “Народ” та в часописі “Життя і слово”. Друковані в цих виданнях наукові розвідки, листи, публіцистичні статті вченого мали злободенний характер і, зазвичай, спрямовувалися на шляхи вирішення національних проблем. Залишений без джерел фінансової підтримки М.П.Драгоманов, незважаючи на

загальноєвропейське визнання та науковий авторитет, потрапляє в доволі скрутне матеріальне становище і в 1889 р. приймає пропозицію стати професором загальної історії новоствореного Софійського університету в Болгарії, що незадовго перед тим отримала державну незалежність.

Ім'я М.П.Драгоманова по праву увійшло до скарбниці світової культури. Про нього писали переважно як про історика, філософа, політика, але він зробив вагомий внесок в україністику, етнокультуру, в український менталітет, бо сьогодні, наприклад, ніяк не можна осягти глибину й широту народознавства без студіювання фольклористично-етнографічної спадщини вченого. Багато праць М.П.Драгоманова, присвячених фольклористично-етнографічному напрямку науки і культури, давно потрапили в силове поле дослідників.

М.П.Драгоманова під час перебування в еміграції турбувала пасивна суспільна позиція як наддніпрянських громадівців, так і галицьких народівців. Звертаючись до них, визначний політичний лідер закликав створювати товариства, читальні, об'єднуватися, виробляти політичні вимоги і постійно ставити їх перед урядами Росії та Австро-Угорщини. Учений наголошував, що відсутність чіткої національної програми криє в собі небезпеку відходу молодого покоління від українського визвольного руху. Його думка охоплювала історичний процес всієї Європи і світу в цілому. Україна за особливостями своєї історії була лише однією з найбільш зручних територій для реалізації того, що він вважав метою світової історії, – звільнення людини і людства.

Будучи послідовним і твердим опонентом державного централізму та ототожнюючи його з деспотизмом і бюрократизмом, М.П.Драгоманов підкреслював, що лише децентралізовані та політично-вільні громади зроблять неможливою заміну поваленого деспотизму монархічного типу деспотизмом буржуазного парламентаризму. Він шукав політичну раціональність у поглядах європейських соціалістів, підкреслював глибоке й давнє коріння громадівського соціалізму на його рідній Україні, вбачаючи ембріоном останнього славнозвісну

козацьку республіку – Запорізьку Січ. Свою історичну місію М. Драгоманов не обмежував ні Україною, ні Російською імперією. М.П.Драгоманов – це вчений, що став активним учасником громадсько-культурного процесу не лише на Україні, а й за кордоном; він заявляв, що воліє сам творити історію, ніж про неї писати.

РОЗДІЛ 4

ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА М.П.ДРАГОМАНОВА

4.1. Формування педагогічної думки М.П.Драгоманова

М.П.Драгоманов належить до тих діячів українського народу, які увійшли в історію України як духовні сподвижники громадського і культурного відродження, борці за соціальні свободи і гуманізм. Світогляд М.П.Драгоманова почав формуватися під впливом батька. “Страсть до читання і до свого народу, політики з дитинства перейшла на мене від батька” [628; с. 332]. Ще будучи учнем Гадяцької повітової школи (1849-1853 рр.), він прочитав майже всі книжки з батьківської бібліотеки, на особливу його увагу заслуговували історичні книги. Найулюбленішими дисциплінами вже тоді стали історія, географія, мови й античний світ. Значний вплив на формування педагогічний світогляд М.П.Драгоманова мав його вчитель історії в Полтавській гімназії О.Стронін. Початком педагогічної діяльності М.П.Драгоманова вважають 1859 р. Саме в цей рік він стає студентом Київського університету св. Володимира на історико-філологічному факультеті й одразу бере активну участь в організації недільних шкіл. “З самого вступу в університет, восени 1859 р. я попав в кружок студентів, котрі заснували перші недільні школи” [628; с. 334].

Ідея недільних шкіл в Україні належала членам українського гуртка, що складався з професорів, вчителів гімназії та студентів університету і духовної академії. Куратором Київського учбового округу був відомий учений і педагог М.Пирогов, який сприяв прогресивним пошукам у шкільній справі, тому нововведення в педагогічній діяльності мали в Києві сприятливий ґрунт. Перша

згадка про план створення недільної школи з'явилася в “Київському телеграфі” від 29 вересня 1859 р. Вона викликала жваве обговорення серед молоді [694; с. 140]. Робота у недільних школах ставила перед інтелігенцією конкретні завдання у сфері культурно-просвітницької праці. Недільні школи, які згодом планово мали реорганізувати в постійні, мали на меті підготувати народ до подальшої освіти, дати потрібний напрям його пробудженим силам, тобто мали значення “першоспроби” [568; с. 16]. Ці школи створювалися на громадські кошти, і завданням їх було давати звичайним людям початкову освіту рідною мовою. М.П.Драгоманов описав ці школи у своїй брошурі “Народні школи в Україні”. Засновники цих шкіл покладали на них великі надії, вбачали в них засіб для політичної пропаганди. Але серед неписьмених дітей домогтися цього було майже нереально, тому основний акцент було все ж таки зроблено на педагогічну діяльність. Вже під час відкриття цих шкіл виявилися розбіжності в українському студентському гуртку: частина вважала, що орієнтуватися необхідно на світовий рівень. Перші називали себе українцями, а другі – космополітами. До останніх належав і студент М.П.Драгоманов. З його ім'ям пов'язане відкриття Подільської школи. Через рік в Києві було відкрито дві школи – українофільська і слов'янофільська [591; с. 15]. Пізніше подібні школи відкривалися в Одесі, Харкові, Полтаві, Чернігові та інших містах. В їхній організації та роботі брали активну участь П.Павлов, М.Старицький, М.Чубинський. Недільні школи були створені за підтримки М.Пирогова. Недільні школи викликали великий інтерес у Т.Шевченка. Для них він склав і опублікував “Буквар южноруський” [694; с. 249].

У недільній школі М.П.Драгоманов викладав історію. Проблему відносин між українською і російською мовами він вирішував, зважаючи на реальні обставини. А реальні умови диктували російську мову – це і культурний розвиток обох мов, і недостатня національна активність. Тому впровадження у школах виключно української мови М.П.Драгоманов не вважав можливим. Хоч

недільні школи мали тільки просвітительське та культурне значення, чиновники і реакційне духовенство нарекли професора П.Павлова, М.Чубинського та М.П.Драгоманова нігілістами, чорновими, революціонерами і і реакційне духовенство нарекли професора П.Павлова, М.Чубинського звинувачували їх у шкідливості такої освіти на молодь. Через це в липні 1862 р. указом царя всі недільні школи було закрито [591; с.15]. Спеціальна урядова комісія, що була створена для розслідування спрямованості й мети недільних шкіл, кваліфікувала їх як справу шкідливу, задуману таємним товариством із метою повалення в Росії панівного ладу й династії. Комісія зазначала також, що недільні школи поширювали серед молоді нігілізм і виступали за скасування приватної власності. Закриття цих шкіл викликало невдоволення та революційне піднесення серед молоді [468; с.77]. М.П.Драгоманов писав, що навіть “добра школа, в котрій учать дітей і не б’ють – єсть справді бунт проти царя” [301; с.22].

У цей самий час для підготовки вчителів для сільських шкіл Київський учбового округ відкрив тимчасову Педагогічну школу в Києві. Частина членів студентського гуртка, які раніше працювали в недільних школах, зокрема і М.П.Драгоманов, перейшла працювати на громадських засадах до Тимчасової педагогічної школи, яка фактично очолила широкий освітній рух, що ширився на Україні. Її вчителі разом із добровольцями-студентами (серед яких був і М.П.Драгоманов, який безкоштовно працював) готували підручники українською мовою, українські популярні книжки для читання в школах. Викладачі школи твердо стояли на тому, що початок освіти на Україні потрібно вести лише рідною мовою. Водночас в усіх гімназіях Київського учбового округу педагогічні ради, що обговорювали проект статуту середніх і початкових шкіл, також висловлювалися за те, що в школах, поряд з російською, слід викладати й українську мову. Цей рух в Україні підтримали й петербурзькі українофіли, що гуртувалися навколо “Основи”. Робота М.П.Драгоманова в

тимчасовій школі була пов'язана з видавничими планами українських українофілів [484 с.30]. Рада Педагогічної школи в 1862 р. стала фактично комітетом відкриття російських народних шкіл у сільській місцевості Західної України, де вивчалася й українська мова. М.П.Драгоманов у своїх виступах з великою повагою і теплотою говорить про прогресивну, демократичну, гуманістичну, реформаторську діяльність на посаді попечителя Київського учбового округу М.Пирогова і засуджує несправедливу політику царського уряду щодо його звільнення [740; с.77]. У квітні 1861 р. за донесенням Київського генерал-губернатора князя І.Васильчикова та інших київських реакціонерів М.Пирогова було відправлено у відставку з посади попечителя Київського учбового округу.

Це сталося через те, що він як куратор Київського учбового округу ввів у гімназіях нові “Правила про провини і покарання учнів у гімназії Київського округу”. Вони значно обмежили в гімназіях тілесні покарання як засіб виховання [484 с.26] та свавілля в навчальних закладах. Покарання учнів тепер мала визначати педагогічна рада більшістю голосів у закритому голосуванні. “Правила” схвально зустріла вся громадськість. Невдовзі вони дали досить помітний ефект. За цими “Правилами” учитель, який раніше міг беззастережно рукоприкладствувати, тепер змушений був подолати стільки формальностей, щоб виконати своє бажання, що втрачався будь-який сенс застосування подібних методів. Це викликало обурення з боку реакціонерів і ненависть до М.Пирогова. До того ж в урядових колах взагалі були незадоволені його діяльністю. М.Пирогов не лише ліквідував різку, а й говорив про необхідність свободи в школі та пресі, виступав проти національних і класових обмежень у науці, відстоював рівність дітей багатих і бідних. У нововведеннях М.Пирогова реакція вбачала згубний для себе конституційний дух, що загрожував існуванню деспотичного режиму.

Міністерство освіти поспішило спровадити М.Пирогова у відставку. Це був

виклик прогресивній громадськості, яка прийняла його. Уже у квітні на знак співчуття знаменитому вченому було влаштовано два прощальні банкети, на яких виголошувалися запальні промови про прогресивну педагогічну і громадську діяльність М.Пирогова. Перший банкет дав попечитель Київського навчального округу. На банкеті від імені студентів університету виступив М.П.Драгоманов. Його промова була найбільш відвертою та яскравою і викликала гаряче схвалення. До речі, її побоялися надрукувати у своїх звітах київські газети, а ректор університету професор М.Бунге одержав зауваження з міністерства освіти за те, що дозволив студентові таку промову [628; с.337]. М.П.Драгоманов говорив, що дії М.Пирогова були спрямовані на знищення свавілля у шкільній освіті, і висловлював жаль з приводу того, що йому не дали довести справу до кінця. Ініціативи педагога М.П.Драгоманов порівнював з розкріпаченням селян. “Хіба варто боятися емансипації селян через те, що декотрим вона може невірною зрозумілою?” [242; с.97]. Отже, М.Пирогов також мав значний вплив на формування педагогічного світогляду М.П.Драгоманова.

У другій половині 60-х рр. XIX ст. М.П.Драгоманов працював оглядачем слов'янських проблем у “Санкт-Петербурзьких ведомостях”. У 60-х рр. XIX ст. М.П.Драгоманов написав низку статей – “Земство і місцевий елемент в освіті”, “Педагогічне значення малоруської мови” та інші. Вони були опубліковані саме в “Санкт-Петербурзьких ведомостях”. У цих статтях він описує тяжкий стан освіти і шкіл в Україні, звернувши особливу увагу на заборону навчання в народних училищах українською мовою. У статті “Педагогічне значення малоруської мови” він висловлює обурення глибоким невіглаством і легковажною самовпевненістю освіченої громадськості Росії в підході до розв'язання малоросійських проблем взагалі і педагогічних зокрема. Якщо на початку 60-х р. XIX ст. учений не надавав суттєвого значення мові викладання, то тепер, у 1866 р., він обґрунтував необхідність навчання в початковій школі тільки по-українськи [591; с.45]. Процес оволодіння грамотою, писав

М.П.Драгоманов, сприяє всебічному розвитку дитини тільки під час викладання рідною мовою. М.П.Драгоманов різко критикував підручник “Книга для чтения в школах Киевского учебного округа”, що написав князь Ширинський-Шахматов, який був попечителем Київського навчального округу. У цьому підручнику не було жодного слова сказано про українську мову і її вивчення у школах, а йшлося тільки про церковнослов'янську мову та російську. Саме М.П.Драгоманов пропонував розпочинати навчання дітей з елементів української мови, а потім переходити на російську [592; с.77].

Починаючи зі студентських років, М.П.Драгоманов присвятив своє життя соціальному й національному визволенню українського народу, духовному відродженню національної культури, української мови та історії. Історію він визначає як науку про звершену, минулу діяльність, ставлячи вимогу, що ця наука має давати такі точні узагальнення, які дають інші науки – математичні, фізико-хімічні та біологічні [611; с.5]. Навчаючись в університеті, М.П.Драгоманов набув доброго смаку до самостійної дослідницької праці, і це не могло пройти повз професора загальної історії В.Шульгіна. Він запропонував залишити перспективного студента на кафедрі, але його клопотання не були тоді взяті до уваги. Відразу після закінчення університету (навесні 1863 р.) М.П.Драгоманову довелося працювати вчителем у 2-ій київській гімназії. Тоді саме на право читання лекцій було розпочато працю над підготовкою дисертації “Император Тиберий”, яку було захищено в 1864 р. Цього року М.П.Драгоманов обіймає посаду приват-доцента кафедри всесвітньої історії в Київському університеті [745; с.16]. Йому доручають читати обов'язкові для студентів лекції на правах штатного доцента й обіцяють відправити за кордон [628; с.343].

У педагогічній спадщині М.П.Драгоманова провідне місце посідають проблеми школи, освіти, викладання українською мовою, їхня роль у розвитку української національної культури. Він досліджував розвиток політичного

життя українського народу. Учений науково підтверджував, що український народ в історичному минулому мав значний культурний розвиток і стояв на рівні інших європейських країн. Особливо це характерне для доби Київської Русі та козацької республіки, коли народ був суверенний і культура його розвивалася самобутньо. У праці “Літературно-громадівські партії в Галичині” М.П.Драгоманов стверджує, що українська громадськість завжди вбачала в рідній школі важливий засіб духовного життя й усіляко підтримувала її діяльність. До занепаду української школи привела колоніальна політика російського імперіалізму, який переслідував національні прояви невільних народів. Викриваючи брехливі заяви російських учених про те, що Україна просвітилася з півночі, М.П.Драгоманов на підставі історичних фактів стверджує зворотнє: ще коли на місці Петербурга було Моховите болото, в Україні діяли громадські школи, а в Києві існувала перша руська вища школа [423; с.174]. У статті “Народні школи на Україні” М.П.Драгоманов зазначав: “Вся історія шкіл в Росії за останні сто років є не що інше, як бійка уряду з народом і освітою та видумки як би не дати людям вчитись, особливо мужикові, – не дати вчитись навіть просто азбуки. Уряд не фінансує витрати на потреби освіти народу” [300; с.120].

Різно критикував М.П.Драгоманов міністра освіти Д.Толстого, який, на його думку, був явним ворогом освіти простого люду. Він засуджував чиновників міністерства, інших діячів народної освіти, які не дбали про народну освіту, боролися проти неї, переслідували прогресивних учителів, пишучи на них доноси, утискали діячів земств, делегатів учительських з’їздів, проводили обшуки в учительських квартирах, переслідували вчителів, які мали книги, написані українською мовою. М.П.Драгоманов виступав проти наставників-священиків у народних школах. За його твердженням, завдяки доносам духовенства були закриті недільні школи. Він звертав увагу на те, що в народних зросійщених школах учні не вивчали правдивої історії свого народу.

Саме тому великого значення він надавав ознайомленню дітей з українським фольклором, у якому відбиті духовні цінності народу, його історія. У фольклорі зосереджена висока моральність народного життя, його історія, відчуття рідної землі. На думку вченого, пісні zostалися єдиними українськими літописами XVIII-XIX ст. і є показником того, що український народ не загинув. У своїй праці “Нові українські пісні про громадські справи” М.П.Драгоманов наголошував, що в піснях народ оспівував свою історію, своє прагнення до волі, у них втілено високу духовність. Пісня для українця, на його думку, була і залишиться важливим чинником виховання національної самосвідомості: “Зраджений власною шляхтою, яка сполячилась та змосковилась, народу довелося здатись тільки на свій природний розум та на спомини про стару козацьку волю й на останки тодішньої освіти, котрі переховувались у старих піснях”. Це дало можливість вистояти, зберегти свою націю. А.Ткачук стверджував, що знищення сталося згодом, коли за фізичним винищенням кращих сил народу широким фронтом розгорнувся ментальний геноцид [701; с.24].

Коли організацію Вищого училища (майбутнього Софійського університету) було доручено молодому й енергійному прогресивному вченому І.Шишманову, той зі згоди тогочасного голови уряду К.Стамбулова запросив М.П.Драгоманова на кафедру загальної історії. І з 1889 року М.П.Драгоманов – шанований та улюблений професор, хоча мав принципову, доскіпливу і навіть саркастичну, особливо в полеміці, вдачу. І.Шишманов, відомий болгарський учений і дипломат (посол Болгарії в УНР 1918 року), пригадував, що М.П.Драгоманов зачаровував слухачів своєю красномовністю й обізнаністю, неймовірною пам’яттю, швидкістю думки. Лекції пролітали для слухачів, як одна мить. Він викладав студентам безліч історичних фактів, порівнював їх, але остаточних висновків уголос не робив, надавав таку можливість учням.

Знаходячись у Софії з серпня 1889 р. і до кінця свого життя (1895 р.),

М.П.Драгоманов вів велику роботу з розвитку культури й освіти у країні. Він виступив з цілою низкою конкретних ідей з приводу покращення освіти і культури в Болгарії, запропонував підвищити зарплату вчителям, щоб дати їм можливість більше віддаватися справі виховання й освіти покоління, яке піднімається, не думаючи про засоби існування. Також він запропонував продовжити термін освіти у вищій школі з трьох до чотирьох років і зніщити перейменування Вищого училища в університет. За його наказом було упорядковано софійські бібліотеки, класифіковано фольклорний матеріал, було розпочато перше наукове видання праць болгарських учених “Сборник за народни умотворения, наука и книжнина”. У своїх лекціях із загальної історії, які користувалися значною популярністю, М.П.Драгоманов гаряче пропагував ідеї слов’янського братерства, непримиренності до всякого насилля, ідеї свободи [688; с. 171].

Отже, педагогічний світогляд М.П.Драгоманова почав формуватися в сім’ї, де були закладені основи світосприйняття та світоглядні орієнтири майбутнього українського мислителя. У М.П.Драгоманова були дуже хороші педагоги спочатку в Гадяцькому повітовому училищі, а потім у Полтавській гімназії, де юний Михайло здобував початкову та загальну освіту. Навчаючись у 1849-1853 рр. у Гадяцькому повітовому училищі, юнак захоплюється античним світом, історією, мовами, проте улюбленими предметами стають історія Риму та нова історія. Особливий вплив на формування педагогічної свідомості та засад громадської позиції талановитого юнака своїми просвітницькими ідеями справив учитель історії Полтавської гімназії О.Стронін. Саме він був прикладом справжнього педагога для М.П.Драгоманова. О.Стронін познайомив юнака з працями європейських просвітителів, творами І.Котляревського, Т.Шевченка та інших.

Вступ до Київського університету св.Володимира став наступним кроком у формуванні просвітницького світогляду М.П.Драгоманова. Там його погляди

шліфувалися й обґрунтовувалися. Разом з іншими студентами він бере активну участь у громадівському русі, працює вчителем недільних шкіл, викладає в Тимчасовій педагогічній школі для підготовки сільських учителів. Просвітницьку місію недільних шкіл для народу М.П.Драгоманов тлумачив як один із провідних методів не лише підвищення його культурно-освітнього рівня, а й формування національної свідомості, послаблення залежності від чиновників і поміщиків. В одній із найзначніших своїх праць “Народні школи на Україні” М.П.Драгоманов зазначав, що вся історія шкіл за останні сто років у Росії є бійкою з народом та освітою. У другій половині 60-х рр. XIX ст. М.П.Драгоманов присвятив проблемі занепаду педагогічного процесу на Україні низку статей: “Земство і місцевий елемент в освіті”, “Педагогічне значення малоруської мови”. У цих працях він висвітлював сукупність процесів, що призвели до руйнування столітніх педагогічних традицій та занепад освітньо-моральних цінностей. Будучи професором Софійського університету, М.П.Драгоманов вів велику роботу з розвитку культури й освіти у країні. Отже, педагогічні погляди М.П.Драгоманова формувалися під впливом сім’ї, учителів Гадяцького училища та Полтавської гімназії, викладачів Київського університету св. Володимира та під впливом активного громадсько-культурного життя.

4.2. М.П.Драгоманов про політику російського царизму щодо освіти в Україні

Проблеми розвитку української народної освіти і школи в Україні завжди були головними в науковій, громадсько-культурній діяльності М.П.Драгоманова. Українство неодмінно мусило боротися з централізованою ідеологією не тільки великорусів, а ще, може, більше повеликорусених

українців, а також із несвідомістю й рутиною самих українських мас. Так, усе, чого може бажати в цьому випадку українолюбець, щоб йому було відкрите поле для боротьби. Царський уряд цілеспрямовано і послідовно знищував українське слово. М.Волинка зазначав, що М.П.Драгоманов усю свою діяльність спрямував на запити освіти й виховання.

Усі ці реакційні заходи істотно перешкоджали поширенню грамотності та знань серед дітей трудящих. Результатом такої політики було те, що в 60-90-х рр. XIX ст. в Україні майже не існувало офіційних шкіл з українською мовою навчання. У більшості з них насаджувалися ідеї релігійно-монархічного спрямування з метою відволікання учнів від ідей, що матеріалістично пояснювали явища об'єктивності світу, від найпередовіших досягнень науки та культури.

Для того, щоб розглянути проблему розвитку української народної освіти і школи, зупинимося найперше на аналізові тодішньої суспільної ситуації в Україні. На початку 60-х р. XIX ст. серед польської шляхти Правобережної України виділилася група студентів, які вирішили зблизитися з народом. Очолив цю групу, учасників якої називали “хлопоманами”, В.Антонович. “Хлопомани” спілкувалися українською мовою, носили українське вбрання і дотримувалися народних звичаїв. У 1868 р. вони відкрито порвали з польським суспільством, проголосили себе українцями і вступили до Київської громади, вирішивши присвятити себе справі просвіти українських селян. У відповідь на звинувачення поляків у зраді В.Антонович опублікував у часописі “Основа” свою “Сповідь”. У цьому творі він доводив, що дворяни Правобережжя мали дві можливості: або повернутися до українського народу й самовіддано працювати на його благо; або лишитися ненависними паразитами, яким рано чи пізно доведеться тікати до Польщі. Обравши для себе першу можливість, В.Антонович став славетним істориком України, визначним провідником українського народного руху. До однієї з московських газет “хлопомани”

надіслали листа, у якому було сказано: “Як особи, що користуються благами вищої освіти, ми повинні зосередити всі наші зусилля на тому, щоб забезпечити нашому народові можливість здобувати освіту, усвідомити його власні потреби й стати здатними задовольнити їх. Словом, шляхом власного внутрішнього розвитку народ повинен досягти рівня, на який він законно заслуговує” [257; с. 249].

Бурхлива діяльність киян не пройшла непоміченою, і свої громади почала організовувати громадськість Полтави, Чернігова, Харкова, Одеси. Вони почали організовувати недільні школи, стали вивчати етнографію, історію, українську мову. Але навіть неспіва й поміркована діяльність українофілів викликала підозри. “Вже на початку 1862 р. Київ замість формуватися як центр української національної справи, став центром досить підозрілих національних прорахунків” [568; с. 24]. Позбавлений політичного забарвлення рух українофілів (так тоді називали прихильників усього українського) все-одно став предметом особливої уваги урядових кіл, які дійшли висновку, що українська інтелігенція становить серйозну загрозу цілісності Російської імперії. Навіть виконання українських пісень і носіння вишиваної сорочки вже розцінювалося як підривна діяльність.

У 1863 р. уряд, зокрема і російська інтелігенція, дійшли висновку, що для Росії особливо смертельну загрозу має, власне, український рух. “Проти українофілів почалася кампанія, яку очолили російські газети “Весник Юго-Западной России”, “Киевлянин” та “Московские ведомости” [757; с. 53]. Царський уряд не міг прихильно ставитися до просвітницької діяльності, що велася на Україні, адже йому було вигідно тримати пригнічені народи в темряві й покорі. Міністри освіти С.Уваров і Д.Толстой домагалися повної русифікації. І один із перших місць у цьому посідала політика заборони у школах рідної мови. “Д.Толстой ціллю народної освіти для неросійських національностей бачив асиміляцію цих народів в російському народі” [503; с.97]. З-під його пера

вийшло два циркуляри. У першому було категорично заборонено приймати на посади викладачів історії, географії, словесності у школи осіб української національності. У другому циркулярі ставилося в обов'язок попечителів Київського навчального округу в малоруських губерніях за всяку ціну позбутися українофілів на посадах в гімназіях та університетах.

Коли в Києві було відкрито російський університет св.Володимира, С.Уваров, характеризуючи завдання нового навчального закладу, відверто сказав: “Університет – моє творіння. Але я першим ліквідую його, якщо він не виконуватиме своєї мети – поширювати російську освіту і російську національність на землях Західної Росії” [696; с. 191]. Але українська інтелігенція знайшла енергійного захисника національної освіти в особі тодішнього міністра освіти О.Головіна. Він виступав за допущення малоросійської мови в початкових школах і за самостійність української мови. Та намагання О.Головіна все частіше зустрічали протидію з боку Святійшого Синоду на чолі з митрополитом Ісидором. У листі до міністра від 20 червня 1863 р. міністр внутрішніх справ П.Валуєв рішуче заперечував проти заступництва О. Головіна за права малоросійської мови, бо такої мови насправді немає, а малоросійською мовою називають зіпсовану польську. І 18 липня 1863 р. з'явилося розпорядження міністра П.Валуєва про припинення друкування книг духовного змісту, навчальних, а особливо книг для початкової освіти, українською мовою – так званий “Валуєвський циркуляр”. “За цим циркуляром давалась згода на друкування українською мовою лише творів, які належать до красного письменства” [568; с. 29].

Ці факти не могли залишити байдужими свідому українську інтелігенцію, і передусім М.П.Драгоманова. У цій ситуації М.П.Драгоманов розумів, що боротьба за мову, якій він приділяв дуже багато уваги, починає виходити далеко за межі філологічних суперечок і що її функціональний статус не може існувати нормально до тих пір, поки нація позбавлена політичної свободи. Тому у

брошури “Турки внутренние и внешние” М.П.Драгоманов пише: “Государство, в котором господствует своеволие чиновников, в котором господствует система насильственного обрусения всех невеликорусских элементов, полицейская охрана господствующей церкви и нет самой элементарной личной неприкосновенности, – такое государство не может ревностно служить делу свободы и самоуправления славянских и неславянских племен” [310; с. 27].

М.П.Драгоманов нищівно критикував царських чиновників, які впроваджували в життя таку політику, витісняли рідну мову зі шкіл неросійських народностей, рішуче висловлювався проти зневаги до національних мов, проти твердження про вищість деяких із них. Він був твердо переконаний у здатності історично скривджених мов розвинутися за сприятливих умов і забезпечити всі культурні потреби свого носія – народу.

М.П.Драгоманов вважав, що з усіх ознак національності найбільшу вагу має мова, і казав, що боротьба за українську мову в Росії за найменшої політичної вольності може піднятися на новий щабель. Коли б упала попередня цензура, то впали б теперішні перешкоди для українських книг, переважно для популярних. Уже й тепер українці впевнилися, що вони можуть видавати популярні книжки настільки цінні, що їх перекладали й великоруси. У 1874-1876 рр., коли українських книг, що були видані й поширювалися в невеликій кількості, розходилося по 27 000 примірників у рік, тоді як всеросійський офіційний комітет грамотності розширив тільки 42 000 примірників російських популярних книг на всю Росію, можна стверджувати, що за найменшої волі українська популярна література зробила б неможливою всяку конкуренцію з нею на Україні, навіть коли б школи народні й zostались цілком російськими [313; с.547].

У процесі зростання національної свідомості вирішальну роль завжди відігравало вивчення історії свого народу. Народові необхідне усвідомлення того, що його єднає спільна доля. Не менш важливим є і давність народу.

Тривала історія дає людям почуття віри в те, що нинішня сумна доля їхнього народу – це явище тимчасове. Вивчення минулого також було необхідним для того, щоб спростувати сумніви численних скептиків щодо існування української нації взагалі. Оскільки ці завдання могли виконати тільки українські історики, то не дивно, що саме вони брали активну участь у будівництві української нації. Територія Російської імперії не пристала до загальноєвропейського протестантського руху, то і мовна традиція була підпорядкована церковнослов'янській та староболгарській мовам. Отже, “на нашій землі склався сумний стан речей: щонеділі або навіть щодня в церкві, котру наш народ привчили поважати як найвищого суддю в справах духовних, виявляється зневага мові нашого народу, показується, що мова та не достойна стати способом розмови між богом і людьми” [302; с. 517].

Л.Новиченко, один із дослідників творчості М.П.Драгоманова, вважав, що саме у праці М.П.Драгоманова “Очерк історії цивілізації в Україні” його відкриттям було те, що “прихильниками і наслідувачами такої етнорівелюючої унітарності й централізації історично могли бути й бували насправді не тільки адепти монархічного абсолютизму, чиновницько-поліцейської державності, але й представники певних революційних рухів, які за своїм призначенням повинні були б покінчити з усілякою суспільною нерівністю” [620; с. 76].

М.П.Драгоманов попереджував, що завдання для тих, хто не зрікся українства, надзвичайно важливе: на відміну від набагато численнішої інтелігенції інших країн, українській треба було виконувати не по одній, а по декілька справ одночасно [591; с. 135]. Інтелігенція, найперше письменники, мала зрестися не йти з України, упертися на тому, що „кожний чоловік, вийшовши з України, кожна копійка потрачена не на українську справу, кожне слово, сказане не по-українськи, єсть видаток з української мужицької скарбниці” [302; с. 306].

Заслуга М.П.Драгоманова в тому, що він із властивою йому ерудицією та

інтелектом аналізує різнобічні сторони процесу русифікації рідного народу. Характерною особливістю його критики є те, що вона торкається не окремих чи випадкових фактів, а стосується типових у загальнодержавному масштабі процесів суспільного життя, до оцінки яких учений і політик підходив із загальносоціальних, наукових і філософських позицій. У XIX ст. починає формуватися нове покоління спільності, яке спирається на спільність мови та культури. В Україні, як і в інших країнах, виникнення й поступове поширення ідеї національної свідомості, що базувалося на етнічній тотожності, стає однією з головних тем нової історії.

На початку 70-х р. XIX ст. головним осередком українського руху став Київ, де зосередилися значні інтелектуальні сили і де стала відроджуватися справа українофілів. Як пише Д.Дорошенко, “Київська Громада об’єднала в собі ряд блискучих талантів на всіх долях культурного і громадського життя, які зуміли не тільки в широких розмірах організувати працю з обсягу науки, письменства й мистецтва, але й вкласти новий зміст у цю працю, сформувати наново українську національну програму, нарівні з вимогами свого часу” [433; с.293]. Громадівці організували культуротворчу діяльність національного спрямування. У 1873 р. за їх ініціативи було створене в Києві українське наукове товариство під назвою “Південно-Західна Філія Російського Географічного товариства”. Цей заклад став центром діяльності українських учених, які займалися лише дослідженням географії та суміжних наук, а загалом українознавчими студіями, впорядкуванням знань і фактів з української історії, словесності тощо. Київська Громада придбала також газету “Київський телеграф”, яка стала виразником її українських ідей. Головним редактором газети було призначено М.П.Драгоманова.

Такий розмах українського національного руху налякав урядові кола. Блискуча маніфестація українських наукових сил, за висловом М.Грушевського, штовхнула ворогів до нових методів боротьби. Південно-Західний відділ

Російського географічного товариства почали називати в російській пресі українофільським кагалом, що під прапором науки провадить політичний сепаратизм [568; с.102]. Тому наприкінці 1874 р. помічник куратора Київського навчального округу округу М.Юзефович направив до уряду донос на членів громади і вимагав ліквідації Географічного товариства.

У серпні 1875 р. цар Олександр II для вироблення засобів боротьби з українофільською діяльністю наказав створити комісію, до складу якої увійшли міністри внутрішніх справ і народної освіти, обер-прокурор Синоду, начальник жандармерії та сам М.Юзефович. Комісія ухвалила, що “допустити окрему літературу на простонароднім українським нарiччi значило б покласти тривку основу для переконання в можливостi відокремлення України від Росiї”.

Комісія запропонувала закрити “Південно-Західну Філію Російського Географічного Товариства” і Київську Громаду, припинити видання “Київського Телеграфа” вислати М.П.Драгоманова і П.Чубинського за межі України. Після ухвал комісії міністерство освіти заборонило викладання в початкових класах будь-яких дисциплін українською мовою, наказало вилучити зі шкільних бібліотек книжки, написані українською мовою або українофілами, розпорядилося замінити вчителів-українців на росіян. Цар Олександр II, якого прославляли як царя-реформатора і визволителя селян від кріпосного рабства, прийняв усі рекомендації комісії і 18 травня 1876 р. підписав указ про заборону в Російській імперії друкування українською мовою будь-яких текстів, окрім художніх творів та історичних документів. Заборонялися також прилюдні читання українською мовою, постановка театральних вистав, викладання навчальних дисциплін тощо.

Це була вже друга заборона центральною владою мови великого народу. Емський указ завдав тяжкого удару розвитку української культури, яка почала тільки бурхливо відроджуватися і виховала геніальну плеяду українського письменства. Багатомільйонний народ, його культура й історія виявилися поза

законом. Становище було настільки жалюгідним, що мати Лесі Українки, письменниця О.Пчілка, писала у спогадах до композитора М.Лисенка: “Дійшло до того, що й взагалі саме слово українське в книжці, журналі, пісні стало підозрілим, а далі й зовсім забороненим, навіть у піснях, справді, зовсім невинних” [180; 39 арк.].

Після указу 1876 р. централісти поставили перед собою мету остаточно знищити культурно-національне українське життя. Почалося, як писав І.Франко, “Дантове пекло, у якому опинився цілий народ, що колись добровільно прилучився до Росії, розламав китайську стіну, якою вона, Росія, була відгороджена від світу, втягнув її у концерт європейських держав” [719; с. 86].

Учителі та викладачі перебували під пильним наглядом адміністрації, і українська культура могла просуватися в народні маси, – доповідав Петербургові куратор Київського учбового округу П.Антонович, – лише посередництвом невдах на посадах волосних і сільських писарів, прикажчиків і касирів. П.Антонович до найменших подробиць осмислив проблему притягнення до округи кращих педагогічних сил для викладання російської мови. Це мусили бути великоруси, замість “уроженцев здешнего края”, які навіть після довгого навчання не оволодіють правильною російською вимовою. Він також обґрунтував потребу збільшення оплати для викладачів цієї категорії” [568; с. 105].

Указ царя про заборону української мови також серйозно підірвав віру у свою справу багатьох діячів та талановитих людей, які відроджували національну культуру. Помилявся П.Куліш, який сподівався на те, що росіяни займуться політикою, а українцям дадуть змогу вільно розвивати власну культуру. В.Антонович стояв за компроміс, за яким бачив для себе можливість належати й українському і російському народам. М.Костомаров, який занепав духом і навіть радив товаришам підкоритися політиці царату, писав, що

потрібно для народу видати священну і церковну історію, катехізис, повчання отців церкви, житій улюблених народом святих і пояснення богослужіння, але вважав українську мову придатною лише для “хатнього вжитку” і стверджував, що “смішно було б, якби хто-небудь переклав на південноруську мову “Космос” Гумбольта чи Римську історію Момзена” [521; с. 2].

П.Гулак-Артемівський був переконаний, що його рідну мову чекає безрадісне майбутнє: “Думка про те, що, напевно, недалекий той час, коли назавжди зникнуть не лише сліди малоросійських звичаїв і старовини, а й сама мова зіллється з величезною рікою могутньої і панівної російської мови, не залишивши по собі жодних слідів свого існування, породжує в мені такий відчай, що є миті, коли мені хочеться відмовитися від усіх своїх намірів і сховатися у мирному затишку простого селянина, щоб зловити останні звуки рідної мови, що вмирає з кожним днем” [696;209].

До найближчого оточення російського імператора належав українець В.Кочубей, який був вороже настроєний до ідеї самостійності та незалежності України. Він підкреслював, що, хоч народився хохлом, більший росіянин, ніж будь-хто інший. Він розглядав проблеми існування рідного народу як “дріб’язкові міркування”. Для нього більш важливими були глобальні проблеми всього суспільства, а “мікроскопічні погляди” його не турбували [757; с. 67].

На противагу цим міркуванням, одним із тих, у кого не виникло жодних сумнівів, хто вирішив продовжувати нелегку боротьбу за існування української мови, був М.П.Драгоманов. Величезне обурення викликав у нього Емський указ. І вчений одним із перших виступив з його критикою. Дізнавшись про скликання в Парижі Всесвітнього літературного Конгресу під патронатом всесвітньовідомих письменників В.Гюго та І.Тургенєва, М.П.Драгоманов звернувся до учасників конгресу з протестом проти ганебної заборони російського самодержавства. Він підготував і видрукував французькою мовою брошуру під назвою “Українська література, заборонена російським урядом”,

яка була роздана всім делегатам Конгресу і набула поширення й широкого відгуку в Європі та світі.

М.П.Драгоманов продовжував вірити в українську національну справу. Але трагізм становища науковця посилювався тим, що після прийняття Емського указу його друзі та однодумці, очікуючи заслать, доходили до переконання про марну політичну діяльність. О.Кістяківський, наприклад, уже декілька років не підтримував політичного спрямування українофільського руху. Для В.Антоновича 1876 р. також став найгіршим у його житті, тому діяти надалі треба було дуже обережно [757; с. 115].

Цікаву характеристику трьох українських лідерів та їх тодішнього становища знаходимо у “Щоденнику” О.Кістяківського, де П.Чубинського схарактеризовано як дитя порівняно з мудрим та обережним В.Антоновичем, М.П.Драгоманов також “дуже наївний”. На думку О.Кістяківського, побиті ці діячі тому, що вони обидва чисті малороси, нестримані на язик, впадають усім в очі своєю активною діяльністю. “Кожен із них своєю нетактовністю, своїми відгуками про інших нажив купу особистих ворогів” [501; с. 224].

1876 р. став для світогляду М.П.Драгоманова межею між його українофільськими та українськими поглядами. З метою розширення літературної та політичної діяльності він встиг вчасно виїхати за кордон. Прибувши до Відня, де австро-угорська влада не захотіла надати притулок політично неблагонадійному емігрантові, а потім до Женеви, М.П.Драгоманов усвідомив себе, з одного боку, посланцем українського культурного громадянства, яке давно виношувало плани заснування за кордоном безцензурного громадсько-культурного і літературного видання, а з другого, – політичним вигнанцем російського самодержавства [711; с. 115].

Трохи згодом з’явилася праця М.П.Драгоманова “По вопросу о малорусской литературе”, де у передмові автор писав, що українцям залишається тільки йти своєю дорогою і працювати, працювати та ще раз

працювати для свого народу, сподіватися лише на власні сили, не звертати уваги на круків, “що каркають безглуздими циркулярами” [425; с. 351]

Як це не дивно, але ці заборони стосувалися не всієї літератури. М.П.Драгоманов пише, що в Росії з 1863 р. завелося так: віршовані поеми, прозові повісті можна було друкувати українською мовою. Проте з 1863 по 1872 рік світ побачила лише одна книга, написана українською мовою, – катеринославська брошура про суди. Кілька разів піднімалося питання про те, чи й досі заборонене друкування українською мовою, чи, може, сама цензурна адміністрація вже забула своє рішення? Відповідь на це питання була отримана в 1872 р., коли цензура, як ні в чому не бувало, пропустила друге видання книги “Дещо про світ”. Дорога й іншим виданням була відкрита. М.П.Драгоманов підкреслив: “Коли інших видань не з’явиться доволі, народолобці мають пеняти на себе, а не на цензуру” [302; с. 219].

М.П.Драгоманов вважав найкращим на той час і найреальнішим виходом із цієї ситуації друкування книжок у Галичині, де не було заборонено друкування творів українською мовою і де на той час теж гостро відчувалася потреба в українському літературному слові. Там виходили книжки низької літературної якості, які викликали сміх недоброзичливців української словесності, а деякі були продані крамарям на папір по 1 копійці. Але українською мовою в Галичині було перекладено вірші А.Фета і “Мазепа” Д.Байрона.

Знову і знову М.П.Драгоманов підкреслював: треба було б мати менше страху, а більше такту й праці; лінь і неакуратність були причиною того, що деякі з готових рукописів пропали. Пасивність була винна в тому, що українці себе зв’язували більше, ніж Валуєвський указ. Так протягом кількох століть підточувалася престижність української мови, причому настільки результативно, що в умовах гострих випадів проти українофільства навіть такий учений, як М.Костомаров доводив, що українська мова поза хатнім вжитком ширшої долі не матиме, і тому високовартісні історичні праці писав російською

мовою. Оскільки за своєю культурою та мовою українці були близькоспорідненими з росіянами, то царський уряд мав Україну за частину російських земель. З цього приводу навіть на медалі, викарбуваній на честь імператриці Катерини II у 1793 р., було написано: “Я повернула те, що було відібране”.

Щодо питання розвитку народної освіти, то царат та його ідеологи завжди дотримувалися єдиних поглядів: вони намагалися обмежити її тільки елементарною грамотою та рахунком, денационалізувати зміст її роботи. І в цих умовах постійною духовною потребою, глибоким внутрішнім стимулом була для М.П.Драгоманова небезпечна в умовах царської Росії праця в ім'я розбудови рідної мови, літератури, культури, боротьба проти офіційних заборон у цій важливій сфері національного відродження.

Дехто з учених намагався довести, що окремої української мови взагалі не існує, а малоруське нареччя не здатне функціонувати в ролі повноцінної літературної мови. Зокрема, професор Т.Флорінський у книжці “Киевских университетских известий” у 1898 р. стверджував, що “малорусский язык есть не более как одно из наречий русского языка”. [218; 70 арк.]. Російське великодержавництво було зацікавлене в прилученні й української інтелігенції до підтримки і розвитку імперської ідеології завдяки стримуванню розвитку української мови, позбавленню її носіїв національної самосвідомості. А упереджене і в багатьох випадках негативне ставлення представників російськомовного населення України до оволодіння українською мовою було передтечею теорії “злиття мов”.

М.П.Драгоманов постійно висловлював занепокоєння тим, що в запалі політико-ідеологічної боротьби знярядям русифікаторської політики стала й мова. Він добре усвідомлював, що, потрапивши під тоталітарний тиск унітарно-централізованої Російської імперії, український народ виявився усуненим від співучасті у творенні європейської та світової цивілізації.

Отже, самодержавний уряд проводив політику насильницької русифікації населення, ставлячись до української мови як до наріччя, діалекта російської мови. Цю шовіністичну політику офіційно підтримували шкільні та церковні відомства. Провідна роль у її здійсненні належала закону божому та заходам релігійно-монархічного змісту. Служителі релігійного культу ретельно стежили за тим, щоб у школах чітко проводилися богослужіння і не вживалася українська мова, щоб для початкового читання не використовувалися українські книжки.

В Україні виникнення і поступове поширення ідеї національної свідомості, що ґрунтується на етнічній тотожності, стало однією з головних тем суспільно-політичного і культурного життя. У мові втілені всі думки нації, її традиції, історія, релігія, культура, освіта, її серце та душа. “ Мова пов’язує різні класи й релігії, вона не лише засіб спілкування, але, оскільки вона виступає унікальною системою світобачення та самовираження окремої нації, також дає змогу представникам цієї нації розуміти одне одного на глибинному, підсвідомому рівні” [395; с. 73].

Саме тому була необхідною непохитна національна боротьба М.П.Драгоманова за вільний розвиток українського слова і культури, за право української мови на самостійний розвиток, за її творчі перспективи. Він підкреслював, що мова – це живий організм, який росте і розвивається з людьми і між ними, тому повинен змінюватися відповідно до зростання людини, громади. Учений звертав увагу на те, що мова повинна бути інструментом для впровадження в народ думок поступових, а не староосвітської гнилизни й темноти.

М.П.Драгоманов дуже цінував українську мову, а у своїх “Чумацьких думках” казав, що: “При одній волі вживати українську мову в школах приватних, навіть попри обов’язковій російській, скоро б показалося, що в українських школах діти хутчіше виучуються читати й розуміти книги, навіть

російські, ніж при теперішньому порядку, а се б притягло до українських шкіл народ і земства, так що останні б почали вводити українську мову в свої школи, а коли б закон тому перечив, то добились би відміни закону. Так в які-небудь 5-10 років однією силою педагогічних аргументів початкові народні школи у нас стали б національними, хоч би з них і не витіснено було цілком і російської мови, та певно й церковнослов'янської” [313; с. 549].

Однією з особливостей суспільного функціонування мови є те, що вона з давніх часів свого існування в суспільстві є і знаряддям, і об'єктом ідеологічної боротьби. У такому спрямуванні М.П.Драгоманов піднімає це питання в багатьох своїх працях протягом усього життя. Зокрема, у 1870 р. у журналі “Весник Европы” вчений надрукував рецензію, що мала назву “Малоросія в її словесності”, на працю російського фольклориста І.Прижова.

З перших рядків статті М.П.Драгоманов наголошує на тому, що ніхто не зможе заперечити значної участі Малоросії в утворенні та становленні російської культури, але її значення до кінця ще не з'ясоване. І однією з причин цього є те, що “на нее смотрят или как на одну из незначительных провинций России, которая ничем особенно не отличается от других, или как на край, который если и имел своеобразную историю и сохранил многие отличия, то эта история и эти отличия имеют слишком местный интерес, как особенности истории и быта какого-нибудь бывшего казанского или астраханского царства” [302; с. 55].

М.П.Драгоманов із жалем констатує, що на Малоросію рідко дивляться як на країну, яка, з одного боку, має оригінальну своєрідність, а з іншого, – риси, загальні для всього російського світу. І якби їх не було, то й теперішній стан Русі був би зовсім іншим. Більше того, майбутнє Русі теж могло б бути зовсім іншим, і характер вона мала б зовсім інший. Тому що Україна за своїм географічним положенням, історією, етнографією тощо є перехідним членом від Росії до південно-західного слов'янства, а отже, і до всієї південно-східної

Європи.

Оскільки від історії та розвитку культури невід'ємні розвиток та становлення мови цього народу, М.П.Драгоманов робить далі екскурс у глибини виникнення української мови. Дослідник наголошує, що Просвіта на Русі з'явилася на півдні, у Києві, де створювалися літописи і звідки бере свій початок християнство. Освіта й література також почали поширюватися з Києва, де жили П.Могила, Ф.Прокопович та інші. Висвітлюючи свої погляди на історію України, на її стосунки з Росією в давні часи, М.П.Драгоманов звертає увагу безпосередньо на питання мови. Його обізнаність з цією проблемою підтверджує посилання на твори видатних лінгвістів, зокрема Ф.Буслаєва: “Малорусское наречие отличается от великорусского самостоятельными этимологическими формами в склонениях и спряжениях, замечательных по большей древности” [302; с. 155]. М.П.Драгоманов наводить чимало цитат, якими відомий учений доводить існування “южнорусского языка” ще за часів “Слова про Ігорів похід”.

М.П.Драгоманов також звертається до цієї визначної пам'ятки давньоруської літератури і, виявляючи глибокі знання мовознавця, пише: “Множество слов и до сих пор употребляемых в Малороссии: година, туга, оксамиты, Днепре-Словотуци и т. д., много форм языка, выражения, размер и по местам рифма точь-в-точь как в украинских думах...” [302; с. 10].

Аналізуючи західноросійську літературно-друкарську роботу XVI ст., учений підкреслює, що її інколи сприймають досить однобоко, тільки як православну реакцію пропаганді католицизму. Але тоді, говорить М.П.Драгоманов, “на тогдашнем русском (западнорусском) литературном языке, развивавшемся на почве малорусского и белорусского наречий, писали и католики, и протестанты, как и православные.” [302; с. 10].

У своїх “Чумацьких думках” М.П.Драгоманов назвав мову народною і національною священою. “Мова й має найбільше практичної ваги, бо вона є

спосіб, котрим люди розуміються, через котрий іде до людей освіта. От через це найбільша частина й політичної справи національників зводиться до права певної мови в уряді, суді, школі, а надто в початковій”.[313; с. 554] Але застерігав учений, що мова не ставала для людей вищою за самих людей. “Тільки ж і важність мови не може доходити до того, щоб освічена людина дивилась на неї як на святощ, вищу від людини. Мова все-таки слуга людини, а не пан. Мова мусить рости і перемінатись відповідно зросту людини, громади. Людина вільна уживати й вчити і чужі мови” [313; с. 554].

Не потрібно противитися тому, щоб люди з простого народу знали й чужі мови, адже це означає противитися природі й ризикувати тим, що ми набриднемо народові з нашими намовами. (Найбільше недоладний резон, який виставляють народові, щоб держався свого, словами Т.Шевченка: “Бо хто матір забуває, того бог карає”. Адже ж і народ бачить, як Шевченків замикають у тюрми, а перевертні роблять кар’єру) [313; с. 557].

“У Росії були часи, коли навіть без усякої трати національної волі вищі стани настільки погнались за мовою французькою, що дехто з них майже зовсім не вмів говорити по-російському. Патріоти-моралісти докоряли їм і прославляли питому мову майже тими самими словами, які читаємо в наших народовців. І ніщо не помагало, аж поки не з’явилися на російській мові Жуковські, Пушкіни, Лермонтови, котрі могли робити конкуренцію французьким письменникам. Тепер уся справа там скінчена. І у нас не може бути інакше” [302; с. 556].

М.П.Драгоманов також багато уваги приділяв питанню зросійщення українців. “Обрусіння не є наслідок якоїсь національності, а є вселюдська проява певного державного порядку і мусить бути побиване певними вселюдськими заходами до реформи їх” [302; с. 549]. Статті М.П.Драгоманова “Малороссия в ее словесности” і “Чумацькі думки” стали ніби своєрідним оглядом-підсумком попереднього шляху розвитку української

мови і літератури. Ними автор заперечував тим, хто вважав, що “по-малорусски почали писати тільки весельчаки і чудаки з часів Котляревського”, хто був переконаний, що мова південноруської літератури XVII-XIII ст. була або загальноруською, або церковнослов'янською, або сумішшю руської і польської мов. Саме такі виступи підкреслювали сміливість і патріотичність М.П.Драгоманова в той скрутний час, коли позбавлена рідної мови Україна перетворювалася на частину Російської імперії, а “підданий фронтальній русифікації і денаціоналізації український народ обікрадений історично і культурно, перетворювався у вірнопіддане населення” [301; с. 79].

Але український народ мав право на існування, і він заслуговував розмовляти рідною мовою. За володіння територіями України завжди точилася боротьба. М.П.Драгоманов писав у листі до Ю.Бачинського: “Еманципація хлопів – лежала в основі всіх руських рухів з XVI століття. В 1848 р. найбільший гнобитель русинів були – польські пани” [183; 123 арк].

Царизм все-таки дещо робив для розвитку української мови та літератури. У 1873 р. був споруджений пам'ятник Б.Хмельницькому в Києві, друкувалися в російських журналах статті про Україну, з'являлися деякі твори письменників українською мовою. М.П.Драгоманов шляхом розумної полеміки намагався спрямувати цю роботу в потрібне русло. Такі наміри вченого підтверджує лист до В.Навроцького від 15 липня 1873 р., у якому він писав “тільки про те, чого не можна було зачіпати прилюдно” [568; с.91]. Теоретично не заперечуючи критики російського уряду, М.П.Драгоманов переконував не накидатися на Росію, щоб “криками не пошкодити тій роботі, якій сприяє сам уряд, як, наприклад, створення відділу Російського географічного товариства в Києві. У цьому ж листі М.П.Драгоманов радив народовцям зважити свої внутрішні сили і для цього поставити перед собою питання чітко: “чують вони в собі силу Мацціні (борець за визволення Італії), а в Києві бачать молоду Італію. Якщо так – тоді нехай ідуть проти Росії, та тільки нехай вже прямо кличуть

революцію” [183; с. 135 арк].

Ґрунтовні висловлення М.П.Драгоманова з приводу існування та функціонування української мови містяться в його статті “Що таке українофільство?” (1881р.). Вона з’явилася з-під пера вченого як відповідь на однойменну статтю Л.Алексєєва, надруковану в “Русском богатстве”. М.П.Драгоманов звертає увагу на те, що понад три мільйони українців живуть в Австрії, мають близько 15 періодичних видань і користуються рідною мовою не лише в початкових школах, а й гімназіях та університетах. Там існують перекладені українською мовою не лише твори російського письменника М.Щедрина, але й усесвітньо відомих зарубіжних літераторів Д.Байрона, П.Шеллі, В.Шекспіра.

М.П.Драгоманов підкреслював, що студенти, виходячи з університету, говорять українською мовою про Спенсера, про медицину, про тригонометрію. І це так само природно, як у Парижі про це говорять мовою французькою, а у Москві – російською. “Двадцять мільйонів українців перестануть говорити по-українському, – наголошував М.П.Драгоманов, – а стануть говорити половина по-польському, половина по-російському, частина їх, що живе за Карпатами, по-угорському, а живуці на Буковині – по-німецькому або по-валашському” [302; с. 440]. Все одно ніхто з українців не стане говорити по-загальнолюдському, – впевнений М.П.Драгоманов. Тому що і мови такої взагалі не існує, і тому що жодна з перерахованих мов не має такого значення міжнародної мови, як, наприклад, французька чи англійська.

Крім того, поки українці будуть виробляти власну мову (замість того, щоб прагнути до засвоєння здобутків загальнолюдської цивілізації рідною мовою або засвоювати чужі мови), можуть відбутися нові “адміністративні комбінації”: наприклад, поляки можуть опинитися під владою німців, і тоді українцям знову ж таки доведеться займатися переробленням мови [311; с. 434].

М.П.Драгоманов обґрунтовує свій погляд на розвиток мови взагалі.

Оскільки мова має значення як засіб для обміну думками, він погоджується з тим, що було б досить зручно, якби увесь світ розмовляв однією загальною мовою. Проте, зазначає вчений, людина розвивалася через багатство націй та мов. Це розмаїття розділяє між собою багатьох людей, і було б бажано зробити загальний засіб для обміну думками між націями. “Але, – пише М.П.Драгоманов, – оскільки національні мови розділяють осіб двох націй між собою, то вони з'єднують між собою осіб однієї нації. А взявши до уваги, що середню кількість знає індивід має з людьми близькими, можна дійти висновку, що національні мови більше з'єднують людей, ніж розділяють їх” [751; с. 81]. Учений підкреслював, що вигідне для всього людства вирішення завдання про універсальну мову повинно міститися в тому, щоб досягти зовнішнього об'єднання націй, не знищуючи внутрішнього з'єднання їх частин.

Відстоюючи свою позицію, М.П.Драгоманов підводить підсумок: відроджувати українську націю немає необхідності, оскільки вона і не вмирала, а існувала завжди, і продовжує існувати, хоча в Росії вона існує майже виключно серед так званого простонароддя. І якщо видимою ознакою національності служить мова, то варто визнавати її існування, оскільки українська мова збереглася як мова самостійна і досить чиста. Людина, яка досконало володіє мовою, легше і повніше реалізує свій інтелектуальний потенціал, швидше й адекватніше налагоджує стосунки з іншими людьми. Тому що мова – найважливіший засіб не тільки спілкування, а й мислення, здобуття знань, саморозвитку і самовираження людини.

Мову вважають основним чинником у педагогічному та освітянському процесах. Але українська мова ще не така сильна, щоб зайняти провідне місце в українській школі. М.П.Драгоманов писав: “...наглої педагогічно-практичної потреби вводити тепер українську мову в школи немає, а що потреба ця дальшого, сказати б, ідеального порядку. Недобре для громади, коли просвіта в ній різко ділиться на вищу й нищу, бо тим спиняється натуральний обмін між

верствами громадянства. Але цю потребу зразу можуть зрозуміти тільки радикальніші ідеалісти, демократи” [301; с. 115].

Перше введення української мови у школи середні й виші на Україні, певно, відбудеться через реформу викладання російської мови й літератури так, щоб при ньому йшло порівняння з українською мовою, а також читання творів народних і найліпших українських письменників паралельно з російськими. Далі зріст української літератури впливав би й на школу і, нарешті, земська автономія давала б можливість розширити вживання української мови до обов'язковості, а з другого боку, автономія професорська давала б можливість закладати й по вищих школах українські курси, які привчили б громаду вживати українську мову й для вищої науки [313; с. 548].

У другій половині ХІХ ст. розвиток мови відбувався в надзвичайно складних умовах, але М.П.Драгоманов весь час наголошує на тому, що все-таки розвивається національна література, з'являються яскраві зразки українських творів. Він писав, що не можна не бачити творчого доробку українською мовою Т.Шевченка і Ю.Федьковича, І.Котляревського, І.Нечуя-Левицького, Марка Вовчка, низки перекладів, декількох досить пристойних популярних брошур.

А коли у Львові було надруковано першу частину поеми В.Гете “Фауст”, перекладену І.Франком, М.П.Драгоманов писав у своїй статті під назвою “Гете и Шекспир в переводе на украинский язык”, що перекладачеві належить честь довести московським націоналістам, а разом з ними і всім великоросійським літераторам, що українська мова в багатстві, вишуканості та гнучкості форм не поступається жодній із сучасних літературних мов слов'янства і зовсім не така бідна поняттями, щоб на ній важко було перекладати глибину філософських думок і описувати високохудожні образи. М.П.Драгоманов підкреслює: “Это не язык простонародья только, как утверждают московские невежды, а язык целой нации, политическое будущее которой еще впереди, но чье место на право самостоятельного развития в ряду цивилизованных народов уже завоевано и не

может быть занято никем иным” [257; с. 145].

Українська література 60-х рр. XIX ст. у зіставленні її з російською вражала М.П.Драгоманова відсталістю, мізерністю мистецького зображення і взагалі неправильним розумінням з боку письменників своєї місії. Сприяти піднесенню української самосвідомості могла тільки реалістична література, зміст якої наповнювала б пропаганда нових європейських ідей. М.П.Драгоманов був переконаний, що лише художній реалізм є єдино цінним і плодотворним напрямом [568; с. 82].

Твори Т.Шевченка і Марка Вовчка учений вважав сильним боком української літератури. Він навіть суб’єктивно твердив, що реалістичні твори письменниці мали значно більший успіх у 60-х рр., ніж Т.Шевченка. М.П.Драгоманов вважав, що Т.Шевченко не міг задовольнити потреб прогресивної молоді того часу, бо творчість його уступала реалістичності зображення народного життя в російській літературі, у ній виходили на поверхню відгуки романтичної епохи, тобто не типи, а ідеали українців. Серед українських письменників 60-х років, крім Т.Шевченка і Марка Вовчка, М.П.Драгоманов не бачив реалістів, які б порушили насущні питання, відтворили живі типи молоді, що перейнялася західноєвропейськими соціалістичними ідеалами так, як, наприклад, у російській М.Чернишевський чи І.Тургенєв [568; с. 83].

Вирішальним показником життєвої сили української мови була література, створена цією мовою. Художня література, зокрема, є вищою формою використання мови, вона демонструє її можливості, сприяє її збагаченню. І хоча не вона визначає долю будь-якої мови в суспільстві (в історії було чимало прикладів, коли якоюсь мовою створювалися визначні художні твори, а сама мова відмирала), проте чимало представників української інтелігенції докладали усіх зусиль для відродження мови свого народу.

Першим проявом української літературної мови стала публікація в 1798р.

“Енеїди” І.Котляревського. Створена на основі славнозвісного твору римського поета Вергілія, вона змальовувала античних героїв та богів у вигляді козаків та дівчат, які спілкувалися яскравою народною українською мовою. М.П.Драгоманов писав з цього приводу: “...усе живе, т.є. живим язиком і про інтересне діло написане по-українському від І.Котляревського, котрого “Енеїда” знайшла колись не тільки читачів, але й подражателів у Великій Русі, до Шевченка і М.Вовчка, мало свою пошану і добрий привіт у Росії” [257; с. 90].

Один із активних представників партії слов’янофілів В.Ламанський не раз висловлювався в журналі “День” про те, що думка про якусь окрему українську літературу є величезною нісенітницею, адже самостійна українська література є немислима. На його думку, українці, що перебували під владою Австрії, не повинні писати мовою Т.Шевченка і М.Вовчка; вони, як і всі інші українці, повинні прийняти російську мову, а свою рідну вживати тільки в ролі сільських говорів, для власних хатніх, побутових потреб. Спільної української мови, переконував В.Ламанський, немає, а є лише місцеві піднаріччя, на яких і рекомендується розвивати “місцеву словесність малоруську”. Він навіть не припускав, що ця “місцева словесність” може служити спільним зв’язком для малоросійського народу [757; с. 75].

М.П.Драгоманов інколи у своїх працях цитує В.Ламанського, критикує його. Але цілком справедливо виділяє у його висловленнях і позитивні думки: “обсуджуючи питання про літературу українську в Росії і про галицьку і висказавши ідею, що неможливе діло, щоб література українська зовсім віділилася з російської, однако ж прибавив, що є потреби літературні і культурні, котрі найлучче можуть бути удовольнені тільки українським словом, а про Галичину сказав, що не можна зупинити галичан од роботи над розвитком своєї народної літератури” [257; с. 91]. У ті часи, коли активізувався напад на українську літературу в Росії та в Галичині, пише М.П.Драгоманов, В.Ламанський у своїй брошурі про італійську літературу сказав, що недобре

роблять крайні великоруські патріоти, які неприязно дивляться на намагання малорусів і галичан розвивати свою народну літературу.

У середині ХІХ ст. виділяються два напрямки у розвитку української мови. Представники першого – М.Вовчок, Л.Українка, І.Франко, Ю.Федькович, М.Коцюбинський, П.Мирний – продовжували традиції Т.Шевченка і будували свою творчість на основі народної мови. Але й ставили собі за мету розвивати і вдосконалювати українську літературну мову новими стилістичними компонентами, новими жанрами і формами відповідно до нових соціальних потреб життя народу. У доробку цих літераторів значне місце посідали публіцистичні та науково-публіцистичні твори. У численних альманахах, журналах, часописах того часу поряд із творами художніми друкувалися наукові та публіцистичні статті, які торкалися багатьох суспільних, культурних, освітніх та побутових питань. А це разом із тим вимагало розширення й удосконалення засобів лексики, фразеології тощо.

Представники іншого напрямку (наприклад, К.Шишков) виступали за архаїзацію мови, заперечували потребу удосконалення її новими мовними елементами, які б відповідали часу та новим історичним подіям, явищам суспільно-політичного життя. Дехто з них, прислухаючись до думок західноєвропейських модерністів та декадентів, пропонував створити окрему “салонну мову” [757; с. 81].

Саме в умовах боротьби цих двох напрямів і проходив у ХІХ ст. розвиток української літературної мови, розширювалися сфери її застосування, відбувалося удосконалення її окремих стилів та жанрів. М.П.Драгоманов не лише виступає на захист української мови, яка в умовах царських заборон і переслідувань не мала змоги вільно розвиватися, але й відстоює необхідність створення цією мовою повноцінних жанрів – літературного, публіцистичного, наукового.

У роботі “Антракт з історії українофільства” М.П.Драгоманов говорить про

українофілів, які аргументували потреби народної освіти “на окремишності української народної мови”. М.П.Драгоманов зауважує: “Однак спитаєм самих себе і між собою безсторонньо: чи вияснена так тая самостійність науковим робом, щоб стала очевидною?” [302; с. 226].

І далі він цілком об’єктивно і справедливо ставить питання про відсутність наукової бази для розвитку мови. Учений говорить про те, що немає повної наукової української граматики, зробленої на основі народної мови і викладеної порівняльним способом, що немає хорошого українського словника. І поки немає ні наукової грамоти, ні наукового словника української мови, то немає ніякого сенсу вимагати офіційного визнання української мови. Ніхто не досліджував належним чином українську мову й українську писемність.

Були лише поодинокі публікації, але системності в них не спостерігалось. Сам учений одним із перших почав досліджувати ідейний розвиток Т.Шевченка в широкому історико-культурологічному контексті, окреслив низку концептуальних думок і посів чільне місце в українському шевченкознавстві другої половини ХІХ ст. [501; с. 11]. Саме після цього стала українська культура дещо систематизуватися. М.П.Драгоманов був твердо переконаний, що будь-яка мова може мати право на існування тільки за наявності справжньої наукової бази. А поки науково не обґрунтовано статус української мови, то не логічно вимагати від влади ввести її у школи та університети.

Для М.П.Драгоманова було дуже важливим не лише повернення мови на сторінки газет та журналів, а й для передання нею малоруському народові наукових знань. Тому він пропонує співвітчизникам не сидіти склавши руки, а скористатися цим часом і підготувати якомога більше книг рідною мовою.

Учений переконує, що величезну користь народові принесла б наукова бібліотека, у якій обов’язково має бути популярна енциклопедія, що охоплюватиме арифметику й геометрію, механіку й астрономію, фізику й хімію, геологію й біологію, антропологію й соціологію. Саме така література викличе

повагу до малоруського діла, а в народі підніме повагу до мови, викличе бажання вивчати її, спілкуватися та писати нею нові літературні твори.

І тут М.П.Драгоманов не просто обмежується порадами чи висловлює власні міркування, а йде далі, виявляючи глибокі лінгвістичні знання справжнього вченого. Він переходить до питання про те, що така енциклопедія, як будь-яка наукова література, повинна бути викладена справжнім науковим стилем, що вміщує в себе повноцінну та різноманітну термінологію. Оскільки українська мова знаходиться ще на шляху власного розвитку та становлення, то вироблення української наукової термінології буде справою новою і нелегкою. М.П.Драгоманов передбачає, що націоналісти ставитимуть понад усе оригінальність і тому вимагатимуть зовсім нових термінів (як зробили чехи або як хотіли зробити петербурзькі слов'янофіли часів Шишкова). Відшукуватимуть старі слова з історичних документів або користуватимуться термінами інших народів. Вироблення термінології, – справедливо вважав М.П.Драгоманов, – справа, яка вимагає великих знань. Він говорив про те, що в розробленні української термінології можуть бути використані й одноплемінні мови, і переклади інших слів, й утворення нових народних коренів; крім того, можна використовувати слова іншомовні, якщо вони широко вживаються й утворили похідні форми. Але, окрім таланту і знання, наголошує вчений, необхідно, щоб люди, які займаються цією справою, користувалися системою і поставили собі за мету створити не просто оригінальну термінологію, а практичну і зрозумілу народові. Тому за це мають взятися передусім кваліфіковані вчені та справжні патріоти. Він радить: беручи до уваги обставини, у яких живе український народ, щоразу, коли не можна знайти або придумати українського слова (у якому б корінь був видним і зрозумілим), можна було би брати і російські терміни, які походять від церковнослов'янської або старомалоруської мов, або перекладати англійські чи німецькі слова. М.П.Драгоманов упевнений, що за такої системи українська термінологія, не втративши своєї ваги для України,

могла б принести чимало користі і самим великорусам. Особливо, якщо б вони звернули увагу на зближення вже існуючої термінології з мовою народною.

Відомо, що для розвитку мови (зокрема й літературної) велике значення мають словники, лексикографічні праці, у яких відображено картину словникового складу національної мови, зафіксовано її розвиток, зміни значень різних слів, утверджено певні норми словотворення і слововживання, відокремлено діалектизми, вульгаризми, просторіччя від норм літературної лексики, якою користується розмовна і писемна літературна мова. Саме тому вчений на це звертав особливу увагу [757; с. 97].

Пізніше видатний лінгвіст Л.Щерба, визначаючи роль нормативного словника, зазначав, що ця роль полягає у підтриманні всіх живих норм мови, особливо стилістичних (без цих останніх літературна мова стає шарманкою, нездатною виражати будь-які відтінки думки), у поваленні традиції там, де вона перешкоджає вираженню нової ідеології; у підтриманні нових визрілих норм там, де їх вияву перешкоджає безглузда косність. Усе це відбувається без усяких нормативних словників; проте ці останні можуть допомагати природному ходу речей, а можуть і заважати йому, спрямовуючи розвиток мови хибними шляхами [496; с. 79].

М.П.Драгоманов глибоко цінував працю людей, які на серйозному науковому рівні займалися лінгвістикою як наукою, називав їх справді ученими українцями. Велике значення в боротьбі за визнання прав української мови на самостійний розвиток, за утвердження її як рівноправної національної мови в сім'ї східнослов'янських і взагалі слов'янських мов мали наукові розвідки вчених О.Потебні (1835-1891 рр.) та П.Житецького (1836-1911 рр.), які водночас працювали і в російській, і в українській філологічних науках.

М.П.Драгоманов посідав особливе місце в тогочасному ідейно-політичному русі, що відбивалося на його педагогічних поглядах. У статті “Листи на Наддніпрянську Україну”, вступивши в полеміку з Д.Вартовим з

приводу політичного та літературного життя України та Галичини, М.П.Драгоманов акцентує увагу на тому, що Д.Вартовий критикує українофілів за формальний націоналізм без народолобства, вважає, що члени цього угруповання не визнають української літератури для народу (а тільки для інтелігенції), працюють мало та й то пишуть українською мовою [395; с. 101].

М.П.Драгоманов не погоджується зі своїм опонентом і, називаючи імена В.Антоновича, П.Житецького, В.Лазаревського (які не пишуть по-українському, а все по-московському), говорить, що їхні наукові праці мають безпосередній стосунок до України, бо пояснюють українську народну мову, українську історію, народне життя. І всякий українець мусить бути їм вдячний. Будь-який український автономіст (якщо він людина освічена і розуміє ціну науки) повинен цінувати працю цих учених. А коли ж він не приймає їх московську мову, то йому залишається одне: працювати, як ті люди, але українською мовою.

М.П.Драгоманов про українську мову казав, що “це не мова лише простонароддя, як стверджують російські невігласи, а мова цілої нації, політичне майбутнє якої ще попереду, але чие місце на право самостійного розвитку в ряді цивілізованих народів уже завойовано і не може бути зайняте ніким іншим” [303; с. 145]. Саме тому він вважав, що українська мова має бути обов’язковою в початковому навчанні дітей з поступовим розширенням її вжитку в середній і вищій школі.

Отже, царський уряд цілеспрямовано й послідовно знищував українське слово, традиції, культуру. Ще в XVIII ст. українське село відзначалося освіченістю та педагогічними традиціями, адже близько 50% населення вміло читати й писати, а в XIX ст. цей показник знизився приблизно до 5%. Проведення реакційних заходів царським урядом істотно перешкоджало поширенню грамотності та знань серед дітей. Результатом такої політики було те, що в 60-90-х рр. XIX ст. в Україні майже не існувало офіційних шкіл.

М.П.Драгоманов вважав, що українська мова – мова самостійна. І це не потребує ніяких доказів після численних праць російських та українських лінгвістів, філологів, істориків О.Потебні, П.Житецького, В.Антоновича, П.Лавровського, М.Максимовича. Проте знову і знову М.П.Драгоманов повертається у своїх роботах до цього питання.

Так, полемізуючи з рецензентом петербурзького видання “Громадянин”, який висловлював думку про те, що малоросійська мова – “смесь построений русской и польской речи”, “испорченные формы польских и русских корней и органических основ”, вчений звертається до висновків самих росіян, які доводили самостійність української мови. М.П.Драгоманов цитує, наприклад, члена слов’янського благодійного комітету, колишнього професора Харківського, а потім Оренбурзького учбового округу П.Лавровського: “Пробегая мысленно черты малороссийского наречия, легко замечаем, что между ними есть много таких, которые неоспоримо дают этому наречию право на такое же самостоятельное место, какое занимают и другие наречия славянские” [302; с. 516].

Крім того, П.Лавровський вважав, що після великоруського наріччя найбільша подібність малоросійської мови спостерігається не з польською, а із сербською. І сам М.П.Драгоманов робить висновок: нема чого пускатися в тонку філософію, щоб визначити самостійність української мови; цілком досить житейського та літературного досвіду. Якщо ж малороси розуміють великоруську мову, то це завдяки школі та “большей лингвистической сметке, развивающейся среди разномастного этнографического состава населения”.

М.П.Драгоманов намагався довести, що якраз навпаки: малоросіянин погано розуміє російську мову (хоча в той час у російськомовному суспільстві існував протилежний погляд). Учений наводить приклад, що слово “губить” в російській мові має значення “истреблять насилем”, тоді як в українській – “терять”. Тобто, чуючи знайоме слово, малорос не розуміє його значення.

М.П.Драгоманов непорушно стояв на сторожі українського слова, багато зробив для розвитку і визнання української мови, був переконаний, що духовний розвиток людини нерозривно пов'язаний із розвитком її мовних здібностей, що через мову відбувається духовне єднання нації.

Будучи твердо переконаним у тому, що мова – це шлях творення моральних і естетичних ідеалів, що духовний розвиток людини нерозривно пов'язаний із розвитком її мовних здібностей, М.П.Драгоманов у своїх численних працях звертався до питань мови. Він не раз підкреслював, що мова встановлює зв'язок між людьми, через мову відбувається духовне єднання нації. І тому в самовизначенні молодого покоління, як часів М.П.Драгоманова, так і для нинішнього, українська мова повинна бути не символом, а реальною життєвою потребою кожного. Хоч зараз ми маємо самостійну українську державу, проте русифікація в Україні не припинилася. Дедалі більше українців починає усвідомлювати, що мова рідного народу – це найцінніший скарб, залишений нашими предками, і його потрібно розвивати й оберігати, щоб передати нашим нащадкам, як це робив М.П.Драгоманов.

4.3.Теоретичні та практичні основи діяльності народної школи в розробках М.П.Драгоманова

У другій половині XIX ст. було дуже актуальним питання становлення та розвитку народної школи. Уряд негативно ставився до народних шкіл і всіляко намагався обмежити їх функціонування. Ще в 1835 р. С.Уваров надав доповідну записку царю Миколі I, у якій вимагав обмежити шкільну програму, заборонити викладання українською мовою та закликав боротися з опозиційними настроями серед учителів та учнів. Микола I повністю підтримав С.Уварова: “Доповідь цілком відповідає моїм думкам і прагненням: суворо дотримуватись

цього плану, ні в чому не послаблювати і не відступати” [15; арк. 289]. А у 80-х рр. XIX ст. у правлячих колах посилилася тенденція до того, щоб надати народній школі ще вужчого значення.

Зростаюча самосвідомість трудящих мас, яка могла активізуватися завдяки широкому розумовому розвитку народу, не без підстав викликала велике занепокоєння правлячих кіл. Цим і пояснювалися їхні намагання знизити рівень освіти у країні. Але прогресивні громадські діячі та передові педагоги вели активну боротьбу і захищали справжню освіту для народу. До них належав і М.П.Драгоманов, який дотримувався власної, досить принципової позиції у питанні освіти трудового народу.

У 1877 р. на світ з'явилася вже згадувана стаття М.П.Драгоманова “Народні школи на Україні” [300]. У ній автор зібрав та конкретизував ті свої думки щодо виховання та просвіти, які викладав фрагментарно в різних наукових та публіцистичних творах. Перш за все М.П.Драгоманов наголошує: нічого й говорити, що за часів кріпацтва не можна було й думати про освіту простого народу. Це й так зрозуміло. Більше того, за часів царя Миколи I уряд не раз видавав укази про те, що навіть міщани отримують “неприличное их званію образование” [186; арк. 89]. Роблячи невеликий екскурс в історію питання, М.П.Драгоманов пише, що про потребу освіти для мужика заговорили в Росії вголос тільки тоді, як почали говорити про селянську волю. І про це заговорили більше супротивники волі, ніж її прихильники. “Дайте мові попереду освіту, – тоді тільки можете без опаски дати йому волю!” – закликали в 1857-60 рр. Але пани про освіту забули і повернулися до панського слова: “хто ж буде за плугом ходити, як усі мужики за книжки сядуть” [300; с. 25].

Цар Олександр, який готував реформи у країні, теж нібито забув про освіту народу. Він “держав у міністрах такі допотопні чудища, як Норов або таких плохих людей, як Ковалевський” [300; с. 10]. Як відомо, за справу народної освіти взялася інтелігенція. “Перше важливе діло мужичої освіти, яке зробилося

при новому цареві, – писав М.П.Драгоманов, – пішло знизу, а не згори – з молоді, з провінції, а не зі столиці. Саме молоді студенти виступили з пропозицією навчати простий народ і створити для нього навчальні заклади” [300; с. 38].

М.П.Драгоманов докладно описує справу влаштування недільних шкіл, визнає, що створювалися вони спочатку з метою організації політичної пропаганди. Але коли вчителі, тобто М.П.Драгоманов та його колеги, побачили своїх учнів, то зрозуміли, що з дітьми 13-14 років ще не можна говорити про політику. Політична справа вимагає вже сформованого світогляду, певного життєвого досвіду. І вони відмовилися від цієї ідеї, натомість присвятивши себе в недільній школі виключно педагогічній справі. Ініціативу організаторів першої недільної школи підтримали й інші люди. Як наголошує у згадуваній статті М.П.Драгоманов, скоро по всій Росії пішла чутка, а далі мода, – а більш все-таки щира праця в народних і недільних школах. Молодь, старі голодранці, а часом і дами в шовку сіли з хлопцями і дівчатами за азбуку і дошку.

Справа створення мережі початкових навчальних закладів для простого народу могла б мати розвиток і продовження, але уряд, чиновники та значна частина церковників із самого початку зробили все, щоб зашкодити недільним школам. Спочатку звузили коло наук, які викладалися, щоб було не ширше церковно-приходських шкіл, а потім причепилися до двох петербурзьких шкіл, у яких нібито учням давали читати прокламації. Школи “тимчасово” закрили. “Нема їх і досі, – констатує з жалем М.П.Драгоманов, – як нема і тих жіночих університетів, котрі обіцяв завести уряд петербурзький, розганяючи в 1873 р. дівчат, що вчилися у Цюріху. Як тоді, так і тепер, то була брехня, щоб одвести в гарячий час очі од цілком недостойного, в наші часи, вчинку!” [300; с. 11].

Недільні школи все ж таки змусили широку громадськість говорити про мужичу освіту. Хоч школи уряд закривав, але царські чиновники мали робити вигляд, що клопочуться справою освіти, їм треба було показати, що діло те не

кинуть, а тільки його хочуть зробити краще. Терміново було виготовлено закон про недільні школи, за яким вони цілком передавалися до рук священнослужителів. Але всім відомо, що попи навіть не будуть вчити мужика на свій лад. Вони просто зайвий раз візьмуть із мужика гроші, “а шкіл ніяких не заведуть – не тільки безбожних, а і православніших” [757; с.13].

“Ті, хто думав і думає віддати школи в Росії в руки попів, – переконаний автор статті “Народні школи на Україні”, – ті або просто передражнюють паризьких легітимістів і німецьких феодалів, або хочуть прислужуватися цареві, або навмисне дають школу попам (насправді наділяють їх правом і силою верховодити школою або шкодити їй) – щоб на ділі не було в мужика школи, щоб він зовсім нічому не навчився” [757; с. 109].

Коли міністром освіти в Росії став князь О.Головін, він підготував інший закон, за яким народні школи залишалися у відомстві Міністерства народної освіти. Але це не було виходом зі становища. Як пише М.П.Драгоманов, “у кого б у руках не zostалися школи, їх було дуже мало, а ще менше в них було путніх учителів, а на школи для учителів грошей не давали” [300; с. 28]. У 1866 р. О.Головін спробував зайнятися цим питанням і випрохав в урядовій казні грошей більш як на 10 учительських шкіл. Та після пострілу М.Каракозова 4 квітня 1866 р. міністром освіти Росії став граф Д.Толстой. Він почав свою діяльність із того, що доповів цареві: “усе, що було при О.Головіні (в тому числі й учительські школи) – “єсть нігілізм”. Ні земство, ні світський уряд хай за школи не беруться, переконував він, бо вийде тільки теж нігілізм. А хай дають тільки гроші попам, а попи вже позаводять школи”[300; с. 25].

Проте вже на багатьох територіях України передова інтелігенція збирала кошти на влаштування навчальних закладів чи курсів для підготовки педагогічних кадрів. У Міністерства освіти почалася канцелярська війна з тими земствами, які стояли на своєму: обов’язково організувати вчительські школи і не дати верховодства у школах попам. Дуже важливо, що скрізь по земствах

мужицькі депутати були проти попівських шкіл, бо навіть мужики добре бачили, що попівська школа – все одно, що й ніякої, тільки нове здирство [757; с. 110].

Важко було в цих складних умовах будь-кому обрати для себе професію педагога. Це було до снаги тільки тим, хто справді був за покликанням учителем, хто полюбить дітей, школу, почне думати, як би краще і швидше вивчити учнів читати, рахувати, думати, говорити, бути добрим і правдивим. Для таких подвижників школа була не тільки привід, а й мета життя та праці.

М.П.Драгоманов вважав, що мудрий учитель добре знав те, що серед бідного і голодного народу, поруч із тими порядками, що існували, добру школу побудувати неможливо. Саме тому вчитель намагається зробити все можливе, щоб все-таки освіта прийшла і до простого народу. Учитель не зобов'язаний займатися активною політичною діяльністю. Але якщо він добре освічена людина, то намагатиметься, щоб його учні вчилися читати й писати, а їхні батьки читали соціальні книги і газети, збиралися на збори.

Справжній учитель повинен впроваджувати нові порядки, спочатку в школі, а потім має виховувати з дітей нову людину. Діти повинні мати свою думку, бути особистостями. Ця праця для вчителя є дуже важливою і сміливою, це “трудніше, ніж дати мужикам одну-дві книжки і піти за те на Сибір, коли про те довідається начальство” [300; с. 102]. Але царський уряд та чиновники роблять все для того, щоб не допустити до роботи справжнього вчителя. Учителю не давали вільно виконувати свою роботу, перешкоджали його творчій діяльності, переслідували, адже якщо його любив народ, то йому неможливо було вижити серед шпionства панського, поліцейського, попівського. Саме тому вчитель дуже часто кидає свою роботу.

М.П.Драгоманов обурювався через те, що міністр народної освіти Д.Толстой казав, що дорожить кожним учителем. “Сказати це після того, як список вигнаних зі служби учителів і учительок або таких, що не велено

пускати до школи, виростав щомісяця” [757; с. 112].

Пригноблений народ міг би покращити своє становище шляхом освіти і писемства, але це є зовсім не вигідним для царського уряду. М.П.Драгоманов відстоював думку про те, що освічений народ міг би повалити порядки, які існували в тогочасній Російській імперії. Саме так відбувалося в Англії, Франції, Германії, де рівень освіти значно вищий, ніж у Росії. У Росії ж освіту різними способами намагаються зупинити, а освіту для селян вважають непотрібною і зайвою тратою часу. М.П.Драгоманов звертає увагу на те, що в Росії, де сільського населення значно більше, ніж міського, селянин не має майже ніяких прав. Чиновники і царський уряд намагаються забрати в селянина все, що він має. “Та жменька панів та чиновників, які стоять над мужиком, – підкреслює М.П.Драгоманов, – немов чує, що як тільки народ передише та оглядеться навкруг себе – то й не буде, як раніш туману перед сонцем” [300; с. 123]. М.П.Драгоманов називав цих людей зграєю злодіїв, які дурять не тільки народ, а й свого царя, у яких нема нічого святого і дорогого на світі, крім кишени та кар’єри. Мабуть, зауважує автор статті, через те вся історія шкіл у Росії за останні сто років є не що інше, як бійка уряду з наукою і освітою та видумки, як би не дати людям вчитися навіть простої азбуки [757; с. 113].

М.П.Драгоманов зауважує у статті “Народні школи на Україні”, що вчитель навіть не може пояснити, що таке наглядна наука та наука про рідний край, бо дітям (та й самим учителям) потрібна хоч якась наочність. Цікаво, що один із київських учителів, К.Мурашко, видав брошуру з малювання для рідного краю, де були вибрані картини не з далекого життя, а з близького, українського. Був там і портрет Т.Шевченка. Крім того, К.Мурашко організував у Києві художню школу. Але М.П.Драгоманов висловлює жаль з приводу того, що цю школу закриють зразу ж після того, як там почнуть малювати картини з життя рідного народу та історії. І при цьому уряд запевняє всіх у тому, що піклується про народ і прагне наслідувати Італію, де була школа живопису і римська, і

флорентійська, і болонська, і венеціанська. А насправді на Україні, як тільки з'являється будь-яка просвітницька організація, її зразу ж закривають.

Говорив М.П.Драгоманов і про те, що щодня серед українських патріотів мусить бути праця над тим, щоб дати простому народові правдиву школу для дітей і правдиво-наукові книги для дорослих. У дітей з дитинства потрібно розвивати мислення, мову, розвивати почуття і розум. Саме цьому повинна навчати школа. Учений каже, що сучасну методику викладання також можна застосовувати, але звідти треба викинути все те, що нанесене туди начальством, купецтвом, попівством, усе те, що привчає дитину думати тільки про себе, забуваючи про товариша. Необхідно зміцнювати в дітях найкращі якості, і з цією метою необхідно складати буквар та читанки [757; с. 114]. М.П.Драгоманов констатував, що вчити дітей та дорослих у Росії так, як хотілося б йому, неможливо, бо це є незаконним. Міністерство освіти видало циркуляр, де серед заборонених книжок називалися твори Жюльє Верна "Подорож до центру землі", "Казка про царство Бови Королевича" О.Іванова, у якій розповідається, що, мовляв, мужикам спало на думку, як би прожити без панів та купців, хоч там само й сказано, що думка та дурна [757; с. 115]. М.П.Драгоманов зазначав, що в такій ситуації не кожна людина зможе плідно працювати. Тим більше не можна примушувати когось іти в учителі. Він радив кожному спочатку добре подумати, чи зуміє він витримати справу, необхідну для того, щоб дати правдиву науку і волю мужицьким громадам. Звичайно, краще вибрати собі діло найменше, найлегше, найбезпечніше і зробити його як слід.

Але ні таких учителів, щоб розкрили очі мужицьким громадам і виховали в них сміливість постояти за себе, ні таких книг, які можуть понести тим громадам правдиву науку, не дасть ніяке начальство. Тільки виховання нового покоління може змінити життя у країні. І вихованням цього молодого покоління необхідно займатися вже сьогодні. Виходячи з принципу народності в освіті та

вихованні, М.П.Драгоманов відстоював думку про те, що школа повинна виховувати дітей у дусі свого народу, знайомити вихованців із характером народу та його ідеалами. І це, на думку вченого, найкраще досягається завдяки вивченню рідної мови та літератури, яким він відводив роль центральних предметів у народній школі. Твердо вірячи в те, що мова – це споконвічне знамено нації, дзеркало душі, безцінний скарб народу, який не можуть відібрати ні закони, ні циркуляри, М.П.Драгоманов почав активну боротьбу за відокремлення і відродження української мови і повернення її до шкіл ще за часів свого навчання в Київському університеті та роботі в Подільській чоловічій недільній школі.

З цих суперечок між викладачами різних навчальних закладів з приводу того, яку мову викладання обрати, починалися серйозні теоретичні дискусії про вагу національного й народотрадиційного елементу і всесвітнього, наукового. Коли на початку 60-х рр. XIX ст. в Україні виникло вже багато недільних шкіл (їхню роботу М.П.Драгоманов детально описав у статті “Народні школи на Україні”), у більшості з них навчання проводилося рідною мовою, яка тоді вважалася мужицькою, холопською. Оскільки М.П.Драгоманов вважав, що школа має бути побудована за принципом національним, народним, що дітей треба навчати рідній мові, літературі, граматиці, то виникла серйозна необхідність у створенні підручників з рідної мови. Цим і почав займатися М.П.Драгоманов [757; с. 117]. Як свідчить його “Автобіографічна замітка”, студенти, які безкоштовно працювали в недільних школах, згодом підготували та видали кілька підручників. “Українства ми не думали цуратися, – пише М.П.Драгоманов, – напроти: перші українські таблиці для вчеників зложені були двома нашими подолянами, між іншим, одна К.Шейковським, що й тоді вже працював над українським словником” [259; с.34.].

Було вирішено створити читанку, яка б містила хоч елементарні відомості з різних наук. Тому М.П.Драгоманов разом із П.Левицьким написали для неї

географічну частину, В.Антонович – історичну частину, викладач інституту благородних дівчат К.Судовщиков виклав основи читання “мовою московською, прилагоджене для розуміння хлопців українських”. Зрозуміло, що цей підручник потрапив до рук царських сатрапів. У газеті “Киевлянин” з’явилася стаття К.Юзефовича, який назвав читанку “казенною видумкою польської інтриги”, хоч казав при цьому, що “книг українських забороняти не треба, не треба забороняти їх і читати учням поза школами”.

М.П.Драгоманов наводить за приклад учителя Александровського повіту Катеринославської губернії Я.Новицького – учителя доброго і щирого. Як говорив відомий педагог М.Водовозов, хороший учитель обов’язково має бути хорошим та палким колекціонером, збирати різні цікаві речі рідного краю. І оскільки Я.Новицький народився і жив на Україні, то збирав народне зілля, українські пісні, приказки, казки. Прочитавши в газеті про те, що члени Західної Філії Російського Географічного товариства теж займаються збиранням подібних матеріалів і готують видати казки та пісні. Учитель написав листа до членів товариства з пропозицією використати його колекцію. Матеріал був цікавий. Його було надруковано. А щоб віддячити Я.Новицькому, М.П.Драгоманов надіслав йому кілька наукових видань (“Казки” Ф.Рудченка, “Чумацькі пісні”, “Записки Географического общества”). Крім того, вони обмінялися листами, “в котрих не було ні слова про політику, а все про наукові збори вигадок народного слова” [300; с.125]. Надруковані у збірнику “Малороссийские народные предания и рассказы” матеріали Я.Новицького звернули на себе увагу М.Костомарова. Він сприяв тому, щоб збірник розійшовся по всій Україні. Підтриманий багатьма людьми, учитель почав ще ретельніше збирати свою колекцію, друкував матеріали з неї в газеті “Одесский вестник”. Але потім місцева поліція зробила в Я.Новицького обшук і видала наказ, у якому було сказано: “по распоряжению учебного начальства учитель Я.Новицкий по случаю нахождения у него шести малорусских книг удаляется

от службы” [300; с.125]. М.П.Драгоманов робить висновок: будь-яка справа на благо батьківщини та рідного народу нещадно карається, люди, готові всі сили віддати служінню просвіті, стають жертвами несправедливості та свавілля. Засуджуючи політику російського уряду, український мислитель детально обґрунтував історичне право кожного народу на розвиток рідної мови, літератури, освіти. Показова в цьому відношенні рецензія М.П.Драгоманова на Франковий переклад “Фауста” Гете. Своїм майстерним перекладом І.Франко, за словами М.Драгоманова, “доказал московским националистам, а вместе с ними и всем великорусским литераторам, что украинский язык в богатстве, изяществе и гибкости форм не отстывает ни одному из современных языков славянства. Это не язык простонародья, как утверждают невежды, а язык целой нации, политическое будущее которой еще впереди, но чье место на право самостоятельного развития в ряду цивилизованных народов уже завойовано и не может быть занято иным”[303; с. 10]. У статті “Антракт з історії українофільства” вчений пише: “кращі російські педагоги: Ушинський, Венцель, Водовозов, з котрих перший і останній зробили найкращі в Росії читанки для народних шкіл, висказали, що учити усі краї Росії по одних книгах і читанках не можна і що бодай хоч у самому елементарному знанню треба починати з народних, крайових мов” [503; с.223].

Народна освіта переживала тяжкі часи. Піднести її значення можна було, лише пристосувавши до місцевих умов, внівши в неї національний характер. М.П.Драгоманов писав, що народу недостатньо однієї грамотності, йому необхідна справжня освіта, інакше він приречений на моральне дитинство і деградацію. І оскільки царський уряд заперечував офіційне визнання української мови, то М.П.Драгоманов пропонував ввести її хоча б у народних школах. Цього ж вимагала і Стара громада, членом якої він був. Діяльність цього товариства, як писав М.Грушевський, була звернена на питання не політичні, навіть не на соціальні, а на культурні та наукові.

Отже, постійною духовною потребою, глибоким внутрішнім стимулом була для М.П.Драгоманова небезпечна в умовах царської Росії праця в ім'я розбудови української мови, літератури, культури, боротьба проти офіційних заборон у сфері національного відродження. Реакційні вчені намагалися довести, що окремої української мови не існує, а “малоросійське наріччя” не здатне функціонувати в ролі повноцінної літературної мови. Професор Д.Флорінський у книзі “Киевские университетские известия” за листопад 1898 р. стверджував: українська мова є не що інше, як наріччя російської. Російське самодержавство було зацікавлене в залученні й української інтелігенції до підтримки та розвитку імперської ідеології завдяки стримуванню розвитку української мови, позбавленню її носіїв національної самосвідомості. А упереджене і в багатьох випадках негативне ставлення представників російськомовного населення України до оволодіння українською мовою було несвідомим відлунням теорії “злиття мов”. М.П.Драгоманов відстоював думку про те, що основою духовного розвитку людства має бути тільки національна культура, тому інтелігенція, зокрема українські письменники повинні користуватися тією ж мовою, що і простий народ. І оскільки царський уряд заперечував офіційне визнання української мови, то М.П.Драгоманов пропонував увести її хоча б у народних школах. У прагматичному аспекті М.П.Драгоманов не бачив реальних передумов для української самостійної політики в той час. Незорганізованість українського народу та відносна слабкість українського національного руху, що явно перебував у ранній стадії розвитку, а також пригноблення розвитку української мови з боку уряду Російської імперії призвели до зубожіння української мови і культури, і ні про яку самостійність в політиці не можна було ще й думати.

Російська імперія у XIX ст. була поліетнічною державою, тому від способу розв'язання національного питання залежала її подальша доля, територіальна цілісність, економічна могутність. Мовна політика Російської імперії мала свою

еволюцію, зумовлену історичними реаліями та загальноєвропейськими впливами. Заслугою М.П.Драгоманова є те, що він, розкривши значення рідної мови як засобу покращення культурного рівня українців, обґрунтував роль та значення її у справі освіти простого народу, наголосивши на необхідності вивчення різних мов ним як умови підняття його освітнього рівня з метою залучення до загальноєвропейського культурного простору.

Таким чином, М.П.Драгоманов словом боровся проти царя і його уряду, підтримував починання в освітянській роботі на Україні, відстоював позицію, що кожна людина має право навчатися і бути освіченою особистістю. В особі М.П.Драгоманова поєдналися політичний діяч, вчений-політолог, дослідник всесвітньої та вітчизняної історії, фольклорист та етнограф, публіцист і літературний критик. Він казав, що мова – це живий організм. Мова єднає націю у просторі й часі, доносить з давніх давен надбання поколінь, а водночас служить і для зв'язку з майбутнім. Основною працею, яка була присвячена дослідженню діяльності народних шкіл, є “Народні школи на Україні”. У ній автор зібрав свої думки щодо виховання та освіти.

Заслуга М.П.Драгоманова в розвитку української мови полягає передусім у тому, що він збагачував її виражальними ресурсами, інтелектуалізував термінами, а тим самим підносив її до рівня державних європейських мов. Своїми теоретичними узагальненнями він сприяв утвердженню літературної української мови в її розмаїтому функціональному статусі, прискорював її еволюційний розвиток, виводив на широку дорогу громадсько-культурного та педагогічного життя української нації.

ВИСНОВКИ

Дослідження громадсько-культурної та педагогічної діяльності М.П.Драгоманова дає змогу зробити такі висновки й узагальнення:

– Таким чином, відсутність у вітчизняній історіографії дослідження еволюції громадської активності та теоретичних переконань М.П.Драгоманова зумовлювало неможливість створення об'єктивної і цілісної картини його життя й діяльності, визначення місця та ролі діяча у громадсько-культурному житті України кінця ХІХ ст. Була проведена робота над узагальненням історіографічного доробку. В архівах і опублікованих джерелах автором виявлено достатньо документів і матеріалів з цієї проблеми, що дає можливість поглиблено проаналізувати громадсько-культурну та педагогічну діяльність М.П.Драгоманова. Вдалося встановити, що в дорадянській історіографії відбулося зародження і становлення вивчення спадщини М.П.Драгоманова, а радянський період закріпив здобутки і значно збагатив історіографічну традицію. За роки незалежності України громадсько-культурна та педагогічна спадщина М.П.Драгоманова набули актуальності, тим самим отримали поштовх у вивченні багатого науково-публіцистичного доробку вченого, українським читачам стає нове бачення історичного значення його творчості. У різні роки творчість цієї визначної постаті досліджували М.Павлик, М.Грушевський, Д.Заславський, Є.Єфремов, О.Куца, А.Круглашов. Нове бачення державницької, громадсько-культурної та педагогічної діяльності М.П.Драгоманова, актуальне прочитання його теоретичного доробку, тлумачення переваг і прорахунків його ідей усвідомлюються як підсумок наукових шукань у царині політичної історії України, Росії та Європи кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Розпорошення джерельної бази, та обмеженість доступу до архівних матеріалів зумовили те, що громадсько-культурна та педагогічна діяльність М.П.Драгоманова дотепер не була досліджена в повному обсязі. Натомість

автором виявлено джерельну базу, яка дає змогу вирішити поставлені в дисертаційній роботі завдання. Для розв'язання означеного наукового завдання дослідження було залучено значну джерельну інформацію (архівні матеріали, джерела особистого походження, твори М.П.Драгоманова, матеріали періодичних видань тощо). Суттєвим для української історичної науки є аналіз та введення до наукового обігу комплексу джерел, що залишалися поза увагою попередніх дослідників. Зокрема, комплексно вивчалися та аналізувалися документальні матеріали еміграційного періоду життя М.П.Драгоманова, його творчий доробок як публіциста, літературознавця, педагога та громадського діяча.

– Становлення М.П.Драгоманова як громадсько-культурного діяча, формування характеру його національної свідомості та громадської позиції було визначено його походженням, родинним вихованням, школою, зокрема вчителем історії Полтавської гімназії О.Строніним, Кирило-Мефодіївським товариством та політичними подіями, що відбувалися в Україні у ХІХ ст. Суттєву роль у становленні особистості М.П.Драгоманова відіграла світова й українська література, творчість письменників: Т.Шевченка, І.Котляревського, В.Скотта, Ч.Діккенза. Хоча особистість М.П.Драгоманова формувалася у складний час, проте всупереч обставинам він пройшовся любов'ю до рідного народу, української культурної традиції, історичного минулого. Перші кроки громадсько-культурної діяльності М.П.Драгоманова пов'язані із суспільно-політичним життям у Києві, що спостерігалось наприкінці 50-х – початку 60-х рр. ХІХ ст.

Навчання в університеті дало змогу сформувати в нього світогляд космополіта, він відстоював у російській культурі не московський національний елемент, а європейський. Близькість до національно-визвольного руху (робота в недільних школах і в Київській Громаді), вболівання за розвиток української культури зробили М.П.Драгоманова послідовником передових тенденцій

українського визвольного руху. Вступив М.П.Драгоманова до Київської Громади, а саме активна участь у роботі цієї організації, мала важливе значення в житті вченого і вплинула на подальшу його громадську та педагогічну діяльність. М.П.Драгоманов був сином своєї епохи і на його світогляді відбилася гостра боротьба між ідеалістичною і матеріалістичною ідеологіями, різними політичними напрямками. Будучи глибоко переконаним в поступовості історичного процесу, доводячи історичне право українців на свою рідну мову, культуру і державність, але й урахувуючи історичний досвід, М.П.Драгоманов вважав, що боротися за українське національно-культурне відродження необхідно, спираючись не лише на етнічний патріотизм, а й на прогресивні сили російської та європейської культур.

Громадсько-культурна та педагогічна діяльність М.П.Драгоманова була зумовлена впливом багатьох об'єктивних чинників формування соціальної та ментальної структури українського народу, пошуками вітчизняної та європейської наукової та політичної думки. Це помітне явище в історії України та Росії кінця XIX – першої половини XX ст., яке викликає значний інтерес у сучасних дослідників. Багатогранний у наукових і громадських зацікавленнях М.П.Драгоманов, виявивши себе як учений, політик, продемонстрував різні прояви своєї цілісної особистості, сповненої надзвичайної життєвої енергії та творчої продуктивності. Громадсько-культурна діяльність М.П.Драгоманова є значним внеском у висвітлення історії української культури та освіти, який полягає у створенні ним культурних, громадських та просвітницьких засад, які орієнтовані на пріоритет загальнолюдських цінностей на ґрунті самобутніх національних чинників за широкого використання здобутків європейської та світової культури і науки. Як громадський діяч М.П.Драгоманов належав до української інтелігенції, яка формувала підвалини громадсько-культурного та педагогічного життя. Він відіграв важливу роль у відродженні національної культури, а його громадська діяльність сприяла піднесенню самоідентифікації

українського народу.

– М.П.Драгоманов посідав одне з головних місць у громадсько-культурному житті еміграції. Звільнення М.П.Драгоманова з університету і його переїзд за кордон мало й свої позитивні наслідки, адже він опинився поза цензурою й познайомив Європу з проблемами тогочасного українства. Його видавнича діяльність і мета перебування за кордоном мала два напрямки: 1 – це дати матеріали про Україну; 2 – шляхом висвітлення прогресивної політичної думки, зокрема західноєвропейської, сприяти утворенню політичних гуртків в Україні. Великий досвід науково-педагогічної та громадсько-культурної діяльності М.П.Драгоманова, отриманий в Україні, визначив головні напрямки його суспільної та наукової роботи в еміграції. Вченим одразу виявлений хист до організаційної роботи.

Українській роботі за кордоном М.П.Драгоманов присвятив багато часу. Протягом кількох місяців 1876-1877 рр. М.П.Драгоманов організував спеціальну українську друкарню, у якій випущено чимало брошур та книг різними мовами і яка надавала послуги російським емігрантським організаціям у випуску періодичних видань, книжок та прокламацій. У 1878 р. в цій же друкарні нарешті вдалося розпочати видання “Громади”. Протягом 1878-1881 рр. виходять у світ п’ять номерів цього збірника, які стали для України тим, чим “Колокол” Ф.Герцена для Росії. “Громада” призначалася для того, щоб передати українським громадянам нові здобутки всесвітньої науки і громадської праці, спрямовані на соціальне визволення людини і завоювання людських прав. Там само подано широку багатопрограмну характеристику українського народу від найдавніших часів з його політично-соціальними і національно-культурними ідеалами та змагання за їхнє здійснення. Перебування М.П.Драгоманова за кордоном стало стрижневим моментом, з якого почалася взаємодія народницького середовища з драгоманівськими ідеями. Під час перебування в еміграції, М.П.Драгоманова турбувала пасивна суспільна позиція української

інтелігенції. Він закликав її об'єднуватись, створювати товариства, читальні. Вчений наголошував, що відсутність чіткої національної програми може призвести до відходу молодого покоління від українського громадсько-культурного руху. М.П.Драгоманов був талановитим публіцистом і користувався популярністю в Європі, Україні, і в Росії.

Перебування М.П.Драгоманова в Софії, де він працював у Вищій школі на посаді професора, дало змогу виростити плеяду молодих талановитих учених, які творчо використовували методи його наукової роботи. М.П.Драгоманов дбав про зміцнення наукового потенціалу Болгарії. Український науковець віддав чимало сил розвитку молодій болгарській науці. Завдяки його багатогранній діяльності в Софії значно поживалися й українсько-болгарські культурні зв'язки. Спрямування громадсько-культурної та педагогічної діяльності М.П.Драгоманова було продиктоване необхідністю руйнування тогочасних канонів. Своїми теоретичними узагальненнями М.П.Драгоманов сприяв утвердженню літературної української мови, прискорював її еволюційний розвиток, виводив на широку дорогу громадсько-культурне та педагогічне життя української нації.

– Вчений приділяв багато уваги проблемі негативного впливу царизму на мовну ситуацію та освіту в Україні. Він вважав, що царський уряд послідовно і цілеспрямовано знищує українське слово й культуру. Усі ці заходи істотно перешкоджали поширенню грамотності та знань серед дітей в Україні. І внаслідок такої політики в 60-х – 90-х рр. XIX ст. в Україні майже не існує офіційних шкіл з українською мовою навчання. У цій ситуації М.П.Драгоманов розуміє, що боротьба за мову, якій він приділяв багато уваги, починає виходити далеко за межі філологічних суперечок і що її функціональний статус не може існувати нормально до тих пір, поки нація позбавлена свободи.

Ємський указ призвів до того, що російський уряд поставив собі за мету остаточно знищити громадсько-культурне і національно-педагогічне життя в

Україні. Але М.П.Драгоманов продовжував нелегку боротьбу за існування української мови і культури. Учений одним із перших виступив з критикою цього указу. Він словом боровся проти царя та його уряду. В Україні переслідується не лише українське слово, а й учителі, що намагалися те слово донести до народу. І тому М.П.Драгоманов робить висновок, що будь-яка справа на благо батьківщини та рідного народу нещадно карається, люди, які готові всі сили віддати служінню просвіті, стають жертвами несправедливості та свавілля. Культурологічні запити епохи, піднесення громадсько-культурної та педагогічної діяльності української інтелігенції спричинили до того, що М.П.Драгоманов став активним пропагандистом національних ідей, поборником української мови, культури, освіти. Історія красномовно довела, що ми не можемо і не маємо права відмовлятися від досвіду, накопиченого історією попередніх поколінь, а, навпаки, повинні використовувати все те корисне, що сприяє відновленню повноцінної української державності. У другій половині ХІХ ст. розвиток мови відбувається в надзвичайно складних умовах, але М.П.Драгоманов весь час наголошує на тому, що все-таки розвивається національна література, з'являються яскраві зразки українських творів. Адже не можна не помічати творчого доробку українською мовою Т.Шевченка, І.Котляревського, М.Вовчка, окремих перекладів та низки пристойних та популярних серед читачів брошур.

М.П.Драгоманов виступав не лише на захист української мови, яка в умовах царських заборон і переслідувань не мала змоги вільно розвиватися, але і відстоює необхідність створення цією мовою повноцінних жанрів – публіцистичного, літературного, наукового. Також він ставить досить гостро питання про відсутність наукової бази для розвитку мови, адже немає повної наукової граматики, зробленої на основі народної мови і викладеної порівняльним способом, немає навіть хороших українських словників. Ніхто не досліджував належним чином українську мову та українську писемність. Саме

тому поки немає ніякого сенсу вимагати офіційного визнання української мови.

М.П.Драгоманов не раз підкреслював, що мова встановлює зв'язок між людьми, через мову відбувається духовне єднання нації. І тому у самовизначенні молодого покоління українська мова повинна бути не міфічним символом, а реальною життєвою потребою кожного громадянина України.

Отже, самодержавницький уряд проводив політику насильницької русифікації населення, ставлячись до української мови як до наріччя російської мови. Тому були потрібні такі люди, як М.П.Драгоманов, які непохитно захищали інтереси українського народу, його слово і культуру, боролися за право української мови на самостійний розвиток, за її творчі перспективи. Весь творчий доробок М.П.Драгоманова заслуговує на подальше вивчення та аналіз, адже звідти можна черпати досвід і застосовувати його нині.

– М.П.Драгомановим багато уваги приділяв становленню та організації української освіти і науки в ХІХ ст. Народна освіта переживала важкі часи. Піднести її значення можна було, лише пристосувавши до місцевих умов, внівши в неї національний характер. Учений зазначав, що народу недостатньо однієї грамотності, йому необхідна справжня освіта. Ідея народності є основою педагогічних поглядів науковця. Він глибоко вивчив і обґрунтував її в багатьох своїх творах та публіцистичних статтях. Сутність ідеї народності полягає в тому, щоб позбавити освіту українського народу станомо-класової, матеріальної та мовної дискримінації.

В статті “Народні школи на Україні”, М.П.Драгоманов зібрав і конкретизував свої думки щодо виховання та просвіти, які викладав фрагментарно в різних наукових та публіцистичних творах. Про потребу освіти для мужика заговорили вголос в Росії лише тоді, коли почали говорити про селянську волю. І за справу народної освіти взялася інтелігенція, тобто молоді студенти, які виступили з пропозицією навчати простий люд і створити для нього навчальні заклади. Справа створення мережі початкових закладів для

народу могла б мати розвиток і продовження, але уряд з самого початку зробив усе, щоб зашкодити діяльності недільних шкіл. М.П.Драгоманов відстоював думку про те, що основою духовного розвитку людства має бути тільки національна культура, тому інтелігенція, зокрема українські письменники, повинна послуговуватися тією самою мовою, що й народ. І оскільки царський уряд заперечував офіційне визнання української мови, то М.П.Драгоманов пропонував ввести її хоча б у народних школах. Просвітницьку місію шкіл вчений тлумачив як один із провідних методів не лише підвищення його культурно-освітнього рівня, а й формування національної свідомості, послаблення залежності від чиновників і поміщиків.

У цій статті М.П.Драгоманов робить висновок, що, якби весь народ був освіченим, тоді й двох днів не протрималися б усі ті порядки, які довели його до стану “робочого скоту” на панів, купців та попів. Можна тільки мріяти про ті порядки, коли кожен сам зможе працювати на себе. М.П.Драгоманов не раз підкреслював, що мова встановлює зв'язок між людьми, через мову відбувається духовне єднання нації. І тому в самовизначенні молодого покоління українська мова повинна бути не нереальним символом, а реальною життєвою потребою кожного громадянина України.

М.П.Драгоманов вважав, що вчити дітей та дорослих так, як би йому хотілося, в Росії є справою незаконною, адже в країні заборонені книжки, які б задовольнили вчителів для викладання, а дітей заохотили до навчання. Тільки виховання нового покоління може змінити життя у країні, і вихованням цього молодого покоління необхідно займатися вже сьогодні. Він вважав, що школа має бути побудована за принципом національним, що дітей треба навчати рідної мови, літератури, граматики, то виникла серйозна необхідність у створенні підручників з рідної мови. Цим і почав займатися вчений, а студенти, які безкоштовно працювали в недільних школах, згодом підготували і видали кілька підручників рідною мовою. Хоч народна освіта переживала важкі часи,

та піднести її значення можна було пристосувавшись до місцевих умов, внівши в неї національний відтінок. Учений зазначав, що народу недостатньо однієї грамотності, йому необхідна справжня освіта.

Встановлено, що ідея народності є основою педагогічних поглядів М.П.Драгоманова. Він її обґрунтував у своїх творах і публіцистичних статтях. Вчений зазначав, що освіту українського народу необхідно позбавити станово-класової, матеріальної та мовної дискримінації. Принцип народності й національного поєднувалися у М.П.Драгоманова з визнанням і розвитком ідеї загальнолюдського. Висуваючи принцип права кожної нації на самовизначення та незалежність, він у той же час виступав за їх співіснування.

М.П.Драгоманов обґрунтовував свій погляд на розвиток мови взагалі. Оскільки мова має значення як засіб для обміну думками, він погоджувався з тим, що було б досить зручно, якби увесь світ розмовляв однією мовою. Але це є неможливим, тому вигідне для всього людства вирішення завдання про всесвітню мову повинне міститися в тому, щоб досягти зовнішнього об'єднання націй, не знищуючи внутрішнього з'єднання його частин.

Педагогічна діяльність посідала особливе місце в житті вченого. Численні архівні матеріали та окремі роботи М.П.Драгоманова, які починають тепер з'являтися перед читачем, переконують, що розвиток української національної школи, відродження рідної мови та навчання нею у школах мали послідовний і системний характер. Він був великим гуманістом, вважав, що формування особистості повинно відбуватися на національному ґрунті, на традиціях свого народу, виховуватися діти мають в дусі загальнолюдських цінностей. Він постійно турбувався про підвищення освітнього й культурного рівнів українського народу. У його публіцистичних творах і листах містяться педагогічні ідеї, які й нині цікавлять науковців, педагогів, істориків. Те, що М.П.Драгоманов був чудовим педагогом, підтверджує й те, що під його впливом формувалися такі особистості, як І.Франко, Л.Українка, М.Павлик,

Ю.Федькович. А також чимало сучасних митців називали себе учнями М.П.Драгоманова. Усі вони вважали вченого мудрим порадиником і вчителем.

У педагогічній спадщині М.П.Драгоманова провідне місце посідають проблеми школи, освіти, викладання рідною мовою в школах, їхня роль у розвитку української національно культури. Учений науково підтвердив, що український народ в історичному минулому мав розвинену культуру і стояв на рівні з іншими європейськими країнами. Особливо це характерне для доби Київської Русі та козацької республіки, коли народ був суверенний і культура його розвивалася самобутньо. До занепаду російської школи привела колоніальна політика російського імперіалізму, який переслідував національні прояви невірних народів. М.П.Драгоманов різко критикував міністерство освіти і безпосередньо його міністра Д.Толстого. Він засуджував дії чиновників, які не дбають про народну освіту, борються проти неї, переслідують прогресивних учителів, пишуть доноси на них, проводять обшуки в них. М.П.Драгоманов звертає увагу на те, що у зросійщених школах учні не вивчають правдивої історії свого народу. Саме тому великого значення він надавав ознайомленню дітей з українським фольклором, в якому відбиті духовні цінності народу, його історія, відчуття рідної землі. Творчий доробок та діяльність М.П.Драгоманова є важливою складовою загального контексту історії України кінця ХІХ - першої половини ХХ ст. Недостатньо вивчений науковий доробок М.П.Драгоманова зумовив виникнення прогалин у розв'язанні питань навчання та виховання дітей, учнівської та студентської молоді. Деякі питання залишилися невирішеними і сьогодні. Його творчість становить невичерпне джерело золотого фонду української культурологічної та педагогічної думки.

Труднощі, які постали в ході дослідження, були пов'язані з різноманітністю творчого доробку М.П.Драгоманова, значним обсягом його громадсько-культурної та педагогічної спадщини, історіографії питання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Архівні джерела

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України)

- 1.1. *Брошура* “До чого довоювались?” М.П.Драгоманова, изд. Женева, 1878 г. Изъята при обыске у студента Института инженерных путей З.Моцора. – Ф. 442. – Оп. 829. – Од. 3б. 435. – 120 арк.
- 1.2. *Брошура* К.Липского (изданная М.П.Драгомановым) в 1877 г. “Про те як наша земля стала не наша”. Обнаружена при обыске дворянина К.Гавронского, 1885. – Ф. 442. – Оп. 835. – Од. 3б. 37. – 254 арк.
- 1.3. *Брошура* К.Липського (тобто К.Подолинського видана М.П.Драгомановим у 1877 р.) “Про те як наша земля стала не наша” було знайдено при обшуку. – Ф. 442. – Оп. 824. – Од. 3б. 32. – 88 арк.
- 1.4. *Брошура* “До чого довоювались” М.П.Драгоманова, видана у Женеві в 1878 р. – Ф. 442. – Оп. 435. – Од. 3б. 34.– 125 арк.
- 1.5. *В довідках* про політичні настрої Південно-Західного краю згадується “ярий сепаратист” М.П.Драгоманов. – Ф. 442. – Оп. 259. – Од. 3б. 24.– 44 арк.
- 1.6. *Відношення* Ради Київського університету до куратора Київського учбового округу про доручення приват-доценту М.П.Драгоманову викладання загальної історії. 1864 р. – Ф. 707. – Оп. 30. – Од. 3б. 15. – 492 арк.
- 1.7. *Відношення* Ради Київського університету до попечителя Київського учбового округу з проханням збільшити річну платню приват-доценту М.П.Драгоманову. Додається характеристика на М.П.Драгоманова. 1866 р. – Ф. 707. – Оп.192. – Од. 3б. 32. – 22 арк.

- 1.8. *Відкриття* короткотривалих українських курсів дошкільної справи при Фребелівському інституті. – Ф. 707. – Оп. 167. – Од. 3б. 9. – 18 арк.
- 1.9 *Дело* об открытии в Киеве воскресных школ по инициативе студентов Киевского университета при поддержке попечителя Киевского учебного округа Н.Пирогова. – Ф. 442. – Оп. 809. – Од. 3б. 36.– 17 арк.
- 1.10. *Дело* о допуске М.П.Драгоманова к публичной защите диссертации на право чтения лекций в Киевском университете. – Ф. 708. – Оп. 303. – Од. 3б. 15.– 41 арк.
- 1.11. *Дело* о закрытии воскресных школ по распоряжению министра внутренних дел. – Ф. 442. – Оп. 812. – Од. 3б. 22.– 106 арк.
- 1.12. *Дело* о запрещении участникам 11 Археологического съезда в Киеве пользоваться украинским языком при выступлении с 4 мая по 24 июля 1899 г. – Ф. 442. – Оп. 849. – Од. 3б. 2.– 35 арк.
- 1.13. *Дело* о командировании доцентов Киевского университета М.П.Драгоманова и К.Бунге, профессора. Б.Кистяковского в Австрию, Пруссию, Швейцарию. – Ф. 708. – Оп. 309. – Од. 3б. 51.– 224 арк.
- 1.14. *Дело* о продаже казенных земель в Юго-Западном крае лицам русского происхождения и замене их на льготных условиях на имения в России с целью увеличения русского населения на Западе. 2 апреля – 9 декабря 1865 г. – Ф. 442. – Оп. 815. – Од. 3б. 38.– 151 арк.
- 1.15. *Дело* о чтении М.П.Драгомановым публичных лекций по всемирной истории. – Ф. 317. – Оп. 313. – Од. 3б. 8 – 173 арк.
- 1.16 *Довідка* міністру народної освіти від 5 липня 1875 р. про належність М.П.Драгоманова до партії українофілів. Додається стаття М.П.Драгоманова з газети “Київський телеграф”. – № 62 “Галицкие отношения киевского отдела славянского благотворительного комитета” і автограф М.П.Драгоманова. – Ф. 707. – Оп.18. – Од. 3б. 13. – 23 арк.
- 1.17. *Довідки* про видання М.П.Драгомановим за кордоном “противуправитель-

- ственных сочинений”. З повідомлення начальника КГЖУ від 6 листопада 1890 р. – Ф. 442. – Оп.345. – Од. 3б. 11.– 15 арк.
- 1.18. *М.П.Драгоманов* згадується керівник ”Соціалістичної пропаганди” в Галичині. – Ф. 442. – Оп. 54. – Од. 3б. 3.– 34 арк.
- 1.19. *З щоденника* Б.Кістяківського про українців В.Антоновича та М.П.Драгоманова. – Ф. 442. – Оп.61. – Од. 3б. 41.– 28 арк.
- 1.20. *Згадка* про книгу М.П.Драгоманова “Про українську народну словесність і письменство” (Львів, 1906). З переліку творів українських авторів, надісланих в тимчасовий комітет по справам друку у м.Києві у 1907 р. – Ф. 707. – Оп.142. – Од. 3б. 95. – 69 арк.
- 1.21. *Згадка* про пересилку коштів у Женеву до М.П.Драгоманова від “Громади”. Щотижнева доповідь Київського громадянського губернатора від 27 квітня 1877 р. – Ф. 442. – Оп. 329. – Од. 3б. 38. – 89 арк.
- 1.22. *Згадуються* твори М.П.Драгоманова “Накануне новых смут”, “Либерализм и земство в России”, “Историческая Польша и великорусская демократия”, “Віра і громадські справи”. Додаються до справи про Харківський гурток “Молода Громада”. – Ф. 317. – Оп. 26. – Од. 3б. 13.– 59 арк.
- 1.23. *Магістерська* дисертація М.П.Драгоманова “Вопрос об историческом значении Римской империи”. – Ф. 708. – Оп. 118. – Од. 3б. 3. – 21 арк.
- 1.24. *Наводяться* дані про те, що М.П.Драгоманов очолює радикальну партію в Галичині. З повідомлення начальника КГЖУ від 1 лютого 1892 р. – Ф. 442. – Оп. 40. – Од. 3б. 6. – 7 арк.
- 1.25. *Опис* речових документів, знайдених у Є.Дегена. Серед них твори М.П.Драгоманова. – Ф. 317. – Оп. 493. – Од. 3б. 21. – 146 арк.
- 1.26. *Повідомлення* до Департаменту ГЖУ про затримання М.П.Драгоманова у випадку повернення до Росії як видавця нелегальної революційної літератури. – Ф. 442. – Оп. 247. – Од. 3б. 21.– 66 арк.
- 1.27. *Протоколи* комісії з народної освіти. Звіт про діяльність Київського

- Фребелівського товариства сприяння справі виховання дітей та матеріали до звіту. – Ф. 163. – Оп. 216. – Од. Зб. 37.– 52 арк.
- 1.28. *Праці* М.П.Драгоманова “Соловья баснями не кормят”, “Выиграш последнейвойны”, надруковані у Петербурзькій вільній типографії, знайдено у особи, належної до польської соціал-демократії. – Ф. 442. – Оп. 315. – Од. Зб. 9.– 18 арк.
- 1.29. *Повідомлення* начальнику Київського ГЖУ про належність М.П.Драгоманова до УСДРП. – Ф. 275. – Оп. 52. – Од. Зб. 62.– 71 арк.
- 1.30. *Повідомлення* центрального комітету іноземної цензури від 3 січня 1908 р. про заборону видання листів М.П.Драгоманова до І.Франка. – Ф. 295. – Оп. 61. – Од. Зб. 5.– 96 арк.
- 1.31. *Про арешт* брошури М.П.Драгоманова “Т.Шевченко, українофіли і соціалізм”. – Ф. 295. – Оп. 579. – Од. Зб. 65. – 45 арк.
- 1.32. *Про арешт* творів М.П.Драгоманова. – Ф. 295. – Оп. 28. – Од. Зб. 36. – 29 арк.
- 1.33. *Про виявлення* під час обшуку у членів української громади у Харкові заборонених творів М.П.Драгоманова. – Ф. 442. – Оп. 330. – Од. Зб. 2. – 38 арк.
- 1.34. *Про вплив* львівського “соціально-революційного” гуртка, організованого з ініціативи емігрантів – М.П.Драгоманова, Бурцева, Аскольда, на створення подібних гуртків в містах: Харкові, Києві, Одесі. – Ф. 419. – Оп. 18. – Од. Зб. 11.– 29 арк.
- 1.35. *Про діяльність* М.П.Драгоманова у справі створення радикальної партії. – Ф. 442. – Оп. 2082. – Од. Зб. 62.– 6 арк.
- 1.36. *Про дозвіл* друку брошури М.П.Драгоманова ”Накануне новых смут”. – Ф. 295. – Оп. 246. – Од. Зб. 42.– 14 арк.
- 1.37. *Про дозвіл* книги М.П.Драгоманова “Австро-руські спомини”. – Ф. 295. – Оп. 429. – Од. Зб. 8.– 15 арк.

- 1.38. *Про дозвіл окремих праць М.П.Драгоманова у виданнях Львова.* – Ф. 707. – Оп. 295. – Од. Зб. 11.– 301 арк.
- 1.39. *Про допомогу О.Русовим М.П.Драгоманову в організації у Женеві української типографії. З повідомлення начальника Київського Охоронного відділення від 8 травня 1913 р.* – Ф. 707. – Оп. 3225. – Од. Зб. 2.– 126 арк.
- 1.40. *Про заборону використання в публічних бібліотеках та читальнях творів М.П.Драгоманова “Було б болото, а чорти знайдуться”, “Внутрішнє рабство і війна за свободу” та ін.* – Ф. 442. – Оп. 8. – Од. Зб. 95. – 63 арк.
- 1.41. *Про заборону праці М.П.Драгоманова “Пропаший час: українці під Московським царством” з передмовою М.Павлика.* – Ф. 295. – Оп. 247. – Од. Зб. 35. – 58 арк.
- 1.42. *Про заборону розповсюдження та перевидання в Росії книг М.П.Драгоманова “По вопросу о русской литературе” и “Турки внутренние и внешние”.* – Ф. 442. – Оп. 1. – Од. Зб. 18.– 58 арк.
- 1.43. *Про збір коштів студентами Київського університету для організації стипендіального фонду імені М.П.Драгоманова.* – Ф. 442. – Оп. 141. – Од. Зб. 28.– 3 арк.
- 1.44. *Про збір коштів та матеріалів українофілами для драгоманівських видань. З довідки тимчасового одеського генерал-губернатора від 27 листопада 1879 р.* – Ф. 442. – Оп. 416. – Од. Зб. 18.– 27 арк.
- 1.45. *Про збір подружжям Волкових коштів для пересилку до Женеві М.П.Драгоманову.* – Ф. 442. – Оп. 386. – Од. Зб. 41.– 185 арк.
- 1.46. *Про знайдення в м. Ромни заборонених брошур М.П.Драгоманова “Рай і поступ”, “Про волю віри”.* – Ф. 317. – Оп. 222. – Од. Зб. 35.– 32 арк.
- 1.47. *Про знайдення заборонених праць М.П.Драгоманова.* – Ф. 317. – Оп. 1714. – Од. Зб. 19.– 75 арк.
- 1.48. *Про знайдення заборонених праць М.П.Драгоманова.* – Ф. 348. – Оп. 259. – Од. Зб. 39. – 3 арк.

- 1.49. *Про знайдення* при обшуку заборонених праць М.П.Драгоманова. – Ф. 274. – Оп. 1158. – Од. 3б. 22.– 104 арк.
- 1.50. *Про знайдення* при обшуку у студентів Новоросійського університету брошури М.П.Драгоманова. – Ф. 707. – Оп. 1664. – Од. 3б. 61.– 35 арк.
- 1.51. *Про знайдення* у Харкові заборонених праць М.П.Драгоманова. – Ф. 442. – Оп. 3700. – Од. 3б. 32.– 8 арк.
- 1.52. *Про організацію* М.П.Драгомановим у Женеві таємної типографії. – Ф. 442. – Оп. 41. – Од. 3б. 2.– 54 арк.
- 1.53. *Про пересилку* на попередню цензуру праці М.П.Драгоманова та Ю.Антоновича “Історичні пісні малоруського народу”. – Ф. 442. – Оп. 122. – Од. 3б. 2– 16 арк.
- 1.54. *Про участь* М.П.Драгоманової в діяльності українських революцій партій.– Ф. 317. – Оп. 1720. – Од. 3б. 35.– 78 арк.
- 1.55. *Про цензурний* огляд в комітеті іноземної цензури надісланих з-за кордону праць М.П.Драгоманова. – Ф. 295. – Оп. 63. – Од. 3б. 24 – 23 арк.
- 1.56. *Про цензурний* огляд праць М.П.Драгоманова “Листи до І.Франка”, “Два учителі”, “Літературно-суспільні партії Галичини”. – Ф. 295. – Оп. 129. – Од. 3б. 2. – 4,8,10 арк.
- 1.57. *Прохання* студентів Київського університету П.Завадського, М.П.Драгоманова, С.Кулябка та інших до попечителя Київського учбового округу дозволити відкрити недільні школи в Києві. – Ф. 707. – Оп. 352. – Од. 3б. 11. – 58 арк.
- 1.58. *Репорт* приват-доцента М.П.Драгоманова декану історико-філологічного факультету Київського університету з проханням дозволу наукового відрядження в м. Харків для захисту магістерської дисертації. 1866 р. – Ф. 708. – Оп. 290. – Од. 3б. 18. – 2 арк.
- 1.59. *Розпорядження* департаменту Народної освіти по Київському навчальному округу про командировання осіб, що завершили університет, за кордон для

- підготовки до наукових звань. – Ф. 469. – Оп. 220. – Од. 3б. 1. – 5 арк.
- 1.60. *Реєстр* осіб, які підлягають розшуку впродовж 1884 р. (серед них М.П.Драгоманов). – Ф. 442. – Оп. 1. – Од. 3б. 3. – 689 арк.
- 1.61. *Справа* про дозвіл публічного захисту дисертації М.П.Драгоманова на прочитання лекцій в Київському університеті. – Ф. 708. – Оп. 41. – Од. 3б. 4. – 96 арк.
- 1.62. *Справа* про звинувачення рядового Тираспольського полку Г.Шульги у належності до нелегальної організації, в агітації проти існуючого ладу, в володінні книги М.П.Драгоманова “Про українських козаків, татар та турків”. – Ф. 317. – Оп. 98. – Од. 3б. 8. – 142 арк.
- 1.63. *Справа* про звинувачення студентів в агітації проти австрійського панування. Згадується М.П.Драгоманов. – Ф. 317. – Оп. 460. – Од. 3б. 35. – 89 арк.
- 1.64. *Справа* про поліцейський нагляд за П.Косачем як політично неблагонадійного. Згадується, що дружина П.Косача Олена Пчілка – сестра М.П.Драгоманова. – Ф. 442. – Оп. 249. – Од. 3б. 6. – 17 арк.
- 1.65. *Справа* про призначення М.П.Драгоманова молодшим вчителем географії 2-ої Київської гімназії. 1863. – Ф. 707. – Оп. 29. – Од. 3б. 9. – 2 арк.
- 1.66. *Справа* про припинення судової справи проти М.П.Драгоманова. – Ф. 318. – Оп. 2673. – Од. 3б. 28. – 8 арк.
- 1.67. *Циркуляр* головного управління по справах друку від 18 лютого 1883р. про заборону ввозу до Росії книги М.П.Драгоманова “Політичні пісні українського народу XVIII-XIX ст.” – Ф. 295. – Оп. 166. – Од. 3б. 62. – 81 арк.

**Центральний державний історичний архів України, м. Львів
(ЦДАЛ України)**

- 1.68. *Бібліографія* праць М.П.Драгоманова російською мовою. – Ф. 663. – Оп. 2. –

- Од. 3б. 82. – 42 арк.
- 1.69. *Бібліографія* публікації, виписки та інші матеріали, зібрані М.П.Драгомановим до праці “Палій-Борсукова (буддійський елемент в легенді про Марка Богатого)”. – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. 3б. 38. – 1-200 арк.
- 1.70. *Біографічні дані* М.П.Драгоманова. Виписки М.Павлика з публікації А.Гуна “Історія революційного руху в Росії” (Львів, 1883). – Ф. 663. – Оп. 1. – Од. 3б.74. – 310-315 арк.
- 1.71. *Болгарські легенди*, перекладені на французьку мову Л.Драгомановою з коментарями М.П.Драгоманова. – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. 3б. 47. – 82 арк.
- 1.72. *Брошура* М.П.Драгоманова “В справі Угорської Русі”, видана у Львові М.Павликом. – Ф. 146, – Оп. 7. – Од. 3б. 4733. – 61 арк.
- 1.73. *Брошура* І.Панькевича “До переміни поглядів І.Франка у 1876-1878 рр.” і лист М.П.Драгоманова від 21 вересня 1887 р. до О.Барвінського. – Ф. 309. – Оп. 1. – Од. 3б. 353. – 1-10 арк.
- 1.74. *Донесення* Львівської дирекції поліції Станіславського староства про зв’язки професора Київського університету М.П.Драгоманова з соціалістами Галичини. – Ф. 146. – Оп. 4. – Од. 3б. 3687. – 633 арк.
- 1.75. *Заметки*, виписки та інші матеріали до праці М.П.Драгоманова “Малорусская народная словесность между Востоком и Западом (про кровосмешение)”. – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. 3б. 39. – 226 арк.
- 1.76. *Замітки* М.П.Драгоманова зі спогадами про переговори між “Добровільною охороною” та Виконавчим комітетом соціально-революційної партії у 1882 р. – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. 3б. 36. – 95 арк.
- 1.77. *Мандат* М.П.Драгоманова на другий з’їзд радикалів у Львові. – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. 3б. 91. – 2 арк.
- 1.78. *Матеріали* про культурно-політичну діяльність М.Бакуніна, зібрані М.П.Драгомановим. – Ф. 309. – Оп. 1. – Од. 3б. 2483. – 168 арк.
- 1.79. *Обіжник* до старост Галичини про подачу відомостей щодо переїзду через

- Галичину із Києва в Швейцарію для зустрічі з М.П.Драгомановим 5-ти українських студентів з метою пропаганди серед українців соціалістичних ідей. – Ф. 146. – Оп. 6. – Од. 3б. 102. – 719 арк.
- 1.80. *Оголошення* про відкриття газети “Киевлянин”. Згадується М.П.Драгоманов, як один із редакторів газети “Киевлянин”. – Ф. 707. – Оп. 7. – Од. 3б.150. – 86 арк.
- 1.81. *Повідомлення* львівської дирекції поліції про необхідність заборони розповсюдження брошури “Лист К.Белинского до М.Гоголя” з вступом М.П.Драгоманова, який закликає український народ до визвольної боротьби. – Ф. 46. – Оп. 7. – Од. 3б. 4395. – 23 арк.
- 1.82. *Повідомлення* про смерть М.П.Драгоманова. З листа О.Герцена невідомому редактору. – Ф. 309. – Оп. 1. – Од. 3б. 2263. – 2 арк.
- 1.83. *Повідомлення* про смерть Ю.Федьковича. З листа К.Смальстоцького до М.П.Драгоманова від 2 квітня 1888 р. – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. 3б. 83. – 41 арк.
- 1.84. *Праця* М.П.Драгоманова “Болгарські легенди про створення світу”. – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. 3б. 3. – 75 арк.
- 1.85. *Примірник* журналу “Громада”, виданого в Женеві М.П.Драгомановим, М.Павликом та С.Подолінським. – Ф. 663. – Оп. 1. – Од. 3б. 258. – 30 арк.
- 1.86. *Про безкоштовне* надсилання “Літературно-наукового вісника дружині покійного М.П.Драгоманова”. – Ф. 39. – Оп. 2. – Од. 3б. 37. – 22 арк.
- 1.87. Про взаємини з передовими колами Італії. З листа М.П.Драгоманова В.Навроцькому від 21 березня 1873 р. – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. 3б. 59. – 103 арк.
- 1.88. *Про видання* українського журналу “Громада” під редакцією М.П.Драгоманова. З листа Міністерства внутрішніх справ від 9 листопада 1880 р. – Ф. 146. – Оп. 6. – Од. 3б. 97. – 58 арк.
- 1.89. *Про виїзд* з Флоренції до Відня та Львову Олени Пчілки. – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. 3б. 62. – 239 арк.
- 1.90. *Про вихід* в світ та опублікування у “Вольному Слові” книги М.П.Драгоманова “Нові українські пісні про громадські справи”. З листа збирача народних пісень

- Р.Кумановського з Буковини. – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. 36. 78. – 90 арк.
- 1.91. *Про відзначення 30-их роковин з дня смерті М.П.Драгоманова за участю М.Грушевського. 3 листа І.Кревецького до С.Томашівського.* – Ф. 368. – Оп. 1. – Од. 36. 173. – 54 арк.
- 1.92. *Про допомогу з боку В.Бруєвича в правильному висвітленні діяльності М.П.Драгоманова.* – Ф. 387. – Оп. 1. – Од. 36.45. – 14 арк.
- 1.93. *Про заборону розповсюдження українського соціалістичного журналу “Громада” в Галичині. 3 листа Міністерства внутрішніх справ від 4 грудня 1881 р.* – Ф. 146. – Оп. 6. – Од. 36. 97. – 547-550 арк.
- 1.94. *Про зв'язки з редакціями періодичних видань в Петербурзі з метою популяризації праці з питання політики, економіки в Галичині.* – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. 36. 59. – 89 арк.
- 1.95. *Про існування в Парижі Комітету по зміцненню франко-слов'янських зв'язків.* – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. 36. 59. – 90 арк.
- 1.96. *Про наслідки “Науково-літературного Вісника”, де надрукована стаття М.Мухіна “М.П.Драгоманов без маски”.* – Ф. 387. – Оп. 1. – Од. 36. 45. – 12 арк.
- 1.97. *Про організацію відділу географічного товариства в Києві. 3 листа М.П.Драгоманова з Франції від 9 лютого 1873 р. до В.Навроцького.* – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. 36. 59. – 89 арк.
- 1.98. *Про підготовку академічною молоддю гімназії у Львові альманаху з нагоди 27 роковин з дня смерті Т.Шевченка. Оригінал з листа учня 7 класу гімназії в м. Стрій Б.Бачинського до М.П.Драгоманова.* – Ф. 663. – Оп. 1. – Од. 36. 72. – 49 арк.
- 1.99. *Про події життя М.П.Драгоманова 1871-1874 рр..* – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. 36. 62. – 338 арк.
- 1.100. *Про редаговану М.П.Драгомановим газету “Вільне Слово” в м. Женеві. 3 листа Міністерства внутрішніх справ від 26 вересня 1881 р..* – Ф. 146. –

- Оп. 6. – Од. 3б. 98. – 82 арк.
- 1.101. *Про скульптора* Ф.Забілу та пам'ятник Т.Шевченку. – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. 3б. 62. – 221-223 арк.
- 1.102. *Про співпрацю* М.П.Драгоманова і Г.Купченком у виданні збірника українських пісень. – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. 3б. 78. – 103 арк.
- 1.103. *Про становище* М.П.Драгоманова серед соціалістів в м. Женеві. З донесення Міністерства внутрішніх справ від 27 квітня 1882р. – Ф. 146. – Оп. 6. – Од. 3б.98. – 125 арк.
- 1.104. *Рецензії* М.П.Драгоманова на збірку “Живая старина”. – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. 3б. 46. – 1-20 арк.
- 1.105. *Списки праць* М.П.Драгоманова. – Ф. 309. – Оп. 17. – Од. 3б. 662. – 118 арк.
- 1.106. *Статті* М.П.Драгоманова “Малоруський інтернаціоналізм” і “Нації Східної Європи та інтернаціональний соціалізм”. – Ф. 309. – Оп. 2. – Од. 3б. 42. – 31 арк.
- 1.107. *Статті* М.П.Драгоманова на літературну і громадсько-політичну тему. – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. 3б.44. – 81 арк.
- 1.108. *Статті* О.Рудницького “Замітки до М.П.Драгоманова” і “М.П.Драгоманов”. – Ф. 309. – Оп. 1. – Од. 3б. 1819. – 1-17 арк.
- 1.109. *Статті* Ю.Джигала “Східно-Галицькі тюрми” і “Львівський кружок драгоманівської організації 1915-1916 рр.” – Ф. 309. – Оп. 1. – Од. 3б. 1300. – 9 арк.
- 1.110. *Стаття* “Поклик” М.П.Драгоманова до українців. – Ф. 663. – Оп. 1. – Од. 3б. 201. – 199-205 арк.
- 1.111. *Стаття* К.Віссаріонова “Огляд літературної і політичної діяльності М.П.Драгоманова”. – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. 3б. 99. – 1-4 арк.
- 1.112. *Стаття* М.Бернштейна “Спогади про М.П.Драгоманова і К.Подолінського”. – Ф. 309. – Оп. 1. – Од. 3б. 1090. – 213 арк.

- 1.113. *Стаття* М.П.Драгоманова “В справі згоди між руськими партіями”. – Ф. 663. – Оп. 1. – Од. Зб. 9. – 18 арк.
- 1.114. *Стаття* М.П.Драгоманова “Басня про Б.Хмельницького та оповідання різних народів Сходу та Заходу”. – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. Зб. 4. – 10 арк.
- 1.115. *Стаття* М.П.Драгоманова “В справі нашого непорозуміння з деякими провідниками галицької партії”. – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. Зб. 8. – 6 арк.
- 1.116. *Стаття* М.П.Драгоманова “В справі розвитку української літератури, написана як відповідь рецензенту його праці “Література російська, великоруська, українська і галицька” К.Вартовому. – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. Зб. 7. – 57 арк.
- 1.117. *Стаття* М.П.Драгоманова “В справі Угорської Русі”. – Ф. 663. – Оп. 1. – Од. Зб. 10. – 8 арк.
- 1.118. *Стаття* М.П.Драгоманова “Заметки о славянских религиозных и эпических легендах”. – Ф. 663. – Оп. 1. – Од. Зб. 11. – 12-30 арк.
- 1.119. *Стаття* М.П.Драгоманова “Земский либерализм в России”. – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. Зб. 12. – 45 арк.
- 1.120. *Стаття* М.П.Драгоманова “Накануне новых смут”. Видана брошурою в Женеві. – Ф. 362. – Оп. 1. – Од. Зб. 514. – арк.1-12.
- 1.121. *Стаття* М.П.Драгоманова “Пам’яті А.Гольдштейна”. – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. Зб. 22. – 3 арк.
- 1.122. *Стаття* М.П.Драгоманова “Про погляди на українську історію”, з приводу листування П.Куліша з М.Павликом. – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. Зб. 33. – 17 арк.
- 1.123. *Стаття* М.П.Драгоманова “Фатальна вдова в українських народних піснях”. – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. Зб. 30. – арк.1-28.
- 1.124. *Стаття* М.П.Драгоманова “Шолудивий Буняка в Українських народних легендах”. – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. Зб. 31. – 145 арк.
- 1.125. *Стаття* М.П.Драгоманова “Ще на тему – хто винен”. – Ф.663. – Оп. 2. – Од. Зб. 32. – 10 арк.

- 1.126 *Стаття* М.П.Драгоманова про політичне становище в Росії. – Ф.663. – Оп.2. – Од. 3б. 34. – 7 арк.
- 1.127. *Стаття* М.П.Драгоманова про російське географічне товариство в Києві. – Ф. 663. – Оп 2. – Од. 3б. 41. – 9 арк.
- 1.128. *Стаття* М.Павлика проти некрологічної замітки М.Грушевського у 48 томі. – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. 3б. 83. – 25 арк.
- 1.129. *Стаття* М.Павлика “До відносин між М.П.Драгомановим і Ф.Терлецьким”. – Ф. 309. – Оп. 1. – Од. 3б. 1708. – 1-11 арк.
- 1.130. *Стаття* М. Смужки “М.П.Драгоманов у боротьбі за народну мову в Галичині”. – Ф. 311. – Оп. 1. – Од. 3б. 45. – 19 арк.
- 1.131 *Стаття* Б.Розенталя “Соціалістична партія в Росії” та лист М.П.Драгоманова до Б.Розенталя. – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. 3б. 100. – 9 арк.
- 1.132. *Текст* промови І.Франка. – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. 3б. 105. – 14 арк.
- 1.133. *Тексти* промов М.Кордуби в річницю смерті М.П.Драгоманова. – Ф. 663. – Оп 2. – Од. 3б. 104. – 24 арк.
- 1.134. *Тексти* промов та поздоровлень список подарунків з нагоди 30-річниці діяльності М.П.Драгоманова. – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. 3б. 106. – 64 арк.
- 1.135. *Характеристика* політичної діяльності М.П.Драгоманова. Лист Краківської дирекції поліції, 1884 р. – Ф. 146. – Оп. 1. – Од. 3б. 171. – 57-60 арк.

**Інститут рукопису Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського**

- 1.136. *Вернадський В І.*Щоденник (20 листопада 1917 р. – 2 березня 1918). – Ф. 260. – Оп. 76 – Од. 3б 758. – 45 арк.
- 1.137. *Громадсько-політична діяльність* М.П.Драгоманова за часів третього археологічного конгресу у Києві. – Архів І.Копержинського. – Ф. 17511. – Оп. 65 – Од. 3б 78. – 9 арк.
- 1.138. *Драгоманов М.П.* М.Костомаров: Життєписний очерк. – Ф. 6961. –

- Оп. 87– Од. 36 29. – 41 арк.
- 1.139. *Драгоманов М.П.* Листи на Наддніпрянську Україну. – Ф. 2903. – Оп. 35 – Од. 36 34. – 114 арк.
- 1.140. *Драгоманов М.П.* Літературно-суспільні партії в Галичині. – Ф. 1104. – Оп. 57 – Од. 36 № 125. – 63 арк.
- 1.141. *Драгоманов М.П., Павлик М.* Переписка М.П.Драгоманова з М.Павликом (1876-1895). – Ф. 106. – Оп. 41 – Од. 36 342.– 317 арк.
- 1.142. *Драгоманов М.П.* В справі Угорської Русі: Посмертний голос М.П.Драгоманова. – Ф. 25849. – Оп. 93 – Од. 36 76. – 15 арк.
- 1.143. *Драгоманов М.П.* Віра й громадські справи. – Ф. 25849. – Оп. 48 – Од. 36 765. – 14 арк.
- 1.144. *Драгоманов М.П.* Віра й громадські справи. – Ф. 6213. – Оп. 43 – Од. 36 876. – 11 арк.
- 1.145. *Драгоманов М.П.* Про Братство христителів або баптистів на Україні. – Ф. 1893. – Оп. 56 – Од. 36 65. – 21 арк.
- 1.146. *Драгоманов М.П.* Чудацькі думки про українську національну справу. І.Франко (передне слово). – Ф. 19151. – Оп. 57– Од. 36 8. – 21 арк.
- 1.147. *Драгоманов М.П.* Оповідання про заздрих богів. – Ф. 1401. – Оп. 94 – Од. 36 676. – 28 арк.
- 1.148. *Драгоманов М.П.* Оповідання про заздрих богів. Попередне слово М.Павлика. – Ф. 90727. – Оп. 74 – Од. 36 659. – 21 арк.
- 1.149. *Драгоманов М.П.* Рай і поступ. – Ф. 247. – Оп. 63 – Од. 36 659. – 80 арк.
- 1.150. *Драгоманов М.П.* Дуалістичне світотворення. – Ф. 941. – Оп. 78 – Од. 36 432. – 60 арк.
- 1.151. *Засідання* Київського релігійно-філософського товариства. 23 травня 1918 р. З питання про положення Православної церкви на Україні. – Ф. 247. – Оп.36 – Од. 36 154. – 5 арк.
- 1.152. *Південно-західний* край – редакція газети. – Ф. 225. – Оп. 82 –

Од. 36 796. – 1 арк.

1.153. *Свенціцький І.К.* Драгоманов М.П. і Галичина. – Ф. 516. – Оп. 29 – Од. 36 760. – 14 арк.

1.154. *Федькович О.П.* Повісті: з переднім словом про галицько-руське письменство. М.П.Драгоманов (переднє слово). – Ф. 319. – Оп. 74 – Од. 36 654. – 95 арк.

**Відділ рукописних фондів і текстології інституту літератури
ім. Т.Г.Шевченка Національної академії наук України**

1.155. *Архів* М.П.Драгоманова. – Ф. 26. – Оп. 17 – Од. 36 28. – 99 арк.

1.156. *Доповідна* записка до київського цензора із закордонної цензури з приводу заборони друку книжок українською мовою. – Ф. 119. – Оп. 5 – Од. 36 55. – 23 арк.

1.157. *Ігнат'єв М.* Лист до Побєдоносцева К. [з приводу заборони драматичних вистав українською мовою] 1881 р. – Ф. 119. – Оп. 27 – Од. 36 41. – 11 арк.

1.158. *Побєдоносцев К.* Записка про діячів українофільського руху. – Ф. 119. – Оп. 11 – Од. 36 51. – 3 арк.

1.159. *Побєдоносцев К.* Конспект-записка про діяльність українофільського руху та про заходи по боротьбі з ним (1881 р.). – Ф.119. – Оп. 11 – Од. 36 51. – 2 арк.

1.160. *Толстой Д.* Лист до К.Побєдоносцева. – Ф.119. – Оп. 23 – Од. 36. 52. – 25 арк.

1.161. *Толстой Д.* Про заборону релігійних книжок українською мовою (1883 р.) – Ф.119. – Оп. 3. – Од. 36. 53. – 6 арк.

1.162. *Матеріали* Кирило-Мефодіївського братства. – Ф. 119. – Оп. 77. – Од. 36. 407. – 25 арк.

1.163. *Проект* Указу імператора з приводу заборони українського слова. – Ф. 119. – Оп. 34. – Од. 36. 50 – 9 арк.

- 1.164. *Юзефович М.Р.* Проект дій про припинення діяльності українофілів. – Ф. 119. – Оп. 12. – Од. 3б. 51. – 18 арк.
- 1.165. *Юзефович М.Р.* Доповідна записка Д.Толстому “О так називаеом украинском движении”. – Ф. 119. – Оп. 12 – Од. 3б. 51. – 2 арк.

Центральний державний архів м. Варшава (ЦДАМВ)

- 1.166. *Архів М.П.Драгоманова.* – Варшава, 1937 р. – Ф. 563. – Оп. 24 – Од. 3б. 52 – 375 арк.
- 1.167. *Архів М.П.Драгоманова.* – Т. 1.Листування Київської Старої Громади з М.П.Драгомановим (1870-1889р.). – Варшава, 1937 р. – Ф. 563. – Оп. 24 – Од. 3б. 38. – 415 арк.
- 1.168. *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Варшава, 1932 р. – Ф. 250. – Оп. 4 – Од. 3б. 44. – 307 арк.

Громадський архів Російської Федерації (ГАРФ)

- 1.169. *Драгоманов М.П.* Листи П.Лаврову. – Ф. 1762. – Оп. 4. – Од. 3б. 167. – 38 арк.
- 1.170. *Донесення* агента III відділу А.Романна про розшуки С.Нечаєва і про діяльність російських емігрантів. – Ф. 109. – Оп. 1. – Од. 3б. 411. – 262 арк.
- 1.171. *Донесення* из г. Львова о настроение населения в Галичине, об отношении поляков к России, записка о существующей в Галичине нелегальной польской организации “Опека народов” и участи в ней бывшего профессора Киевского университета М.П.Драгоманова. 1878 г. – Ф. 109. – Оп. 2. – Од. 3б. 554. – 18 арк.

Російський Державний Архів м. Москви (РДАММ)

- 1.172. *Згадка* про М.П.Драгоманова в листі Д.Пихно до О.Суворина. – Ф. 459. – Оп. 2. – Од. 3б. 3317. – 5 арк.

- 1.173. *Чернетка* листа О.Піпіна до М.П.Драгоманова. – Ф. 385. – Оп. 3. – Од. 3б. 12. – 2 арк.

2. Епістолярна спадщина

Мемуари

- 2.174. *Аксельрод П.К.* Пережитое и предуманное. / П.К.Аксельрод. – Берлин. – 1923. – 327 с.
- 2.175. *Драгоманів-Шишманова Л.* Зі споминів про М.П.Драгоманова / Лідія Драгоманів-Шишманова // Дзвін. – 1991. – № 10. – С. 31-36.
- 2.176. *Драгоманов М.П.* Щоденник / М.П.Драгоманов // Жовтень. – 1965. – №4. – С. 126-129.
- 2.177. *Драгоманова Л.* Неспокійне серце / Людмила Драгоманова // Жовтень. – 1964. – №5. – С. 99-103.
- 2.178. *Єфремов С.* Щоденники. 1923-1929 рр. / Сергій Єфремов. – К.: Рада, 1997. – 848 с.
- 2.179. *Ліндфорс С.К.* Децо з спогадів про М.П.Драгоманова / Ліндфорс С.К. – Записки історико-філологічного відділу. – К.: Думка, 1926. – кн.7. – 50 с.
- 2.180. *Пчілка О.* Спогади про М.П.Драгоманова / Олена Пчілка. – К.: Україна, 1926. – Кн. 2. – С. 38-64.
- 2.181. *Спомини І.Антоновича* про М.П.Драгоманова. – К.: Україна, 1926. – Кн. 4. – С. 120-134.
- 2.182. *Уривок* споминів О.Русова про М.П.Драгоманова. – К.: Україна, 1926. – Кн. 2. – С. 97-99.

Епістолярії

- 2.183. *Бачинський Ю.* Моя переписка з М.П.Драгомановим // Юліан Бачинський. – Львів: Накладом автора, 1900. – С. 72-74.

- 2.184. *Грінченко Б.* Драгоманов М.П. Діалоги про українську національну справу. / Борис Грінченко. – К.: Наукова думка, 1994. – 52 с.
- 2.185. *Дорошкевич О.* Листи М.П.Драгоманова до О.Піпіна. / Олександр Дорошкевич. – К.: За сто літ, 1928. – т.3. – 115 с.
- 2.186. *З листів* Д.Дорошенко до О. Оглобина // Український історик. – 1966. – №1-2. – С. 32-52.
- 2.187. *З листування* М.П.Драгоманова з В.Навроцьким // Літературно-науковий вісник. – 1923. – №4. – С. 249-259.
- 2.188. *З переписки* М.П.Драгоманова (Листи до О.Борковського та інших.) // Життя і слово. – 1897. – С. 184-210.
- 2.189. *Листи* Д.Танячкєвича до М.П.Драгоманова (1876-1877). – Львів: Накладом Українсько-російської Видавничої спілки, 1906. – 36 с.
- 2.190. *Листи* до І.Франка і інших (1887-1895). – Львів: Накладом Українсько-російської Видавничої спілки, 1906. – 260 с.
- 2.191. *Листи* М.П.Драгоманова до І.Франка і інших (1881-1886). – Львів: Накладом Українсько-російської Видавничої спілки, 1908. – 431 с
- 2.192. *Листи* М.П.Драгоманова до Л.Українки // Червоний шлях. – 1923р. – ч.4.– С.24-26.
- 2.193. *Лист* від С.Науменка про заборону цензурою статті М.Сумцова про М.П.Драгоманова // Червоний шлях. – 1927, ч. 6. – С.25-29.
- 2.194. *Лист* В.Бруєвича до Правління СП СРСР про літературну та публіцистичну діяльність М.П.Драгоманова. – Ф. 663. – Оп. 12. – Од. 3б. 173. – 81 арк.
- 2.195. *Лист* В.Чубинського до М.П.Драгоманова. – ЦДІАЛ України. – Ф. 663. – Оп. 1. – Од. 3б. 191. – 251-253 арк.
- 2.196. *Лист* директора Львівської державної картинної галереї І. Свенцицького до інституту історії України Академії Наук України про передачу архіву М.П.Драгоманова. – ЦДІАЛ України. – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. 3б.1. – 1 арк.

- 2.197. *Лист* В.Билінського до М.Гоголя з передмовою М.П.Драгоманова. – ЦДІАЛ України. – Ф. 663. – Оп. 4. – Од. 3б.21. – 17 арк.
- 2.198. *Лист* М.П.Драгоманова і М.Павлика до Ю.Романчука з поданням своєї політичної платформи. – ЦДІАЛ України. – Ф. 382. – Оп. 1. – Од. 3б. 38. – 2-4 арк.
- 2.199. *Лист* І.Белея до М.П.Драгоманова. – ЦДІАЛ України. – Ф. 663. – Оп. 1. – Од. 3б. 197.– 170-175 арк.
- 2.200. *Лист* К.Гронковського з Цюріха К.Ляхоцькому про клопотання О.Мальшинського і членів “Земського Союзу” в справі співпраці М.П.Драгоманова в “Вільному Слові”. – ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Од. 3б. 23. – 27 арк.
- 2.201. *Лист* К.Гроновського з Цюріха “Кузьмі” про погляди М.П.Драгоманова. – ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Од. 3б. 2368. – 72 арк.
- 2.202. *Лист* кандидата на вчителя української мови у Львові Б.Міклошича про висилку праці М.П.Драгоманова і Ю.Антоновича “Історичні пісні українського народу”. – ЦДІАЛ України. – Ф.309. – Оп.1. – Од. 3б.2378. – 154 арк.
- 2.203. *Лист* Л.Заклинського до М.П.Драгоманова. – ЦДІАЛ України. – Ф. 663. – Оп. 1. – Од. 3б. 191. – 88-94 арк.
- 2.204. *Лист* Л.Заклинського до М.П.Драгоманова. Копія. – ЦДІАЛ України. – Ф. 663. – Оп. 1. – Од. 3б. 191. – 3 арк.
- 2.205. *Лист* М.П.Драгоманова до знайомого з Росії. – ЦДІАЛ України. – Ф. 663. – Оп. 1. – Од. 3б. 201. – 68-73 арк.
- 2.206. *Лист* М.П.Драгоманова до редакцій “Діла”. – ЦДІАЛ України. – Ф. 663. – Оп. 1. – Од. 3б. 197. – 249-255 арк.
- 2.207. *Лист* М.П.Драгоманова до С.Кривенка. – РДАЛММ.– Ф. 395. – Оп. 1. – Од. 3б. 771. – 1арк.
- 2.208. *Лист* М.П.Драгоманова з Парижу до С.Данилевича, адвоката у

- м. Коломия. – ЦДІАЛ України. – Ф. 663. – Оп. 1. – Од. 3б. 201. – 184-191 арк.
- 2.209. *Лист* М.П.Драгоманова з Софії О.Гольштейну про приїзд Лесі Українки. – ЦДІАЛ України. – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. 3б. 54. – 202 арк.
- 2.210. *Лист* М.П.Драгоманової до Н.Кібальчич від 24/ІІ. 1914. – РДАЛММ.– Ф. 191. – Оп. 1. – Од. 3б. 161. – 18 арк.
- 2.211. *Лист* М.Лозинського вченому секретареві НТШ у Львові В.Гнатюку про поїздку для читання доповіді про М.П.Драгоманова на концерті на його пошану. – ЦДІАЛ України. – Ф.309. – Оп.1. – Од. 3б.2274. – 5 арк.
- 2.212. *Лист* М.Павлика до редакції “Записок наукового товариства ім. Т.Шевченка”. – ЦДІАК України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Од. 3б. 1708. – 11 арк.
- 2.213. *Лист* М.Павлика до газети “Галичанин” “М.П.Драгоманов і галицькі радикальні русофіли”. – ЦДІАЛ України. – Ф. 663. – Оп. 1. – Од. 3б. 20. – 18 арк.
- 2.214. *Лист* професора Чернівецького університету К.Смальстоцького про співпрацю у виданні творів О.Федьковича. З листа К.Смальстоцького до М.П.Драгоманова від 2 квітня 1838 р. – ЦДІАЛ України. – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. 3б. 82.– 42 арк.
- 2.215. *Лист* С.Драгоманова до Правління СП СРСР з проханням про допомогу в публікації статті про діяльність М.П.Драгоманова. – 1940. –РДАЛММ. – Ф. 631. – Оп. 15. – Од. 3б. 513. – 13 арк.
- 2.216. *Лист* К.Студинського про високу оцінку В.Леніним діяльності М.П.Драгоманова. – ЦДІАЛ України. – Ф. 362. – Оп. 1. – Од. 3б. 288. – 10 арк.
- 2.217. *Лист* С.Данилевича до М.П.Драгоманова. – ЦДІАЛ України. – Ф. 663. – Оп. 1. – Од. 3б. 201. – 177-180 арк.
- 2.218. *Листи* А.Балтаровича та інших до М.П.Драгоманова. – ЦДІАЛ України. –

- Ф. 663. – Оп. 2. – Од. 36. 72. – 174 арк.
- 2.219. *Листи* А.Соцького до М.П.Драгоманова. – ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 2. – Од. 36. 117. – 6 арк.
- 2.220. *Листи* В.Косовського до М.П.Драгоманова. – ЦДІАЛ України. – Ф.663.– Оп.2. – Од. 36.77. – 1-89 арк.
- 2.221. *Листи* до М.П.Драгоманова. – ЦДІАЛ України. – Ф.663.– Оп.2. – Од. 36.73. – 1-89 арк.
- 2.222. *Листи* до М.П.Драгоманова. – ЦДІАЛ України. – Ф. 663.– Оп.2. – Од. 36. 80. – 1-59 арк.
- 2.223. *Листи* М.П.Драгоманова до товариства ім. Качковського. – ЦДІАЛ України. – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. 36. 56. –1-229 арк.
- 2.224. *Листи* З. Арборе-Раллі від М.П.Драгоманова. 26/Х. 1880-1884. – РДАЛММ. – Ф. 1019. – Оп. 1. – Од. 36. 35. – 1-20 арк.
- 2.225. *Листи* М.Ганкевича, О.Гіршберга, Й.Гросса, З. Грушкевича та інших до М.П.Драгоманова. – ЦДІАЛ України. – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. 36. 74. – 1-64 арк.
- 2.226. *Листи* М.П.Драгоманова до В.Лукіча, Д.Лукіяновича, І.Мандичевського. – ЦДІАЛ України. – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. 36. 58. – 1-30 арк.
- 2.227. *Листи* М.П.Драгоманова до М.Павлика. – ЦДІАЛ України. – Ф. 663. – Оп. 1. – Од. 36. 214. – 1-458 арк.
- 2.228. *Листи* М.П.Драгоманова до невстановлених осіб. – ЦДІАЛ України. – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. 36. 69. – 1-37 арк.
- 2.229. *Листи* М.П.Драгоманова до О.Борковського та К.Паньковського. – ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 2. – Од. 36. 115. – 1-21 арк.
- 2.230. *Листи* М.П.Драгоманова до редакції видання “Правда” і примітки М.Павлика. – ЦДІАЛ України. – Ф. 663. – Оп. 1. – Од. 36. 257. – 1-11 арк.
- 2.231. *Листи* М.П.Драгоманова до редакцій газет “Буг” і “Громадський друг”. – ЦДІАЛ України. – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. 36. 51. – 1-29 арк.

- 2.232. *Листи* М.П.Драгоманова до С.Степняка-Кравчинського. 1885-1895. – РДАЛММ. – Ф. 1158. – Оп. 1. – Од. Зб. 285. – 1-53 арк.
- 2.233. *Листи* М.П.Драгоманова з Женеви редакторам “Правди”, “Діла” в Галичині. – ЦДІАЛ України. – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. Зб. 52. – 20-24 арк.
- 2.234. *Листи* М.П.Драгоманова з Софії редактору коломийського видання “Хлібороб” І.Герасимовичу про опублікування. – ЦДІАЛ України. – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. Зб. 54. – 1-17 арк.
- 2.235. *Листи* М.П.Драгоманова до П.Лаврова від 28/XI 1876 р. – РДАЛММ. – Ф. 185. – Оп. 1. – Од. Зб. 21.– 13 арк.
- 2.236. *Листи* М.Кейвана, І.Кивелюка та інших. – ЦДІАЛ України. – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. Зб. 62. – 352 арк.
- 2.237. *Листи* М.Кейвана, І.Кивелюка та інших. – ЦДІАЛ України. – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. Зб. 78. – 132 арк.
- 2.238. *Листи* українських товариств “Академічна громада” в м. Кракові і “Академічне братство” у м. Львові до М.П.Драгоманова. – ЦДІАЛ України. – Ф. 663.– Оп.2. – Од. Зб. 71. – 7 арк.
- 2.239. *Листи* українських товариств до М.П.Драгоманова. – ЦДІАЛ України. – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. Зб. 81. – 35 арк.
- 2.240. *Листи* Ю.Творовського до М.П.Драгоманова. – ЦДІАЛ України. – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. Зб. 84. – 81 арк.
- 2.241. *Листи* Ю.Яворського, Р.Яросевича до М.П.Драгоманова. – ЦДІАЛ України. – Ф. 663. – Оп.2. – Од. Зб. 86. – 158 арк.
- 2.242. *Листування* з радою Київського університету і Міністерством народної освіти про закордонне відрядження М.П.Драгоманова. – ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 2.– Од. Зб. 4. – 69-72, 93, 97, 107, 192 арк.
- 2.243. *Листування* з ректором Київського університету і київський, Подільським та Волинським генерал-губернатором про дозвіл доценту університету М.П.Драгоманову прочитати декілька громадських лекцій 22 січня 1874 р.–

- 5 квітня 1875 р. – ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 12.– Од. 3б. 6. – 18 арк.
- 2.244. *Листування* М.П.Драгоманова з В.Навроцьким. – ЦДІАЛ України. – Ф. 663. – Оп. 2.– Од. 3б. 59. – 196 арк.
- 2.245. *Листування* М.П.Драгоманова з П.Дашкевичем, А.Ляхоцьким і І.Трумом. – ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 2. – Од. 3б. 116. – 117 арк.
- 2.246. *Листування* М.П.Драгоманова з товариством “Січ” у Відні, зібране К.Студинським для опрацювання. – ЦДІАЛ України. – Ф. 362. – Оп. 1. – Од. 3б. 187. – 1-10 арк.
- 2.247. *Листування* Міністерства народної освіти з попечителем Київського учбового округу про неблагонадійність М.П.Драгоманова. – ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 25. – Од. 3б. 35. – 14 арк.
- 2.248. *Листування* І.Франка і М.П.Драгоманова Всеукраїнська Академія. Наукова Комісія Західної України. Матеріали до культурної і громадської історії Західної України. – К.: Друкарня Всеукраїнської Академії Наук, 1928. – Т. 1. – 448 с.
- 2.249. *Переписка* (зібрав і видав М.Павлик). – Львів: Накладом Українсько-руської Видавничої Спілки, 1901. – Т. 1. –186 с.
- 2.250. *Переписка* М.П.Драгоманова з Т.Окуневським 1885-1891, 1893-1895. Зібрав і видань М.Павлик. – Львів: 1905. – 280 с.
- 2.251. *Переписка* М.П.Драгоманова з М.Павликом: в 8-ми т. – Чернівці: Видавав д-р Л.Когут, 1910-1912. – 33 с.
- 2.252. *Переписка* М.П.Драгоманова з М.Бучинським 1871-1877 рр. // Збірник філологічної секції Наукового товариства ім. Т.Шевченка. – Львів: Накладом Наукового товариства ім. Шевченка, 1910. – 350 с.
- 2.253. *Переписка* М.П.Драгоманова з Н.Кобринською (1893-1895). Зладив М.Павлик. – Львів, 1905. – 23 с.
- 2.254. *Письма* к М.Стасюлевичу (1868-1877, 1893) // М.Стасюлевич, его современники и их переписка. – СПб, 1913. – Т. 5. – С. 186-219

3. Бібліографічна спадщина М.П.Драгоманова

- 3.255. *Драгоманов М.П.* Вибране. – К.: Либідь, 1991. – С. 620.
- 3.256. *Драгоманов М.П.* З приводу замітки про М.Пирогова // Російська мова. – 1861, № 54. – С. 28-43.
- 3.257. *Драгоманов М.П.* Літературно-публіцистичні праці: в 2-х тт. – К.: Наукова думка, 1970. – Т .2. – 515 с.
- 3.258. *Драгоманов М.П.* Пропаший час. Українці під Московським царством. – Львів: Генеза, 1909. – 39 с.
- 3.259. *Драгоманов М.П.* Автобіографія. – К.: Криниця, 1907. – 140 с.
- 3.260. *Драгоманов М.П.* Байка Б.Хмельницького. Етнографічна студія // Вибрані твори українських письменників. – Львів: Видане А.Крушельницьким, 1912. – Кн. 2. – С. 3-28.
- 3.261. *Драгоманов М.П.* Байка Б.Хмельницького / М.П.Драгоманов // Пам'яті М.П.Драгоманова. – Харків: Поюр, 1920. – С. 43-57.
- 3.262. *Драгоманов М.П.* Євангельська віра в старій Англії. – Женева: Українська друкарня, 1893. – 16 с.
- 3.263. *Драгоманов М.П.* Євангельська віра в старій Англії. – К.: Ранок, 1907. – 18 с.
- 3.264. *Драгоманов М.П.* Заздрі боги / М.П.Драгоманов. – К.: Ранок, 1907. – 25 с.
- 3.265. *Драгоманов М.П.* Заздрі боги // Пам'яті М.П.Драгоманова. – Харків: Поюр, 1920. – С. 3-20.
- 3.266. *Драгоманов М.П.* За что старика обидели и кто его обижают? (Размышления по делу Трепова). – Женева: Работник, 1878. – 16 с.
- 3.267. *Драгоманов М.П.* Историческая Польша и Великорусская демократия – Женева: Работник, 1881. – 512 с.
- 3.268. *Драгоманов М.П.* Історична Польша і великоросійська демократія – К.: Ранок, 1917. – 497 с.

- 3.269. *Драгоманов М.П.* До біографії А.Желябова. – Женева: Свобода, 1882. – 48 с.
- 3.270. *Драгоманов М.П.* Ліберализм і земство в Росії. – Женева: Працівник, 1889. – 64 с.
- 3.271. *Драгоманов М.П.* Літературно-публіцистичні праці: в 2-х т.т. – К.: Наукова думка, 1970. – 523 с.
- 3.272. *Драгоманов М.П.* Пропаший час: українці під Московським царством. 1654–1876 рр. // Український історичний журнал. – 1991. – № 9. – С. 130-149.
- 3.273. *Драгоманов М.П.* Пропаший час: українці під Московським царством (1654–1876). – К.: Дніпро, 1992. – 25 с.
- 3.274. *Драгоманов М.П.* Про українських козаків, татар та турків: З додатком про життя М.П.Драгоманова. – К.: Дніпро, 1991. – 31 с.
- 3.275. *Драгоманов М.П.* Рай і поступ. – Відень: Накладом Друкарні Партії Укранських Соціалістів-революціонерів, 1915. – 54 с.
- 3.276. *Драгоманов М.П.* Зібрання політичних праць. – В 2-х тт. – Париж, 1905–1906. – 376с, – 874 с.
- 3.277. *Драгоманов М.П.* Старі хартії вольності. – К.: Ранок, 1907. – 101 с.
- 3.278. *Драгоманов М.П.* Старі хартії вольності. – Відень: Накладом партійної друкарні Партії Українських соціалістів – революціонерів, 1915. – 89 с.
- 3.279. *Драгоманов М.П.* “Царство Боже всередині нас” Л.Толстого. – К.: Ранок, 1907. – 18с.
- 3.280. *Драгоманов М.П.* Чудацькі думки про українську національну справу / М.П.Драгоманов. – Відень: Наклад і друк партійної друкарні партії українських соціалістів-революціонерів, 1915. – 104 с.
- 3.281. *Драгоманов М.П.* Швейцарська спілка. – К.: Криниця, 1917. – 33с.
- 3.282. *Драгоманов М.П.* Т.Шевченко, українофіли і соціалізм. З передмовою і примітками А.Нікова. – К.: Криниця, 1914. – 137 с.

- 3.283. *Драгоманов М.П.* “Народна воля” про централізацію революційної боротьби в Росії. – Женева: Свобода, 1882. – 32 с.
- 3.284. *Драгоманов М.П.* Про волю віри. – К.: Ранок, 1907. – 98 с.
- 3.285. *Драгоманов М.П.* Воспоминания о знакомстве с И.Тургеневым. – Казань: Центральная типография, 1906. – 20 с.
- 3.286. *Драгоманов М.П.* Листи М.П.Драгоманова до редакторів російського соціально-революційного видання “Вперед” (1876-1878 рр.). – Львів: Коломия, видав М.Павлик. – 1910. – 58 с.
- 3.287. *Драгоманов М.П.* Листи на Наддніпрянську Україну. – Відень: Накладом Партії Українських соціалістів-революціонерів, 1915. – 176 с.
- 3.288. *Драгоманов М.П.* Чудернацькі думки про українську національну справу. – К.: Криниця, 1913.– 127 с.
- 3.289. *Драгоманов М.П.* Малоруський інтернаціоналізм // М.П.Драгоманов і Женевський соціалістичний гурток. – Відень: Видавництво Українського Соціологічного інституту, 1922. – С. 161-169.
- 3.290. *Драгоманов М.П.* Вісімнадцять років війни чиновництва з земством. – Женева: типографія “Вільного Союзу”, 1883. – 103 с.
- 3.291. *Драгоманов М.П.* Діонісій III Санкт-Петербургский і Платон II Московский. Порівняльно-історична гра природи. – Женева: типографія “Вільного Союзу”, 1882. – 47 с.
- 3.292. *Драгоманов М.П.* До чого довоювались. – Женева: Громада, 1878. – 26 с.
- 3.293. *Драгоманов М.П.* М.Бакунін. – Женева: Громада, 1906. – 54 с.
- 3.294. *Драгоманов М.П.* Було б болото, а чорти будуть! – Женева: типографія “Вільного Союзу”, –1880. – 16 с.
- 3.295. *Драгоманов М.П.* Великоруський інтернаціоналізм і польсько-українське питання – Казань: Видавництво Гронковскої, 1907. – 24 с.
- 3.296. *Драгоманов М.П.* Віра в громадські справи – Відень: Накладом Партії соціалістів. – 1915. – 14 с.

- 3.297. *Драгоманов М.П.* “Народна воля”. – Зібрання праць. Париж, 1906. – 32 с.
- 3.298. *Драгоманов М.П.* Малоруський інтернаціоналізм. – Вибрані тв. в 2 томах. – Прага, том 1. – 1937. – 548 с.
- 3.299. *Драгоманов М.П.* Т.Шевченко, українофіли і соціалізм // Громада. – Вип. 4. – Женева, 1879. – 34 с.
- 3.300. *Драгоманов М.П.* Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії. – К.: Криниця, 1877. – 154 с.
- 3.301. *Драгоманов М.П.* Розвиток народної освіти і педагогічної думки в Україні. – К.: Либідь. – 1991. – 290 с.
- 3.302. *Драгоманов М.П.* Вибране “... мій задум зложити очерк історії цивілізації а Україні”. – К.: Либідь, 1991. – 684 с.
- 3.303. *Драгоманов М.П.* Гете и Шекспір в перекладі на українську мову. Літературно-публіцистичні праці. – К.: Либідь, Т. 1. – 1970. – 586 с.
- 3.304. *Драгоманов М.П.* Віра в громадські справи. – К.: Криниця, 1917. – 16 с.
- 3.305. *Драгоманов М.П.* Внутрішнє рабство і війна за звільнення – Женева: типографія “Вільного Союзу”, 1877. – 18 с.
- 3.306. *Драгоманов М.П.* Австро-руські спомини (1867–1877). Літературні публіцистичні праці. – К.: Либідь, 1970. – 17 с.
- 3.307. *Драгоманов М.П.* Антракт з історії українофільства (1863-1872) // Вибране. – К.: Наукова Думка, 1991. – С. 203-213.
- 3.308. *Драгоманов М.П.* Вольный Союз – Вільна Спілка. Опит Української політичної програми. – К.: Громада, 1884 . – 111с.
- 3.309. *Драгоманов М.П.* Попереднє слово // Громада. Українська збірка впорядкована М.П.Драгомановим. – Женева: типографія “Вільного Союзу”, 1878. – С. 75-97.
- 3.310. *Драгоманов М.П.* Турки зовнішні і внутрішні. – Женева: Громада, 1867. – 30 с.
- 3.311. *Драгоманов М.П.* Що таке українофільство? / М.П.Драгоманов // Вибране,

- К.: Наукова Думка, – 1991. – С. 430-457.
- 3.312. *Драгоманов М.П.* До Старої Громади (М.П.Драгоманов). – Варшава: Віра, 1938. – Т. 1. – 137 с.
- 3.313. *Драгоманов М.П.* Чумацькі думки про українську національну справу // Вибране. – К.: Наукова Думка, 1991. – 62 с.
- 3.314. *Драгоманов М.П.* Східна політика Германії і обрусіння. – Женева: типографія “Вільного Союзу”, 1872. – 56 с.
- 3.315. *Драгоманов М.П.* Новокельтський і православний рух у Франції. – Женева: типографія “Вільного Союзу”, 1875. – 38 с.
- 3.316. *Драгоманов М.П.* Евреї і поляки в Південно-Західному краї. – К.: Юго-Западное отделение Императорского географического общества, 1875. – 25 с.
- 3.317. *Драгоманов М.П.* Очерки новейшей литературы на малорусском наречи – Женева: Громада, 1874. – 23 с.
- 3.318. *Драгоманов М.П.* Листи на Наддніпрянську Україну. – К.: Криниця, 1917. – 169 с.
- 3.319. *Драгоманов М.П.* Малорусские народные предания и рассказы – К.: Юго-Западное отделение Императорского географического общества, 1876. – 434 с.
- 3.320. *Драгоманов М.П.* Напередодні нового смутку. – Женева: Громада, 1886. – 24 с.
- 3.321. *Драгоманов М.П.* Нації Східної Європи та імперіалізм, соціалізм. – Відень: Видавництво Українського Соціологічного інституту, 1922. – С. 169-183.
- 3.322. *Драгоманов М.П.* Нові українські пісні пор громадські справи (1764-1880 pp.). – Женева: Громада, 1881. – 132 с.
- 3.323. *Драгоманов М.П.* Оповідання про заздрих богів. – Коломия: Сяйво, 1894. – 132 с.

- 3.324. *Драгоманов М.П.* Оповідання про заздрих богів. –Відень: Накладом Партії Українських соціалістів-революціонерів, 1915. – 54 с.
- 3.325. *Драгоманов М.П.* Політичні пісні українського народу XVII-XIX ст. / М.П.Драгоманов. – Женева: Громада, 1885.– 66 с.
- 3.326. *Драгоманов М.П.* Політичні праці в 2-х тт.– М: Звільнення, 1908. – 89 с.

4. Монографії, брошури, статті

- 4.327. *Айзеншток І.* З юнацьких літ М.П.Драгоманова / Іван Айзеншток // Україна. – 1929. – № 3. – С. 61-65.
- 4.328. *Алексєєв В.* Рецензія на книгу Д.Заславського “М.П.Драгоманов” / Володимир Алексєєв // Каторга і заслання. – 1925. – № 5. – С. 328-329.
- 4.329. *Алексюк А.* Педагогічні погляди М.Пирогова.– В кн.: Пирогов М. / Анатолій Алексюк. – М.: Педагогічні знання, 1985. – 285 с.
- 4.330. *Ананьєв Б.* Про людину як об’єкте і суб’єкте виховання / Борис Ананьєв. – Вибрані психологічні праці. – М.: Педагогічні знання, 1980. – 215 с.
- 4.331. *Андерсон Б.* Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Борис Андерсон. – К.: Наукова Думка, 2001. – 195 с .
- 4.332. *Андрусяк І.К.* Джерела й історія національної демократії в Україні / Андрусяк І.К., Петренко Є.Д. // Близк і злиденність української національної демократії. – К.: Смолоскип, 1999. – С. 9-38.
- 4.333. *Андрусяк І.* М.П.Драгоманов та його конституційний проект / Іван Андрусяк // Драгоманський збірник. – 1996. –№ 4. – С. 73-78.
- 4.334. *Андрусяк І.* Шлях до свободи (М.П.Драгоманов про права людини) / Іван Андрусяк. – Львів: Світ, 1998. – 192 с.
- 4.335. *Андрущенко В.П.* Роздуми про освіту. Статті, Нариси, інтерв’ю. / В.П.Андрущенко. – К.: Знання України, 2004. – 804 с.
- 4.336. *Антонець М.* Не шукати ідеалів у старовині та лише в своїй хаті / Микола

- Антонець // Відродження. – 1993. – № 2. – С. 251-259.
- 4.337. *Антонець М.* Оба чільні сини України Т.Шевченко й М.П.Драгоманов / Микола Антонець // Дошкільне виховання. – 1991. – № 9. – С. 98-100.
- 4.338. *Атанасов П.К.* Вшанування М.П.Драгоманова в Болгарії / П.К.Атанасов // Жовтень. – 1972. – № 3. – С. 40-42.
- 4.339. *Атанасов П.К.* М.П.Драгоманов і Софійський університет / П.К.Атанасов // Всесвіт. – 1962. – № 2. – С. 36-38.
- 4.340. *Бажинов І.* Невідома стаття М.П.Драгоманова про І.Франка / Ігор Бажинов // Слово і час. – 1991. – № 9. – С. 13-17.
- 4.341. *Балака І.* Речник великої правди / Іван Балака // Прапор. – 1966. – № 9. – С. 88-91.
- 4.342. *Банковський Ц.В.* М.П.Драгоманов та початок української еміграції в Швейцарію / Ц.В.Банковський // Всесвіт. – 1994. – №2. – С. 163-169.
- 4.343. *Батуринський В.* До бібліографії М.Костомарова / Володимир Батуринський // Минуле. – 1907. – Кн. 10. – С. 90-92.
- 4.344. *Бандур К.* Про заборону цензурою статті М.Сумцова про М.П.Драгоманова / Костянтин Бандур. – К.: Наукова Думка, 1997. – 57 с.
- 4.345. *Бачинський Ю.* Проблеми підвищення ефективності педагогічних досліджень (дидактичний аспект) / Юліан Бачинський. – М.: Педагогіка, 1982. – 192 с.
- 4.346. *Бачинський Ю.* Україна / Юліан Бачинський. – Берлін: Видавництво Української молоді, 1924. – 237 с.
- 4.347. *Бердяєв М.* Духовна криза інтелігенції / Микола Бердяєв. – М.: Канон, 1998. – 398 с.
- 4.348. *Бердяєв М.* Нова релігійна свідомість / Микола Бердяєв. – М.: Канон, 1999. – 464 с.
- 4.349. *Бердяєв М.* Російська ідея / Микола Бердяєв. – Харків: Фолио, 2000. – 400 с.

- 4.350. *Бернштейн М.В.* Визначний діяч української культури / М.В.Бернштейн // Радянське літературознавство. – 1964. – № 5. – С. 138-142.
- 4.351. *Бернштейн М.В.* Українська літературна критика 50-70-х рр. ХІХ ст. / М.В.Бернштейн. – К.: Дніпро, 1959. – 492 с.
- 4.352. *Бібліографічний* покажчик праць М.П.Драгоманова // Життя і революція. – 1925. – № 6-7. – С. 135-136.
- 4.353. *Білецький О.Р.* М.П.Драгоманов / Білецький О.Р., Заславський Д.К., Романченко І.П. // Літературна Україна. – 1966. – № 8. – С. 2-4.
- 4.354. *Блок О.* Апологія історії чи ремесло історика / Олександр Блок. – М.: Наука, 1986. – 256 с.
- 4.355. *Богучарський В.П.* Земский Союз или Священная дружина / В.П.Богучарський // Русская мысль. – 1912. – Кн. 35. – С. 74-120.
- 4.356. *Богучарський В.П.* Из истории политической борьбы в 70-х и 80-х г.г. ХІХ в. / В.П.Богучарський. – М.: Русская мысль, 1912. – 483 с.
- 4.357. *Богучарський В.П.* По поводу исторической справки / В.П.Богучарський // Современник. – 1913. – № 4. – С. 18-33.
- 4.358. *Бокалов Г.* Російська революційна еміграція серед болгар / Григорій Бокалов // Каторга і зсылка. – 1930. – № 4. – С. 137-146.
- 4.359. *Боревич О.К.* Про кризу сучасної історичної науки / Боревич О.К. // Запитання історії. – 1991. – № 3. – С. 21-34.
- 4.360. *Большая Советская Энциклопедия.* – М.: Советская Энциклопедия, 1931. – Т. 23. – 380 с.
- 4.361. *Бориславський Л.* Вчення М.П.Драгоманова про походження держави і права і деякі міркування щодо процесу державотворення в Україні / Леонід Бориславський // Драгоманівський збірник. – 1996. – № 11. – С. 151-156.
- 4.362. *Бочковський О.О.* Вступ до націології. / О.О.Бочковський. – К.: Генеза, 1998. – 43 с.
- 4.363. *Бурчак Л.К.* Діячі українського національного руху / Л.К.Бурчак. – М.:

- Зодіак, 1917. – 143 с.
- 4.364. *Василенко М.К.* Політичні погляди М.П.Драгоманова / М.К.Василенко // Українське життя. – 1912. – Кн. 6. – С. 36-55.
- 4.365. *Васькович І.* Шкільництво в Україні (1905–1920 рр.) / Іван Васькович. – К.: Український вільний університет, 1996. – 359 с.
- 4.366. *Візірякіна Н.* Вплив інтелігенції на державотворчі процеси в Україні / Наталя Візірякіна // Вісник. – 2000. – №1. – С. 129-131.
- 4.367. *Винар Л.* Найвидатніший історик України М.Грушевський (1866-1934 рр.) / Леонід Винар // Силуети епох. – 1992. – № 11. – С. 102-108.
- 4.368. *Возняк М. П.* Доповнення М.П.Драгоманова до його “Австро-руських споминів” у відповідь рецензентові “Діла” / М.П.Возняк // Україна. – 1926. – Кн. 2-3. – С. 76-89.
- 4.369. *Возняк М.П.* З листування М.П.Драгоманова з В.Навроцьким / М.П.Возняк // Літературно-Науковий Вісник. – 1923. – Т. 29. – С. 249-259.
- 4.370. *Волинський І.* Взаємини Лесі Українки і М.П.Драгоманова / Іван Волинський // Тернопіль. – 1991. – № 3. – С. 52-53.
- 4.371. *Гаєвська Л.* Концепція національного відродження в історіософії М.П.Драгоманова / Лариса Гаєвська // Радуга. – 1992. – № 3-4. – С. 111-118.
- 4.372. *Галущинський М.М.* Драгоманов ідеолог Нової України. / Микола Галущинський. – Львів: Накладом української спілки, 1921. – 15 с.
- 4.373. *Гермайзе О.* М.П.Драгоманов в українській історіографії / Олександр Гермайзе // Україна. – 1926. – Кн. 2-3. – С. 125-145.
- 4.374. *Гермайзе О. М. П.* Драгоманов в українській історіографії / Олександр Гермайзе // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 9. – С. 102-130.
- 4.375. *Глушко С.* М.П.Драгоманов і недільні школи / Сергій Глушко // Україна. – 1924. – Кн. 4. – С. 35-42.
- 4.376. *Гнатюк Г.С.* Інтелектуалізація українського науково-популярного мовлення в контексті творчої спадщини М.П.Драгоманова / Г.С.Гнатюк //

- Мовознавство. – 1993. – № 3. – С. 30-35.
- 4.377. *Гольдин Ф.В.* Прогресивна педагогічна думка півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Ф.В.Гольдин. – Одеса: Південь, 1965. – 79 с.
- 4.378. *Гомоннай В.* Антологія педагогічної думки Закарпаття ХІХ – ХХ ст. / Володимир Гомоннай. – Ужгород: Секвоя, 1992. – 290 с.
- 4.379. *Горнова Є.* Політична діяльність М.П.Драгоманова у висвітленні польської історіографії / Євгенія Горнова // Український історичний журнал. – 1965. – № 6. – С. 72-81.
- 4.380. *Гоцуляк В.* Історична думка про М.Грушевського і українську історичну науку його доби / Василь Гоцуляк. – Черкаси: Сіяч, 1996. – 182 с.
- 4.381. *Грабович Г.* До питання про критичне самоусвідомлення в українській думці ХІХ ст.: Т.Шевченко, П.Куліш, М.П.Драгоманов / Григорій Грабович // Сучасність. – 1996. – № 12. – С.17-19.
- 4.382. *Грабовський П.* Дещо про освіту на Україні / Павло Грабовський. – К.: Зоря, 1897. – 15 с.
- 4.383. *Гревс І.* М.П.Драгоманов про М.Тургенєва / Ігор Гревс // Минуле. – 1925.– № 3. – С. 113- 114.
- 4.384. *Гресько М.* Сплачуємо борг вдячності / Михайло Гресько // Жовтень. – 1964. – № 11-12. – С. 150-152.
- 4.385. *Григорієв М.* Доба М.П.Драгоманова / Микола Григорієв // М.П.Драгоманов. Вибрані твори. – 1937. – С. 1-30.
- 4.386. *Григорієв Н.* Підстави української незалежної політики / Нестор Григорієв.– Детройт: Космос, 1939. – 52 с.
- 4.387. *Григорієв Н.* Соціалізм, націоналізм та інтернаціоналізм / Нестор Григорієв. – Львів: Вільна спілка, 1923. – 65 с.
- 4.388. *Грицак Я.* Нариси історії України. Формування модерної української нації ХІХ ст. / Яків Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.

- 4.389. *Грицак Я.* Пророк у своїй вітчизні, І. Франко та його суспільство / Яків Грицак. – К.: Генеза, 2006. – 295 с.
- 4.390. *Грицак Я.* Формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. / Яків Грицак. – К.: Генеза, 1997. – 126 с.
- 4.391. *Грицак Я.* Дух, що тіло рве до бою: Спроба політичного портрета І.Франка / Яків Грицак. – Львів: Кальварія, 1990. – 321 с.
- 4.392. *Гриценко М.* Нариси з історії школи в Українській РСР (1917 – 1965 рр.) / Микола Гриценко. – К.: Радянська школа, 1966. – 257 с.
- 4.393. *Гессен С. П.* Основи педагогічного введення в прикладну філософію / С.П.Гессен. – Берлін: Слово, 1923. – 420 с.
- 4.394. *Гладкий С.* Релігійна освіта в Україні на початку ХХ ст. / Сергій Гладкий // Релігійна освіта України. Збірник наукових праць. – 1997. – № 81. – С. 6-29.
- 4.395. *Горський В.* Розвиток академічної філософії в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Василь Горський. – К.: Наукова думка, 2001. – 278 с.
- 4.396. *Грушевський М.* До некрологу О.Терлецького / Михайло Грушевський // Записки Наукового Товариства ім. Т.Шевченка. – 1902. – Т. 50. – С. 13-15.
- 4.397. *Грушевський М.* М.П.Драгоманов в політичній і національній розвитку українства(пам'яті 25-літні роковин смерті М.П.Драгоманова) / Михайло Грушевський // Борітеся – поборете. – 1920. – № 5. – С. 3-5.
- 4.398. *Грушевський М.* З починів українського соціалістичного руху. М.П.Драгоманов і женецький соціалістичний гурток / Михайло Грушевський. – Відень: Вільне слово, 1922. – 76 с.
- 4.399. *Грушевський М.* Місія М.П.Драгоманова / Михайло Грушевський // Україна. – 1926. – Кн. 2. – С. 3-28.
- 4.400. *Грушевський М.* Рецензія на монографію Д.Заславського “М.П.Драгоманов, критико-біографічний нарис” / Михайло Грушевський // Україна. – 1926. – Кн. 3. – С. 218-221.
- 4.401. *Грушевський М.* Як жив український народ / Михайло Грушевський. – К.:

- Дніпро, 1991. – 289 с.
- 4.402. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України / Михайло Грушевський. – К.: Дніпро, 1990. – 60 с.
- 4.403. *Грушевський М.* З життя Київського Українського гуртка в 1870-1874 рр. / Михайло Грушевський // *Основа.* – 1915. – Кн. I. – С. 107-112.
- 4.404. *Губернський Л., Андрущенко В., Михальченко М.* Історична роль ідеї державності // *Культура. Ідеологія. Особистість: Методологічний аналіз.* – 2002. – № 5. – С. 330-354.
- 4.405. *Гунчак Т.* Початки громадсько-політичного відродження Україна: перша половина ХХ ст.: нариси політичної історії / Тарас Гунчак // *Основа.* – 1993. – № 3. – С. 30-52.
- 4.406. *Гунчак Т.* Україна: перша половина ХХ ст.: Нариси політичної історії / Тарас Гунчак. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
- 4.407. *Гураль П.* Українська ідея М.П.Драгоманова та сучасне конституційне забезпечення суверенітету України / Петро Гураль // *Драгоманівський збірник.* – Харків, 1996. – № 6. – С. 3-6.
- 4.408. *Даль В.К.* Тлумачний словни. / В.К.Даль. – М.:Правда, 1989. – Т.2. – 425 с.
- 4.409. *Дашкевич Я.* І.Крип'якевич – історик України / Яків Дашкевич. – Історія України. – Львів: Світ, 1993.– 250 с.
- 4.410. *Дашкевич Я.* Учений, політик, публіцист /Яків Дашкевич // *Слово і час.* – 1991. – № 10. – С. 3-6.
- 4.411. *Дебогорий-Мокревич В.* К вопросу о переговорах Исполнительного Комитета Народной Воли с Добровольной Охранной / Василий Дебогорий-Мокревич // *Былое.* – 1907. – Кн. 4. – С. 56-61.
- 4.412. *Дебогорий-Мокревич В.* К вопросу о “Священной Дружине” и “Вольном Слове” / Василий Дебогорий-Мокревич // *Русская мысль.* – 1913. – Кн. 2. – С. 107-110.
- 4.413. *Дебогорий-Мокревич В.* По поводу статьи П.Дейча “Украинская и

- общерусская эмиграция” / Василий Дебогорий-Мокревич // Украинская жизнь. – 1915. – № 2. – С. 63-73.
- 4.414. *Дей О.* Українська революційно-демократична журналістика. Проблема виникнення і становлення. / Олексій Дей. – К.: Видавництво Академії Наук Української РСР, 1959. – 492 с.
- 4.415. *Дейч Л.В.* Добрий початок / Л.В.Дейч // Запитання літератури. – 1965. – № 5. – С. 196-201.
- 4.416. *Дейч Л. В.* М.П.Драгоманов в вигнанні / Л.В.Дейч // Вісник Європи. – 1913. – Кн. 10. – С. 201-226.
- 4.417. *Дейч Л.В.* За кордоном / Л.В.Дейч // Вісник Європи. – 1912. – Кн. 9. – С. 167-191.
- 4.418. *Дейч Л.В.* Про зближення і розрив з народовцями / Л.В.Дейч // Пролетарська Революція. – 1923. – № 8 (20). – С. 163-175.
- 4.419. *Дейч Л.В.* Від народництва до марксизму / Л.В.Дейч // Сучасний світ. – 1913. – № 1-2. – С. 28-54.
- 4.420. *Дейч Л.В.* Російська революційна еміграція 70-х років. / Л.В.Дейч. – Петроград: Товариш, 1920. – 87 с.
- 4.421. *Дейч Л.В.* Украинская и общерусская эмиграция / Л.В.Дейч // Вестник Европы. – 1914. – № 8. – С. 209-233.
4. 422. *Дейч Л.В.* Біля початку легенди / Л.В.Дейч // Сучасний світ. – 1913. – № 11. – С.137-167.
- 4.423. *Довбищенко Я.* М.П.Драгоманова / Ярослав Довбищенко // Наше минуле.– 1918. – Кн. 2. – С. 158-159.
- 4.424. *Довбищенко Я.* М.П.Драгоманов, його життя, наукова, політична та громадська діяльність / Ярослав Довбищенко. – Харків: Правда, 1919. – 117 с.
- 4.425. *Довгич В.А.* Українська ідея в політичній теорії М.П.Драгоманова. / В.А.Довгич. – К.:Київський державний університет, 1991. – 356 с.

- 4.426. *Довгич В.* “Пропаций час” та сучасні ідеї демократії / Василь Довгич // – Голос України. – 1991. – 14 липня. – № 6. – С. 3.
- 4.427. *Донцов Д.* Т.Шевченко і М.П.Драгоманов / Дмитро Донцов // Дві літератури нашої доби. – 1991. – № 11. – С. 65-78.
- 4.428. *Донцов Д.* М.П.Драгоманов і українське національне відродження / Дмитро Донцов. – К.: Наукова Думка, 1991. – 89 с.
- 4.429. *Донцов Д.* Підстави нашої політики / Дмитро Донцов. – Відень: Видавництво Донцових. – 1921. – 210с.
- 4.430. *Донцов Д.* М.П.Драгоманов і ми / Дмитро Донцов // Літературно-науковий Вісник. – 1923. – № 3. – С.260-267.
- 4.431. *Донцов Д.* Т.Шевченко і М.П.Драгоманов / Дмитро Донцов // Слово і час.– 1992. – №6. – С. 55-62.
- 4.432. *Дорошенко В.Д.* Значення України в історії, розвитку української національної свідомості / В.Д.Дорошенко // Берлін: Видавництво Української молоді. – 1924. – № 2. – С. 3-5.
- 4.433. *Дорошенко В.Д.* М.П.Драгоманов (1841-1895 рр.) / В.Д.Дорошенко // Вісник Союзу Визволення України. – 1915. – № 1/2. – С. 7-13.
- 4.434. *Дорошенко В.Д.* М.П.Драгоманов (3 нагоди 25-ліття його смерті) / В.Д.Дорошенко // Вперед. – 1920. – № 284-285. – С. 84-285.
- 4.435. *Дорошенко В.Д.* Українство в Росії. Новіші часи. / В.Д.Дорошенко. – Відень: Видання Союзу Визволення України, 1917. – 114с.
- 4.436. *Дорошенко В.Д.* Розвиток науки українознавства у ХІХ - на початку ХХ ст. та її досягнення / В.Д.Дорошенко // Українська культура. – К.: Либідь, 1993. – С. 26-140.
- 4.437. *Дорошенко Д.* Нариси історії України. В 2-х т. / Дмитро Дорошенко. – К.: Глобус, 1991. – 564 с.
- 4.438. *Дорошкевич О.* Архівні згадки про М.П.Драгоманова / Олександр Дорошкевич // Життя і революція. – 1925. – №9. – С. 45-55.

- 4.439. *Дробот І.І.* Соціалізм М.П.Драгоманова: ідеалізм чи соціальна перспектива / І.І.Дробот // Матеріали перших Міжнародних читань: жовтень 2003 р. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2003. – Випуск 1. – С.101-105;
- 4.440. *Енциклопедичний словник.* І.Ефрон. – Т. 21. – М.: Літографія І.Ефрона, 1893. – 689 с.
- 4.441. *Енциклопедія Українознавства.* Загальна частина. – 1994. – Т. 1. – 400 с.
- 4.442. *Енциклопедія Українознавства.* Загальна частина. Перевидання в Україні.– К.: Стилос – 1995. – Т. 1. – 800 с.
- 4.443. *Євтух М.Б.* Проблеми етнонаціонального розвитку: український світовий контекст / М.Б.Євтух. – К.: Стилос, 2001. – 204 с.
- 4.444. *Єгунова-Щербіна С.* Одеська громада кінця 1897-го р. / Світлана Єгунова-Щербіна. – К.: За сто літ, 1899. – кн. 11. – 212 с.
- 4.445. *Єфремов С.* Аби моє зверху (Полеміка М.Богучарського й Б.Кістяковського про М.П.Драгоманова) / Сергій Єфремов // Рада. – 1913. – Ч. I. – С. 10-18.
- 4.446. *Єфремов С.* Апостол правди і науки / Сергій Єфремов // Рада. – 1908. – Ч. 131. – С. 101-109.
- 4.447. *Єфремов С.* Відгуки з життя та письменства. Політична спадщина М.П.Драгоманова / Сергій Єфремов // Нова громада. – 1906. – № 6. – С. 152-162.
- 4.448. *Єфремов С.* М.П.Драгоманов / Сергій Єфремов // Боротьба. – 1915. – Ч. 5. – С. 107-109.
- 4.449. *Єфремов С.* М. П. Драгоманов і єврейська справа / Сергій Єфремов // Рада. – 1908. – Ч. 254-256, 259. – С. 134-169,141-197,131-142,74-89.
- 4.450. *Єфремов С.* М.П.Драгоманов і М.Тургенєв / Сергій Єфремов // Літературно-науковий вісник. – 1902. – Кн. 1. – С. 82-91.
- 4.451. *Єфремов С.* М. П. Драгоманов в еміграції / Сергій Єфремов // Рада. –

1913. – Ч. 232, 237, 241. – С. 117-123,122-139,116-140.
- 4.452. *Єфремов С. М.П. Драгоманов серед співробітників російського журналу / Сергій Єфремов // Рада. – 1913. – Ч. 256. – С. 140-159.*
- 4.453. *Єфремов С. Єврейська справа на Україні. / Сергій Єфремов. – К.: Вік, 1909. – 97с.*
- 4.454. *Єфремов С. З нашого життя / Сергій Єфремов // Рада. – 1913. – Ч. 23. – С. 8-10.*
- 4.455. *Єфремов С. Історія українського письменства. / Сергій Єфремов. – К.: Вік, 1917. – 336 с.*
- 4.456. *Єфремов С. Коло М.П. Драгоманова (з приводу статті Л. Дейча “У начала легенди”) / Сергій Єфремов // Рада. – 1913. – Ч. 289. – С. 55-61.*
- 4.457. *Єфремов С. Коло М.П. Драгоманова (Полеміка М. Богучарського і Б. Кістяковського) / Сергій Єфремов // Рада. – 1912. – Ч. 1. – С. 23-37.*
- 4.458. *Єфремов С. С. Короленко про М.П. Драгоманова / Сергій Єфремов // Рада. – 1908. – Ч. 258. – С. 9- 13.*
- 4.459. *Єфремов С. М.П. Драгоманов (1841-1895) / Сергій Єфремов // Історія українського письменства. – Рада, 1910. – С. 355-361.*
- 4.460. *Єфремов С. М.П. Драгоманов (1841-1895) / Сергій Єфремов // Зоря. – 1925. – Ч. 5. – С. 18-20.*
- 4.461. *Єфремов С. Нові матеріали про “Вільне Слово” / Сергій Єфремов // Рада. – 1914. – Ч. 72. – С. 134-136.*
- 4.462. *Єфремов С. Один з нездійснених планів М.П. Драгоманова / Сергій Єфремов // Наше минуле. – 1918. – Ч. 3. – С. 18-24.*
- 4.463. *Єфремов С. Пам’яті М.П. Драгоманова / Сергій Єфремов // Рада. – 1908. – Ч. 259. – С. 10-12.*
- 4.464. *Єфремов С. Пам’яті М.П. Драгоманова / Сергій Єфремов // Українське життя. – 1915. – № 7. – С. 19-36.*
- 4.465. *Єфремов С. Політична спадщина М.П. Драгоманова / Сергій Єфремов //*

- Рада. – 1908. – Ч. 259. – С. 10-23.
- 4.466. *Єфремов С.* Про те, що було й чого не було. З приводу споминів Л.Дейча/ Сергій Єфремов // *Основа*. – 1915. – № 1. – С. 18-30.
- 4.467. *Єфремов С.* Роль М.П.Драгоманова / Сергій Єфремов // *Рада*. – 1912. – Ч. 285. – С. 17-20.
- 4.468. *Єфремов С.* Тверезе слово (До полеміки про “Вільне Слово”) / Сергій Єфремов // *Рада*. – 1913. – Ч. 195. – С. 29-37.
- 4.469. *Житецький Г.* Драгоманов М.П. / Григорій Житецький // *Велика енциклопедія*. – К.: Освіта, 1902. – С. 701-702.
- 4.470. *Житецький Г.* М.П.Драгоманов (і його політичні статті) / Григорій Житецький // *Російські Відомості*. – 1908. – № 159. – С. 5-6.
- 4.471. *Житецький Г.* Останній виїзд М.П.Драгоманова за кордон / Григорій Житецький // *Україна*. 1926. – Кн. 2-3. – С. 29-37.
- 4.472. *Жуковський А.Т.* Нарис історії України / Ред. Я.Грицак / Жуковський А.Т., Субтельний О.К. – Львів: Сяйво, 1992. – 230 с.
- 4.473. *Заславський Д.* М.П.Драгоманов. Критико-біографічний очерк / Дмитро Заславський. – К.: Сорабкоп, 1924. – 169 с.
- 4.474. *Заславський Д.* М.П.Драгоманов. До історії українського націоналізму / Дмитро Заславський. – М.: Література, 1934. – 18 с.
- 4.475. *Заславський Д.* М.П.Драгоманов (1841-1895). Життя і літературно-дослідницька діяльність / Заславський Дмитро, Романченко Іван. – К.: Наукова Думка, 1964. – 197 с.
- 4.476. *Заславський Д.* М.П.Драгоманов / Заславський Дмитро, Романченко Іван // *Література в школі*. – 1961. – № 5. – С. 84-86.
- 4.477. *Засулич В.* “Вільне Слово” і еміграція / Володимир Засулич // *Сучасник*. – 1913. – Кн. 6. – С. 179-191.
- 4.478. *Зленко Г.Ф.* Магістерські екзамени М.П.Драгоманова / Г.Ф.Зленко // *Жовтень*, 1985. – № 2. – С. 109-112.

- 4.479. *Злупко С. М.П. Драгоманов і розвиток прогресивної суспільно-економічної думки в Галачині / Сергій Злупко // Український історичний журнал. – 1966. – № 9. – С. 59-72.*
- 4.480. *Злупко С. С. Подолинський – вчений, мислитель, революціонер / Сергій Злупко. – К.: Наукова Думка, 1990. – 175 с.*
- 4.481. *Іванова Р.П. Нові матеріали з переписки М.П. Драгоманова / Р.П. Іванова // Українське життя. – 1973. – № 6. – С. 85-92.*
- 4.482. *Іванова Р.П. М.П. Драгоманов і історія України / Р.П. Іванова // Український історичний журнал. – 1991. – № 9. – С. 24-29.*
- 4.483. *Іванова Р.П. О. Герцен і М.П. Драгоманов / Р.П. Іванова // Український історичний журнал. – 1970. – № 1. – С. 130-134.*
- 4.484. *Іванова Р.П. М.П. Драгоманов в суспільно-політичному русі Росії та України / Р.П. Іванова. – К.: Генеза, 1971. – 254 с.*
- 4.485. *Іванова Р.П. М.П. Драгоманов і революційне народництво (70х - 80-х рр. XIX ст.) / Р.П. Іванова // Український історичний журнал. – 1986. – № 9. – С. 46-58.*
- 4.486. *Іванова Р.П. М.П. Драгоманов. До 150-річчя з дня народження / Р.П. Іванова // Людина і світ. – 1991. – №9. – С. 7-11.*
- 4.487. *Іванова Р.П. М.П. Драгоманов / Р.П. Іванова. – К.: Літературна Україна, 1988. – 178 с.*
- 4.488. *Іванова Р. М.П. Драгоманов про національне питання / Р.П. Іванова. – К.: Літературна Україна, 1991. – 56 с.*
- 4.489. *Іванова Р.П. Живі поміж живими / Р.П. Іванова. – К.: Вітчизна, 1968. – № 4. – 162 с.*
- 4.490. *Іванова Р.П. Клятва: Роман-хроніка / Р.П. Іванова. – К.: Літературна Україна, 1971. – 207 с.*
- 4.491. *Іванова Р.П. Раби Києва не мовчали / Р.П. Іванова. – К.: Літературна Україна, 1991. – 38 с.*

- 4.492. *Іванова Р.П.* Сумління передової України / Р.П.Іванова. – К.: Зоря Полтавщини, 1991. – 76 с.
- 4.493. *Іванова Р.П.* М.П.Драгоманов і українське національне відродження / Іванова Р.П., Комзюк Л.К. – К.: Літературна Україна, 1991. – 89 с.
- 4.494. *Ізгоєв А.В.* М.П.Драгоманов і П.Шувалов / А.В.Ізгоєв // Річ. – 1913. – № 225. – 34 с.
- 4.495. *Історія* Української РСР: в 10-и тт. – Т.4. Україна в період кризи федерально-кріпосної системи (XIX ст.). – К.: Наукова Думка, 1983. – 694 с.
- 4.496. *Катренко А.М.* Український національний рух XIXст. / Катренко А.М., Беззуб Ю.В. – К.: Київський державний університет, 1997. –197 с.
- 4.497. *Катренко А.М.* Викривач царського самодержавства / А.М.Катренко // Український архів. – 1966. – № 4. – С. 64-68.
- 4.498. *Качур І.* М.П.Драгоманов і французький регіоналізм / Ігор Качур // Драгоманівський збірник. – Харків: Генеза, 1996. – С. 140-145.
- 4.697. *Квіт С.* Публіцист із Мелітополя / Сергій Квіт // Слово і час. –1992. – №. 6. – 30 с.
- 4.500. *Кизиветтер А.Ф.* Вольне Слово, Земский Союз, священна Дружина / А.Ф.Казиветтер // Російські відомості. – 1912. – № 66. – С. 19-35.
- 4.501. *Кистяківський Б.* М.П.Драгоманов: Його політичні погляди / Борис Кистяківський. – М.: Мова, 1908. – Т. 1. – 456 с.
- 4.502. *Кистяківський Б.* М.П.Драгоманов и “Вольное Слово” / Борис Кистяківський // Українське життя. – 1912. – № 1. – С. 97-119.
- 4.503. *Кистяківський Б.* М.П.Драгоманов по його листах / Борис Кистяківський// Російська думка. – 1911. – кн. 9. – С. 132-150.
- 4.504. *Кистяківський Б.* Орган Земського “Вольное Слово” і легенда про нього / Борис Кистяківський // Російська Думка. – 1912. – Кн. 11. – С. 47-103.
- 4.505. *Кистяківський Б.* Сторінки минулого (по поводу книги. Я.Богучарського)/

- Борис Кистяківський. – М.: Мова, 1912. – 136 с.
- 4.506. *Кистяківський Б.* М.П.Драгоманов і питання про самостійність української культури / Борис Кистяківський // Українське життя. – 1912. – № 6. – С. 5-12.
- 4.507. *Киян Л. Ф.* Визначний діяч української освіти / Л.Ф.Киян // Початкова освіта. – 1991. – № 11. – С. 59-62.
- 4.508. *Климчик Л.А.* Рідна мова в контексті педагогічних поглядів М.П.Драгоманова / Л.А.Климчик // Початкова школа. – 1994. – №1. – С. 51-54.
- 4.509. *Коберський К.* В 30-і роковини смерті М.П.Драгоманова / Констянтин Коберський // Наша Громада – 1925. – Ч. 11-12. – С. 1-14.
- 4.510. *Коваленко Л.* До проблеми релігійної освіти у світській державі та християнського виховання як необхідних складових побудови високодуховного громадянського суспільства в Україні / Лариса Коваленко, Роман Небожук // Релігія і закон: проблеми православного врегулювання державно-церковних відносин. – 2002. – № 3. – С. 98-105.
- 4.511. *Коваль Р.* Чи можливе україно-російське замирення / Роман Коваль. – К: Видавництво ім. М.Тарнавського, 1991. – 86 с.
- 4.512. *Ковальський М.* Деякі теоретичні питання української історіографії / Максим Ковальський // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України: Теорія та методи. Міжвідомчий збірник наукових праць. – 1995. – № 6. – С. 6-12.
- 4.513. *Козуб Л.К.* Погляди М.П.Драгоманова на розвиток українського національного руху в першій половині XIX ст. / Л.К.Козуб // Етнічна історія народів Європи. – 2001. – С. 54-75.
- 4.514. *Коляда Н.М.* Розвиток недільних шкіл в Україні, друга половина XIX - початок XX ст. / Н.М.Коляда. – К.: Видавництво Київського Державного університету, 2004. – 34 с.

- 4.515. *Комишанченко М.П.* Літературна дискусія 1873-1878 рр. На Україні. / М.П.Комишанченко. – К.: Видавництво Київського Державного університету, 1958. – 154 с.
- 4.516. *Комишанченко М.* Літературна дискусія 1873-1878 рр. на Україні / Микола Комишанченко. – К.: Видавництво Київського Державного університету ім. Т.Шевченка, 1958. – 154 с.
- 4.517. *Кон Ф.* М.П.Драгоманов і І.Франко в польському русі / Федір Кон // *Грядущий світ.* – 1922. – С. 237-240.
- 4.518. *Копиржинський К.Р.* Громадсько-політична М.П.Драгоманова у 60-х і в першій половині 70-х рр. XIX ст. / К.Р.Копиржинський // *Україна.* – 1930. – С. 34-39.
- 4.519. *Копейчиков В.* “Вільна Спілка” і сучасний конституційний збірник / Володимир Копейчиков // *Драгоманівський збірник.* – 1996. – № 2. – С. 135-140.
- 4.520. *Костенко А.В.* О.Гермайзе і П.Тучапский про погляди М.П.Драгоманова / А.В.Костенко // *Історія та культура Подніпров'я.* – Дніпропетровськ: Державний дніпропетровський університет, 1998. – С. 13-116.
- 4.521. *Костомаров М.* Думки южноруса / Микола Костомаров. – К.: Основа, 1962.– 97 с.
- 4.522. *Коцур А.* Національна ідея в інтелектуальній спадщині української та російської еліти кінця 18–20 ст. / Андрій Коцур, Микола Мандрак. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 203 с.
- 4.523. *Коцур А.* Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XIX ст. / Андрій Коцур. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 423 с.
- 4.524. *Кравецький І.К.* М.Добролюбов в Україні / І.К.Кравецький// *Літературно-науковий вісник.* – 1911. – Кн. 10. – С. 58-95.
- 4.525. *Крилов Ю.* Творчість М.П.Драгоманова та деякі процесуальні аспекти

- державного права / Юрій Крилов // Драгоманівський збірник. – Харків. – № 3. – 1996. – С. 157-162.
- 4.526. *Кримський А.П.* Листи до М.Павлика з приводу смерті М.П.Драгоманова / А.П.Кримський // Народ. – 1895. – № 12. – С. 1-202.
- 4.527. *Кримський А.П.* До М.П.Драгоманова: про вдачу москалів / А.П.Кримський // Правда. – 1890. – № 6. – С. 8-10.
- 4.528. *Кримський А.П.* Листи до М.П.Драгоманова / А.П.Кримський // Правда. – № 6. – 1890. – С. 4-8.
- 4.529. *Кримський А.П.* Листи до М.П.Драгоманова або про нього / А.П.Кримський // Народ. – 1893. – № 6. – С. 126-128.
- 4.530. *Кримський А.П.* Розвідки, статті, замітки / А.П.Кримський. – К.: Слово, 1928. – 314 с.
- 4.531. *Кримський А.П.* Росіяни про М.П.Драгоманова (розмова з проф. К.Веселовським) / А.П.Кримський // Народ. – 1891. – № 3. – С. 334-337.
- 4.532. *Кримський А.П.* С.Руданський і М.П.Драгоманов / А.П.Кримський // А.Кримський (для життєпису С.Руданського (1833-1873)). – К.: Українська академія наук, 1926.– С. 35-42.
- 4.533. *Кримський А.П.* Ювілей Лазаревського Інституту (пояснення для М.П.Драгоманова) / А.П.Кримський // Правда. – 1890. – С. 7-12.
- 4.534. *Крип'якевич І.* Історія України / Іван Крип'якевич. – Львів: Світ, 1990. – 519 с.
- 4.535. *Критика* М.П.Драгоманова на перше число львівської “Правди” за рік 1874. Подав К.Студинський // Україна. – 1926. – Кн. 4. – С. 37-41.
- 4.536. *Круглашов А.М.* Політико-правові погляди М.П.Драгоманова / А.М.Круглашов // Радянське право. – 1991. – № 9. – С. 45-49.
- 4.537. *Круглашов А.М.* Боротьба М.П.Драгоманова з месіанськими міфами Російської імперії / А.М.Круглашов // Нова політика. – 2001. – № 4. – С. 45-49.

- 4.538. *Круглашов А.М.* Наукова спадщина М.П.Драгоманова / А.М.Круглашов // Трибуна. – 2001. – № 9. – С. 32-34.
- 4.539. *Круглашов А.М.* Драгоманівський аналіз соціальних проблем: теоретичні особливості / А.М.Круглашов // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. – 2001 – Т. 5. – С. 16-23.
- 4.540. *Круглашов А.М.* Драгоманівське бачення історизму / А.М.Круглашов // Науковий Вісник Чернівецького університету. Збірник праць. – Чернівці, 2000. – С. 234-243.
- 4.541. *Круглашов А.М.* Революція чи мирний прогрес. Драгомановське розв'язання проблеми / А.М.Круглашов // Науковий Вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2000.– № 1. – С. 142-147.
- 4.542. *Круглашов А.М.* Політична етика М.П.Драгоманова (теоретичні аспекти) / А.М.Круглашов // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 73-92.
- 4.543. *Круглашов А.М.* Погляди М.П.Драгоманова на українсько-польське порозуміння наприкінці ХІХ ст. / А.М.Круглашов // Наукові Зошити Історичного Факультету. – Львів, 2000. – Випуск 3. – С. 87-93.
- 4.544. *Круглашов А.М.* Ставлення М.П.Драгоманова до проблем релігії та Церкви / А.М.Круглашов // Україна модерна. – Львів, 2000. – Випуск 4. – С. 105-123.
- 4.545. *Круглашов А.М.* Драгомановська концепція поступу / А.М.Круглашов // Науковий Вісник Чернівецького університету. – Чернівці, 2000. – Випуск 73-74, – Історія. – С. 227-241.
- 4.546. *Круглашов А.М.* М.П.Драгоманов: державницький виклик ХХ ст. / А.М.Круглашов // Віче. – 2000. – № 3. – С. 106-119.
- 4.547. *Круглашов А.М.* “Слов'янська тема” на сторінках Драгоманівської “Громади” / А.М.Круглашов // Проблеми слов'янознавства. – 1999. –

- Випуск 50. – С. 143-152.
- 4.548. *Круглашов А.М.* М.П.Драгоманов у пошуках геополітичної ідентичності України / А.М.Круглашов // Віче. – 1999. – № 8. – С.113-122.
- 4.549. *Круглашов А.М.* Політична свобода: панацея чи паліатив / А.М.Круглашов// Вісник Національної Академії наук України. – 1999. – № 11. – С. 50-60.
- 4.550. *Круглашов А.М.* Дилема української майбутності: федералістський вибір М.П.Драгоманова / А.М.Круглашов // Українські варіанти. – 1999. – № 3. – С. 112-121.
- 4.551. *Круглашов А.М.* М.П.Драгоманов та його сучасники: етичний вимір взаємин / А.М.Круглашов // Українські варіанти. – 1999. – № 1-2. – С. 52-60.
- 4.552. *Круглашов А.М.* Національна єдність України: погляди М.П.Драгоманова/ А.М.Круглашов // Науковий вісник Чернівецького університету. – Випуск 36. Історія. – 1998. – С. 181-195.
- 4.553. *Круглашов А.М.* М.П.Драгоманов про українсько-російські взаємини: національно-культурні аспекти / А.М.Круглашов // Науковий вісник Чернівецького університету. – Випуск 6. Історія. – 1996. – С. 176-191.
- 4.554. *Круглашов А.М.* Драгомановська версія слов'янської ідеї / А.М.Круглашов// Проблеми слов'янознавства. – Львів, 1996. – Випуск 49. – С. 121-132.
- 4.555. *Круглашов А.М.* Політична свобода – основа державно-правових поглядів М.П.Драгоманова / А.М.Круглашов // Науковий вісник Чернівецького державного університету. Правознавство. – Випуск 14. – 1997. – С. 90-102.
- 4.556. *Круглашов А.М.* Держава, нація, людина... М.П.Драгоманов про національний розвиток України / А.М.Круглашов // Вісник Академії наук України. – 1992. – № 2. – С. 22-32.
- 4.557. *Круглашов А.М.* М.П.Драгоманов про російських революціонерів початку

- 70–х рр. XIX ст. / А.М.Круглашов // Український історичний журнал. – 1992. – № 6. – С. 47-56.
- 4.558. *Круглашов А.М.* Коституційні ідеї М.Костомарова та М.П.Драгоманова / А.М.Круглашов // Драгоманівський збірник. – Харків, 1996. – С. 110-115.
- 4.559. *Круглашов А.М.* М.П.Драгоманов про історичну долю та завдання освіти на Україні / А.М.Круглашов // Радянська школа. – 1991. – № 8. – С. 90-93.
- 4.560. *Круглашов А.М.* Драма інтелектуала: політичні ідеї М.П.Драгоманова / А.М.Круглашов. – Друге видання. – Чернівці: Прут, 2001. – 488 с.
- 4.561. *Круглашов А.М.* Політична етика М.П.Драгоманова (теоретичні аспекти) / А.М.Круглашов // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 72-92.
- 4.562. *Круглашов А.М.* Політико-правові погляди М.П.Драгоманова / А.М.Круглашов // Радянське право. – 1991. – № 9. – С. 45-49.
- 4.563. *Круглашов А.М.* М.П.Драгоманов про історичну долю та завдання освіти на Україні / А.М.Круглашов // Радянська школа. – 1991. – № 8. – С. 90-93.
- 4.564. *Круглашов А.М.* Небезпечний українофіл. Русифікатор, сепаратист / А.М.Круглашов // Трибуна. – 1991. – № 9. – С. 29-31.
- 4.565. *Круглашов А.М.* “Віденська Січ” і слов'янство: зв'язки та орієнтації (1860-ті рр. – початок XX ст.) / А.М.Круглашов // Проблеми слов'янознавства. – Львів, Випуск 47. – С. 65-68.
- 4.566. *Крушельницький А.* Про життя М.П.Драгоманова / Анатолій Крушельницький // Вибрані твори українських письменників. – 1912. – С. 9-16.
- 4.567. *Куліш П.* Відповідь на листи з Півдня / Пантелеймон Куліш // Основа. – 1862. – кн. 3. С. – 35-56.
- 4.568. *Куца О.* М.П.Драгоманов, розвиток української літератури другої половини XIX ст. / Ольга Куца. – Тернопіль: Підручники і посібники, 1995.– 298 с.
- 4.569. *Ладига О.* Психологічний синтез та концепція психолош геніальності в

- дослідженні ролі особистості в історії / Ольга Ладига // Вісник. – 2003. – №6 (62). – С. 86-89.
- 4.570. *Ладига О.* Формування української державницької ідеї / Ольга Ладига // Українська державність особливості розвитку й проблеми еволюції. – 1999. – С. 6-11.
- 4.571. *Левинський В.* Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині. З передмовою Л. Юркевича / Василь Левинський. – К.: Дзвін, 1913. – 116 с.
- 4.572. *Ленін В.* Твори / Володимир Ленін. – М.: Госполітиздат, 1950. – Т. 20. – 398 с.
- 4.573. *Легший Б.* М.П.Драгоманов / Борис Легший // Бозор.– 1921. – № 5. – С. 11-14.
- 4.574. *Лисенко О.К.* М.П.Драгоманов про історичний прогрес / О.К.Лисенко // Український історичний журнал. – 1968. – № 11. – С. 44-48.
- 4.575. *Лисяк-Рудницький І.* М.П.Драгоманов / Іван Лисяк-Рудницький – Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Львів: Дзвін, 1993. – 600 с.
- 4.576. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. У 2-х томах / Іван Лисяк-Рудницький. – К.: Основа, 1994. – Т. 2. – 573 с.
- 4.577. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. У 2-х тт. / Іван Лисяк-Рудницький. – К.: Основа, 1994.– Т. 1. – 554 с.
- 4.578. *Лисяк-Рудницький І.* Соціально-філософські ідеї М.П.Драгоманова / Іван Лисяк-Рудницький. – К.: Либідь, 1995. – 246 с.
- 4.579. *Лисяк-Рудницький І.* М.П.Драгоманов як політичний теоретик / Іван Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т. 1. – С. 299-349.
- 4.580. *Лисяк-Рудницький І.* М.П.Драгоманов і проблема українсько-єврейських взаємин / Іван Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т. 1. – С. 375-389.
- 4.581. *Лисяк-Рудницький І.* Націоналізм і тоталітаризм / Іван Лисяк-

- Рудницький// Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т. 1. – С. 467-475.
- 4.582. *Лисяк-Рудницький І.* Перша українська політична програма / Іван Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе – Т. 1. – С. 349-375.
- 4.583. *Лисяк-Рудницький І.* Передмова / Іван Лисяк-Рудницький // Історичні есе в 2-х т. – К. : Основа, 1994. – Т. 1. – С. 9-11.
- 4.584. *Лісовий В.* М.П.Драгоманов і М.Донцов / Володимир Лісовий // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 9. – С. 83-101.
- 4.585. *Лозинський М.* Люди. Біоірафічно-літературні нариси / Микола Лозинський.– Львів: Наклад автора, 1909. – 130 с.
- 4.586. *Лозинський М.* М.П.Драгоманов (Біографія з портретом) / Микола Лозинський // Робітничий календар. – 1918. – С. 71-74.
- 4.587. *Лозинський М.* Польський і руський революційний рух і Україна / Микола Лозинський. – К.: Ранок, 1908. – 200 с.
- 4.588. *Лозинський М.* Польський і руський революційний рух і Україна / Микола Лозинський. – Львів: Накладом автора, 1908. – 200 с.
- 4.589. *Лозинський М.* Українське національне питання у творах М.П.Драгоманова / Микола Лозинський. – Львів. – 1915. – 123 с.
- 4.590. *Лукренко В.П.* Видатний просвітитель / В.П.Лукренко // Войовничий атеїст. – 1963.– № 9. – С. 51-53.
- 4.591. *Лукеренко В.П.* Світогляд М.П.Драгоманова / В.П.Лукренко. – К.: Наукова думка, 1965. – 154 с.
- 4.592. *Луначарський А.* Т.Шевченко і М.П.Драгоманов / Анатолій Луначарський// Дружба народів. – 1989. – №4. – С. 54-86.
- 4.593. *Лупейко О.* Він був сумлінням нації / Олексій Лупейко // Вечірній Київ. – 1991. – 16 вересня. – С. 3-8.
- 4.594. *Мазурок О. Р.* М.П.Драгоманов і Закарпаття / О.Р.Мазурок // Новини Закарпаття. – 1991. – 18 вересня. – С. 23-25.
- 4.595. *Майський С.К.* М.П.Драгоманов / С.К.Майський // Вільна Україна. – 1945,

- від 20 червня. – С. 45-67.
- 4.596. *Мала* енциклопедія ентодержавознавства / НАН України. Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. – К.: Генеза, 1996. – 942 с.
- 4.597. *Малая* Советская энциклопедия: В 10 тт. – М.: Советская энциклопедия, 1930. – Т. 2. – 959 с.
- 4.598. *Малая* Советская энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1929. – Т. 2. – 949 с.
- 4.599. *Малик Я.* Історія української державності / Ярослав Малик, Василь Чуприна. – Львів: Світ, 1995. – 248 с.
- 4.600. *Масненко В.* Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ - перша третина ХХ ст.). / Віктор Масненко. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 440 с.
- 4.601. *Масненко В.* Міфологічне й наукове у становленні історичної та національної свідомості українців / Віктор Масненко // Генеза. – 2004. – №1 (9). – С. 52-59.
- 4.602. *Мацько В.В.* М.П.Драгоманов і медієвістика / В.В.Мацько. – Хмельницький: Просвіта, 2000. – 80 с.
- 4.603. *Машкін М.* Історія Римської імперії / Микола Машкін. – М.: Учпедгиз, 1949. – 72 с.
- 4.604. *Мельник В.* М.П.Драгоманов в історіографії слов'янських народів / Василь Мельник // Жовтень. – 1969. – № 3. – С. 151-153.
- 4.605. *Мельник В.* Український просвітитель М.П.Драгоманов / Василь Мельник// Запитання історії. – 1968. – № 3. – С. 73-79.
- 4.606. *Метельський Р.* Порівняльна характеристика конституційного проекту М.П.Драгоманова та конституції Української Народної Республіки від 29 квітня 1918 р. / Роман Метельський // Драгоманівський збірник. – Харків, 1996. – С. 116-120.
- 4.607. *Міяковський В.* Звільнення М.П.Драгоманова з київського університету /

- Василь Міяковський // Україна. – 1926. – Кн. 2-3. – С. 90-96.
- 4.608. *Міщук Р.П.* Сторінки великого життя / Р.П.Міщук // Драгоманов М.П. – Вибране. – К.: Либідь, 1991. – С. 605-618.
- 4.609. *Мишанич С.* Фольклористична спадщина українського вченого / Степан Мишанич // Народна творчість та етнографія. – 1991. – № 4. – С. 3-17.
- 4.610. *Могілянський К.* М.П.Драгоманов / Константин Могілянський // Новий Енциклопедичний Словник Брокгауза і Ефрона. – 1913. – Т. 16. – С. 738-742.
- 4.611. *Молчаков М.О.* Державницька думка М.П.Драгоманова / М.О.Молчаков. – К.: Либідь. – 1994. – 35 с.
- 4.612. *Мордвінцев В.М.* Історія України. Навчальний посібник / В.М.Мордвінцев, В.М.Литвин, А.Г.Слюсаренко. – К.: Знання, 2007. – 791 с.
- 4.613. *Мордвінцев В.М.* Реформи другої чверті ХІХ ст. в Росії / Мордвінцев В'ячеслав // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. – № 11, 2008. – С.62-80.
- 4.614. *Москаленко В.* Побратими / Володимир Москаленко // Літературна Україна. – 1988. – 8 грудня. – С. 3-6.
- 4.615. *Мухін М.* Недільні школи в умовах класової боротьби трудящихся / Микола Мухін. – Радянська школа. – 1976. – N 9. – С.104-105.
- 4.616. *Мухін М.* М.П.Драгоманов без маски / Микола Мухін. – Львів: Слово, 1934. – 87 с.
- 4.617. *Мухін М.* Більше світла. М.П.Драгоманов на тлі своєї доби / Михайло Мухін. – Чернівці: Думка, 1936. – 98 с.
- 4.618. *Назаренко Ф.* Аграрно-селянські відносини в Росії і на Україні після реформи 1861 р. в оцінці М.П.Драгоманова / Федір Назаренко // Львівський державний університет. Праці кафедри суспільних наук. Вып. 7. – Львів, 1960. – С. 98-103.
- 4.619. *Назаренко Ф.* Економічні погляди М.П.Драгоманова. В кн.: З історії

- економічної думки на Україні / Федір Назаренко. – К.: Видавництво АН УРСР. 1961. – 220 с.
- 4.620. *Новиченко Л.К.* Просвітитель / Л.К.Новиченко. – К.: Наукова думка, 1991. – 114 с.
- 4.621. *Новиченко Л.К.* Т.Шевченко в соціально-культурній концепції М.П.Драгоманова / Л.К.Новиченко // Слово і час, 1990. – № 2. – С. 54-80.
- 4.622. *Овсянико-Куликовський Д.П.* Воспоминание / Д.П.Овсяников-Куликовський. – Петербург: Время, 1923. – 183 с.
- 4.623. *Овсяников-Куликовський Д.П.* М.П.Драгоманов / Д.П.Овсяников-Куликовський // Наше минуле. – 1918. – ч. 2. – С. 50-57.
- 4.624. *Огоновський О.К.* Історія літератури російської / О.К.Огоновський. – Львів: Думка, 1895. – 497 с.
- 4.625. *Одарченко П.В.* Наукова діяльність М.П.Драгоманова / П.В.Одарченко // Сучасність. 1972. – № 7. – С. 23-26.
- 4.626. *Орзіх М.Д.* Науково-прикладне значення М.П.Драгоманова для перспективи державного устрою сучасної України / М.Д.Орзіх // Драгоманівський збірник. – Харків, 1996. – С. 146-150.
- 4.627. *Охримович Ю.* Розвиток української національно-політичної думки / Юліан Охримович. – Львів: Новітня бібліотека, 1922. – 120 с.
- 4.628. *Павлик М.П.* М.П.Драгоманов. 1841–18895: Єго юбілей, смерть, автобіографія і опис творів. Зладив і видав М.Павлик / М.П.Павлик. – Львів: з друкарю В. Манецького, 1896. – 442 с.
- 4.629. *Павлик М.П.* М.П.Драгоманов, “високий рівень” українства та “нова ера” / М.П.Павлик. – Львів, 1906. – 80 с.
- 4.630. *Павлик М.П.* М.П.Драгоманов і його роль в розвою України / М.П.Павлик. – Львів, 1907. – 91 с.
- 4.631. *Павлик М.П.* М.П.Драгоманов як політик / М.П.Павлик. – Львів: Видавництво автора, 1911. – 37 с.

- 4.632. *Павлик М.П.* Пам'яті М.П.Драгоманова / М.П.Павлик. – Чернівці: Слово, 1902. – 23 с.
- 4.633. *Павлик М.П.* Передмова. М.П.Драгоманов. Пропаший час: Українці під Московським царством / М.П.Павлик // Сучасність. – 1909. – № 3. – С. 1-7.
- 4.634. *Павлик М.П.* Перші поминки М.П.Драгоманова / М.П.Павлик. – Львів: Слово, 1896. – 19 с.
- 4.635. *Павловский І.Ф.* Короткий біографічний словник вчених і письменників Полтавської губернії XVIII ст. / І.Ф.Павловский// – Сучасність. – 1912. – С. 65-237.
- 4.636. *Панько Т.* Нація і мова в системі поглядів М.П.Драгоманова і М.Грушевського / Тетяна Панько. – Львів: Слово, 1991. – 199 с.
- 4.637. *Петлюра С.* М.П.Драгоманов і його переписка / Симон Петлюра // Освіта.– 1908. – № 9-10. – С. 42-50.
- 4.638. *Петлюра С.* Статті / Симон Петлюра. – К.: Генеза, 1993. – 279 с.
- 4.639. *Плеханов Г.* Діла и дні / Григорій Плеханов. – Петроград: Література, 1921. – 207 с.
- 4.640. *Політичний* енциклопедичний словник. – К.: Генеза, 1997. – 395 с.
- 4.641. *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2-х тт. / Наталя Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1993. – Т. І. – 640 с.
- 4.642. *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2-х тт. / Наталя Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1993. – Т. 2. – 608 с.
- 4.643. *Попович М.* М.П.Драгоманов і ми / Максим Попович // Наука і суспільство.– 1991, № 8.– С. 15-17.
- 4.644. *Попович М.* Нарис історії культури України / Михайло Попович. – К.: Арттек, 1992.– 465 с.
- 4.645. *Потапенко Є.* Болгарсько-російські педагогічні зв'язки в XIX ст. / Євген Потапенко. – К.: Вища школа, 1992. – 112 с.
- 4.646. *Прибишева А.* Про “Вільне Слово” / Анастасія Прибишева // Російське

- богатство. – 1913. – № 3. – С. 211-216.
- 4.647. *Прокоф'єв К.* Желябов М. / Константин Прокоф'єв. – М.: Мова, 1965. – 216 с.
- 4.648. *Пустова Ф.К.* М.П.Драгоманов про народну пісню / Ф.К.Пустова // Народна творчість та етнографія. – 1966. – № 5. – С. 36-43.
- 4.649. *Радченко П.* Мислитель, публіцист, борець / Павло Радченко // Політика і час. – 1991. – № 3. – С. 37–38.
- 4.650. *Ріпецький С.* М.П.Драгоманов в опінії визначних українських громадян / Сергій Ріпецький. – Нью-Йорк: Детройт, 1967. – 63 с.
- 4.651. *Романченко І.* Болгарський щоденник М.П.Драгоманова / Іван Романченко // Жовтень. – 1965. – № 4–6. – С. 145-151.
- 4.652. *Романченко І.* М.П.Драгоманов – літературний критик і публіцист. / Іван Романченко. – М.П.Драгоманов. Літературно-публіцистичні праці у 2-х томах. –Т.1., К.: Наукова Думка, 1970. – 225 с.
- 4.653. *Романченко І.* Болгарський щоденник М.П.Драгоманова / Іван Романченко// Міжслов'янські літературні взаємини. – К.: Видавництво Академії Наук Української РСР, 1963. – 25 с.
- 4.654. *Романченко І.* Видатний український фольклорист / Іван Романченко // Народна творчість та етнографія. – 1966. – №6. – С. 31-35.
- 4.655. *Романченко І.* М.П.Драгоманов і його боротьба проти націоналізму / Іван Романченко // Літературознавство. – 1966. – № 6. – С. 48-55.
- 4.656. *Романченко І.* Із днів боротьби / Іван Романченко // Вітчизна. – 1966. – № 9. – С. 177-184.
- 4.657. *Романченко І.* М.П.Драгоманов (До 50–річчя з дня смерті) / Іван Романченко // Вільна Україна. – 1945. – С. 6-8.
- 4.658. *Романченко І.* Новинки драгоманіани / Іван Романченко // Вітчизна. – 1969. – № 10 – С. 214-216.
- 4.659. *Рудницький Ф.* М.П.Драгоманов / Федір Рудницький // Житіє. – 1914.– №2.– С.34-41.

- 4.660. *Русов А.* Примечание к части “Свода”, касающейся “Сообщества Украинафилов” / Александр Русов // Былое. –1907. – Кн. 6. – С. 11-13.
- 4.661. *Русова С.* М.П.Драгоманов, його життя / Світлана Русова. – Полтава: Сяйво, 1919. – 56 с.
- 4.662. *Савченко І.* Дослідження творчої спадщини М.П.Драгоманова за останні роки / Ірина Савченко // Історіографічні дослідження в УРСР. – 1969. – Вип.2.– С.199-206.
- 4.663. *Савченко Ф.К.* Заборона українофільства / Ф.К.Савченко. – К.: Генеза, 1876. – 385 с.
- 4.664. *Сарбей В.Г.* До поглядів М.П.Драгоманова на національне питання / В.Г.Сарбей // Український історичний журнал. – 1991. – № 9. – С. 60-70.
- 4.665. *Сарбей В.Г.* Антицаристська публіцистика М.П.Драгоманова і ставлення до неї основоположників марксизму-ленінізму / В.Г.Сарбей // Український історичний журнал. – 1966.– № 9. – С. 23-36.
- 4.666. *Сарбей В.Г.* Рецензія на книгу Д.Заславського, І.Романченка – “М.П.Драгоманов. Життя і літературно-дослідницька діяльність” / В.Г.Сарбей // Комуніст України. – 1965. – № 1. – С. 90-94.
- 4.667. *Сербей В.К.* Соціалістичні ідеї у світогляді М.П.Драгоманова / Сербей В.К., Захарова І.Д. // Штрихи до наукового портрету М.П.Драгоманова. – 1991. – № 3. – С. 56-78.
- 4.668. *Сахалтуєв А.Л.* М.П.Драгоманов і Л.Толстой / А.Л.Сахалтуєв // Жовтень.– 1966. – № 10. – С. 91-93.
- 4.669. *Свінцицький С.* М.П.Драгоманов і галичани / Сергій Свінцицький. – Львів: Слово, 1922. – 15 с.
- 4.670. *Середюк І.К.* М.П.Драгоманов і Болгарія / І.К.Середюк // Всесвіт. – 1969.– № 10. – С. 126-127.
- 4.671. *Сич О.* М.П.Драгоманов в історії українського громадсько-культурного руху / Олексій Сич // Науковий часопис. Серія 6. – № 3. – 2006. –

- С. 166-169.
- 4.672. *Сич О.* М.П.Драгоманов і проблема громадянського суспільства в Україні/ Олексій Сич // М.П.Драгоманов в контексті європейського просвітницького руху. – 2007. – С. 102-106.
- 4.673. *Сич О.* М.П.Драгоманов про формування української національної самоідентифікації у ХІХ ст. / Олексій Сич // Наукові записки. Випуск 63. – 2006. – С. 253-258.
- 4.674. *Сич О.* Дорадянське драгоманознавство: теоретико-історіографічний аналіз / Олексій Сич // Наукові записки. Випуск LXVI. – 2007. – С. 246-251.
- 4.675. *Сич О.* М.П.Драгоманов та І. Франко: критика суспільних ідеалів / Олексій Сич // Проблеми історіографії України ХІХ - початку ХХ ст. – № 13. – 2007. – С. 100-103.
- 4.676. *Сич О.* Історико-педагогічні погляди М.П.Драгоманова / Олексій Сич // Педагогічна освіта України. – 2006. – С. 65-69.
- 4.677. *Скакун О.Ф.* М.П.Драгоманов як політичний мислитель / О.Ф.Скакун. – Харків: Основа, 1993. – 76 с.
- 4.678. *Скакун О.Ф.* Місце М.П.Драгоманова в історії українського конституціоналізму і сучасність / О.Ф.Скакун // Драгоманівський збірник. – 1996. – С. 127-134.
- 4.679. *Скакун О.Ф.* Український конституціоналізм: історична ретроспектива і перспектива / О.Ф.Скакун // Історична наука на порозі ХХІ ст.: підсумки та перспективи. Матеріали до Всеукраїнської наукової конференції. – Харків, 1995. – С. 193-198.
- 4.680. *Сливка С.* Використання спадщини М.П.Драгоманова у сучасній юридичній освіті / Сергій Сливка // Драгоманівський збірник. – Харків, 1996.– С. 163-166.
- 4.681. *Смольницька М.* Просвітницька діяльність колегії Павла Галагана в кінці ХІХ – на початку ХХ століть / Мирослава Смольницька // Проблеми історії

- України XIX – початку XX ст. Вип. 6. – К.: Київський університет, 2003. – С. 303-318.
- 4.682. *Смольницька М.* П.Галаган і П.Чубинський: до історії діяльності української інтелігенції в другій половині XIX ст. / Мирослава Смольницька // Літературознавчі студії. Вип. 8. – К.: Київський університет, 2003. – С. 51-57.
- 4.683. *Смольницька М.* Колегія Павла Галагана як осередок духовно-мистецького життя суспільства (1871–1920 рр.) / Мирослава Смольницька // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Вип. 8. – К.: Київський університет, 2005. – С. 12-20.
- 4.684. *Смуток П.Г.* М.П.Драгоманов і світова війна / П.Г.Смуток // Українське життя. – 1916, – № 8. – С. 16-34.
- 4.685. *Сокуренко В.К.* Демократичні ідеї держави та права в творах М.П.Драгоманова, С.Подолінського та О.Терлецького / В.К.Сокуренко. – Львів, 1966. – 265 с.
- 4.686. *Солдатенко В.Т.* Один проти всіх / В.Т.Солдатенко, Ю.К.Левенець // Віче. – 1995. – № 7. – С. 127-141.
- 4.687. *Солдатенко В.Т.* Витоки української ідеї / В.Т.Солдатенко, Ю.Р.Сиволоб.– К.: Наукова думка, 1995. – 131 с.
- 4.688. *Сохань П.* Нариси історії українсько-болгарських зв'язків / Петро Сохань.– К.: Наукова Думка, 1976. – 180 с.
- 4.689. *Стадниченко О. К.* Роль інтелігенції в історії України XIX - XX ст. / О.К.Стадниченко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. – Вип. 8. – Серія 6. – 2004. – С. 22-26.
- 4.690. *Стецюк П.В.* Конституційно–правові погляди М.П.Драгоманова та їх вплив на формування конституціоналізму першої половини XX ст. / П.В.Стецюк// Драгоманівський збірник. – 1996. – С. 157-162.

- 4.691. *Стешенко В.К.* М.П.Драгоманов і його значення в історії розвитку українського народу / В.К.Стешенко. – К.: Життя, 1905. – 101 с.
- 4.692. *Стешенко В.К.* Українські шестидесятники / В.К.Стешенко // Записки Наукового Товариства в Києві. – 1908. – Кн. 2. – С. 39-83.
- 4.693. *Струве П.* Передмова / Петро Струве // М.П.Драгоманов, політичні твори.– 1908. – С. 9-32.
- 4.694. *Струніна Л.* Перші недільні школи в Києві / Лариса Струніна. – Київська Старина. – 1898. – Кн. 5. – 290 с.
- 4.695. *Студинський К.Т.* Перша зустріч М.П.Драгоманова з галицькими студентами / К.Т.Студинський // Україна. – 1926. – Кн. 2–3. – С. 70-75.
- 4.696. *Субтельний О.П.* Українська Історія / О.П.Субтельний. – К.: Либідь, 1991.– 510 с.
- 4.697. *Сумцов М.* Дослідження М.П.Драгоманова по фольклору в болгарському “Сборнике за народное умопотзорение” / Микола Сумцов // Записки Харківського університета. – 1898. – Кн. 4. – С. 92-94.
- 4.698. *Сумцов М.* Сучасна малоросійська етнографія / Микола Сумцов. – К., 1897. – 197 с.
- 4.699. *Тарнашинська Л.* Апостол правди і науки / Людмила Тарнашинська // Літературна Україна. – 1991. – 19 вересня. – С. 32-34.
- 4.700. *Ткачук М.* Київський університет у російській філософській культурі ХІХ- початку ХХ ст. / Микола Ткачук // Проблеми філософії. Міжвідомчий науковий збірник. Вип. 92 (історія, філософія і культура).– К. – 1992. – С. 136-138.
- 4.701. *Ткачук М.* Київська академічна філософія ХІХ ст. - початку ХХ ст. Методологічні проблеми дослідження / Микола Ткачук. – К.: Віпол, 2000. – 247 с.
- 4.702. *Ткачук М.* Апостол правди і науки / Микола Ткачук // Рідна школа. – 1994. – № 4. – С. 14-19.

- 4.703. *Томенко М.* Самоозначення України: від історії до політики / Микола Томенко. – К.: Заповіт, 1998. – 271 с.
- 4.704. *Тучапський П.* Національні погляди М.П.Драгоманова / Павло Тучапський // *Философская и социологическая мысль.* – 1991. – № 9. – С. 151-165.
- 4.705. *Тучапський П.* Роль М.П.Драгоманова в суспільному рухові Росії и України. Національні погляди М.П.Драгоманова / Павло Тучапський // *Україна.* – 1926. – Кн. 2. – С. 57-62.
- 4.706. *Тучапський П.* Роль М.П.Драгоманова у суспільному русі Росії і України / Павло Тучапський // *Філософська і соціологічна думка.* – 1991, № 9. – С. 131-151.
- 4.707. *Українка Леся.* Публікації, статті, дослідження. / *Українка Леся.* – К.: Наукова Думка, 1956. – 386 с.
- 4.708. *Українська радянська енциклопедія.* – К.: 1979 – Т.3. – 464 с.
- 4.709. *Ушинський К.* Вибрані педагогічні твори: В 2-х т. / *Константин Ушинський.* – Т.1. – К.: Радянська школа, 1983. – 458 с.
- 4.710. *Ушинський К.* Повне зібрання творів / *Константин Ушинський.* – М. 1950.– Т. 3. – 383 с.
- 4.711. *Феденко П.* Український рух у ХХст. / *Павло Феденко.* – Лондон: Наше слово, 1959. – 230 с.
- 4.712. *Федченко П.* М.П.Драгоманов / *Павло Федченко.* – К.: Дніпро, 1991. – 245 с.
- 4.713. *Федченко П.К.* М.П.Драгоманов. Життя і творчість / *П.К.Федченко.* – К.: Дніпро, 1991. – 362 с.
- 4.714. *Франко І.* Життєпис М.П.Драгоманова / *Іван Франко* // *Життя і Слово.* – 1894. – Кн. 1. – С. 7–11.
- 4.715. *Франко І.* Молода Україна / *Іван Франко.* – Львів, 1910. – Ч. I. – 134 с.
- 4.716. *Франко І.* Нарис українсько-руської літератури / *Іван Франко.* – Львів,

1910. – 238 с.

- 4.717. *Франко І.* Суспільно–політичні погляди М.П.Драгоманова / Іван Франко // Літературно-науковий вісник. – 1906.– Т. 35. – Кн. 8. – С. 226-240.
- 4.718. *Франко І.* Суспільно-політичні погляди М.П.Драгоманова / Іван Франко // Політологія. Кінець ХІХ - початок ХХ ст. Хрестоматія. – Львів , 1996. – С. 114-128.
- 4.719. *Франко І.* Україна / Іван Франко // Життя і слово. – 1895. – кн. 6. – 620 с.
- 4.720. *Франко І.* Сухий пенъ / Іван Франко // Літературно-науковий вісник. – 1905. – Т. 29. – кн. 2. – С.144-150.
- 4.721. *Франко І.* Виступ на ювілеї тридцятиріччя трудової діяльності М.П.Драгоманова / Іван Франко. – Львів. –1896. – 125 с.
- 4.722. *Франко І.* Етимологія і фонетика в южноруській літературі / Іван Франко.– Львів. 1894. – 14 с.
- 4.723. *Франко І.* Педагогічні статті та висловлення / Іван Франко. – К.: Радянська школа, 1960. – 299 с.
- 4.724. *Франко І.* Симптоми розкладу в Галицькому суспільстві / Іван Франко // Жовтень. 1956. – № 8. – С. 86-90.
- 4.725. *Хатченко А.* М.П.Драгоманов і питання про самостійність української культури / Анатолій Хатченко // Українське життя. – 1912. – № 6. – С. 10-35.
- 4.726. *Хаясака М.К.* Русские якобинцы и М.П.Драгоманов: Спор о путях решения национального вопроса / М.К.Хаясака // Славяноведение. – 1993. – № 3. – С. 20-26.
- 4.727. *Хорковський Р.* Основні ідеї М.П.Драгоманова, В.Липинського, Д.Донцова і Ю.Липи / Роман Хорковський // Липа Ю.: голос доби і приклад чину. – Львів, 2001. – С. 133-139.
- 4.728. *Хорунжий Ю.* Софійська книгозбірня М. П. Драгоманова / Юрій Хорунжий // Філософська і соціологічна думка. –1991. – № 9. – С. 6-14.

- 4.729. *Храпко М. М.П.Драгоманов / Микола Храпко // Календар “Громада”. – Львів, 1923. – С. 87-96.*
- 4.730. *Чабан М. Леся Українка пише підручник / Микола Чабан // Початкова школа. – 1993. – № 2. – С. 57-58.*
- 4.731. *Чарнецький А. До історії робітничого і соціалістичного руху в Галичині (1870-1890) / Анатолій Чарнецький // Нова культура. – 1923. – № 5. – С. 61-71.*
- 4.732. *Черкезов В. М.П.Драгоманов з Гадяча в боротьбі з російськими соціалістами / Володимир Черкезов. – Женева, 1882. – 63 с.*
- 4.733. *Чернихівський Г. М.П.Драгоманов і наш край / Григорій Чернихівський // Тернопіль – 1991. – № 3. – С. 50-51.*
- 4.734. *Шабліовський Є. Народ і слово Т.Шевченка / Євген Шабліовський. – К.: Видавництво Академії Наук Української РСР, 1961. – 534 с.*
- 4.735. *Шаповал М. М.П.Драгоманов як ідеолог нової України / Микола Шаповал // М.П.Драгоманов. Вибрані твори. – Прага: Накладом товариства українських поступовців Америки, 1937. – С. 31-49.*
- 4.736. *Шаповал М. Програма М.П.Драгоманова / Микола Шаповал // Календар “Громади”. – Львів, 1923. – С. 35-42.*
- 4.737. *Шаповал М. Соціалістичний світогляд М.П.Драгоманова / Микола Шаповал // Борітеся – Поборете. – 1920. – № 5. – С.15-36.*
- 4.738. *Швецов Ю. Болгарська зірка М.П.Драгоманова / Юрій Шевцов. – Освіта, 1991. – 215 с.*
- 4.739. *Шишманова-Драгоманова Л. Антін Лятоцький (Кузьма) / Лідія Шишманова-Драгоманова // Наше минуле. – 1918, кн. 2. – С.148-151.*
- 4.740. *Шевченко П. М.П.Драгоманов про розвиток освіти в Україні / Петро Шевченко. – К.: Наукова Думка. – 1991. – 315 с.*
- 4.741. *Шелест І. Дещо про науковий портрет М.П.Драгоманова / Ірина Шелест. – К.: Наукова Думка, 1991. – 248 с.*

- 4.742. *Щеголев С.Н.* Український рух як сучасний етап південно–руського сепаратизму / Щеголев С.Н. – К.: Українська література, 1912. – 588 с.
- 4.743. *Якунін В.* Про періодизацію радянської історичної науки Осягнення історії. Збірник праць на пошану професора М.Ковальського / Василь Якунін. – Острого : Видавництво Острозької Академії, 1999. – С. 541-548.
- 4.744. *Ястребов Ф. М.П. Драгоманов* / Федір Ястребов // Українська література. 1942. – № 12. – С. 351-377.
- 4.745. *Ястребов Ф.* Революційні демократи в Україні / Федір Ястребов. – К.: Наукова Думка, 1960. – 258 с.
- 4.746. *Яшек М. М.П. Драгоманов 30-ті роковини смерті* / Микола Яшек // Знання.– 1925. – № 26. – С. 9-10.

5. Автореферати та дисертації

- 5.747. *Андрусак Т.* Шлях до свободи (М.П. Драгоманов про права людини). Автореферат дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний університет. – Львів, 1998. – 19 с.
- 5.748. *Білан Т.* Проблема виховного ідеалу в українській філософії на рубежі XIX - поч. XX століть (М.П. Драгоманов, Олена Пчілка, Леся Українка): Дис... канд. філос. наук: 09.00.05 / Дрогобицький держ. педагогічний ін-т ім. І. Франка. – Дрогобич, 1998. – 183 с.
- 5.749. *Дашкевич В.* Стан і напрям джерелознавчих і історіографічних досліджень історії України (XIX- XX ст.). Автореф. дис. д-ра істор. Наук : 07.00.09 / НАН України; Інститут української археології. – К., 1994. – 26 с.
- 5.750. *Драч О.* Розвиток початкової освіти в Україні (1861-1917): Автореф. дис. канд. істор. наук: 07.00.01 / Харківський державний педагогічний університет ім. Г.Сковороди. – Харків, 2002. – 17 с.
- 5.751. *Дорошук Н.* Український культурно-національний рух у Російській

- імперії (кінець XIX - початок XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський ун-т ім. Т.Шевченка. –К. , 1996. –197 с.
- 5.752. *Жиленкова І.* Ліберально-демократична течія в суспільному русі України (друга половина XIX - початок XX ст.). Автореферат дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2000. –16 с.
- 5.753. *Каковкіна О.* Археологічні з'їзди другої половини XIX - початк XX ст. в Україні. Науковий та суспільно-політичний аспекти: Дис. ... канд іст. наук: 07.00.01, Київський ун-т ім. Т.Шевченка. –175 с.
- 5.754. *Козуб Л.* М.П.Драгоманов – дослідник історії суспільно-політичного руху XIX ст.в Україні. Автореферат дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Т.Шевченка. – К. , 2002. – 21 с.
- 5.755. *Коляда Н.М.* Розвиток недільних шкіл в Україні (друга половина XIX-початок XX ст.). Автореф. дис. канд. пед. наук : 13.00.01 .Загальна педагогіка та історія педагогіки. – К., 2004. – 20 с.
- 5.756. *Костенко Н.* Світогляд та суспільно-політична діяльність М.П.Драгоманова: історіографія проблеми / Дисертація ... канд. іст. наук, – Дніпропетровськ, 2000. – 226 с.
- 5.757. *Климчик Л.А.* Педагогічні погляди М.П.Драгоманова. Дис. ... канд іст. наук: 07.00.01, Київський ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1995. – 194 с.
- 5.758. *Степаненко Г.* Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX - початок XX ст.) : Дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. – 2002. – 225 с.
- 5.759. *Ткачук М.* Київська академічна філософія XIX - початку XX ст. і становлення історико-філософської науки в Україні: Дис. ... канд. істор. наук / Дніпропетровський Національний Університет. – Дніпропетровськ, 2003. – 198 с.